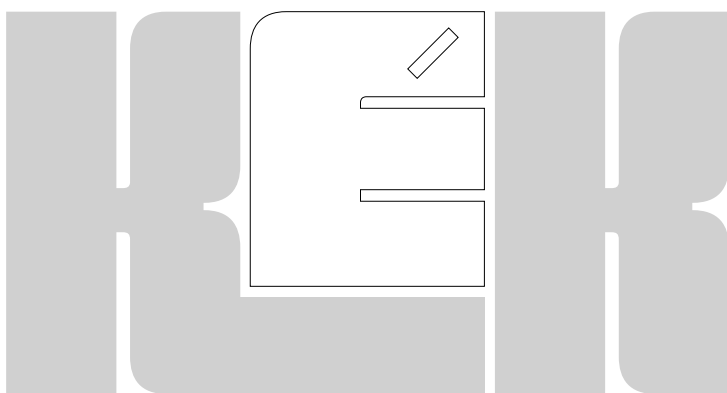

Kultúra és Közösség
művelődéstudományi folyóirat

Ageing – tényidő és tanulás

Kultúra és Közösség

művelődéstudományi folyóirat

Lapunk szerkesztősége az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézetében működik.

Nemzeti Kulturális Alap

Támogató: Nemzeti Kulturális Alap Folyóirat Kiadási Kollégium

Eszmei támogató: Magyar Szociológiai Társaság

E számunkat A. Gergely András és Dr. Boga Bálint szerkesztette.

Olvasószerkesztő: Molnár Krisztina

Számunk fotóit Fekete Attila készítette.

Főszerkesztő: Tibori Tímea

Főszerkesztő-helyettes: A. Gergely András

A szerkesztőbizottság tagjai:

A. Gergely András, Kraiciné dr. Szokoly Mária, Laki Ildikó, Paksi Veronika, Papp Richárd, T. Kiss Tamás

Szerkesztőség címe:

MTA TK SZI

1014 Budapest, Úri u. 49.

+3630 99 00 988

www.kulturaeskozosseg.hu

Kiadja:

Belvedere Meridionale

www.belvedere.meridionale.hu

Nyomdai kivitelezés:

s-Paw Bt.

6794 Üllés, Bem József u.7.

www.s-paw.hu

Felelős vezető: Szabó Erik

ISSN 0133-2597

A lap előfizethető és megrendelhető a következő e-mail címen: terjesztes@belvedere.meridionale.hu

A lap ökotudatos szellemben készül.

TARTALOMJEGYZÉK

ÖREGEDÉS, OKTATÁS, TANÍTÁS

A.Gergely András: Öregedés – tradicionális rang és idő	5
Ildikó Laki: The institutional framework of the Hungarian adult education system	31
Széman Zsuzsa: Új utak az idősgondozásban: infokommunikációs tanítás fiatal önkéntesekkel	37
Boga Bálint dr.: Az idős ember és a narratív identitás.....	47
Bajusz Klára – Jászberényi József: Az időskori tanulásról	59
Maróti Andor: Elméleti alapok az idősek tanulásáról és tanításáról	67
Szabó Lajos: A nyugdíjba vonulás pszichológiai tényezői	79

ELMÉLETEK, MÓDSZEREK, TEÓRIÁK

Kabai Imre – Kovássy Katalin: „Rétegződésmodell 2.0”	85
Mázi Orsolya: Kultúra és/vagy politika Magyarországon az elmúlt húsz év tükrében /Finanszírozás, értékek, társadalmi kérdések/	99
Pataki Gyöngyvér: A kocka el van vetve.../2. rész/.....	121
Király Gábor – Luksander Alexandra – Paksi Veronika: Fiatalok munkanélküliségi kockázata Magyarországon és európai összehasonlításban	141

SZEMLE

Ausztrics Andrea: Tanulmánykötet a zsidó identitásról és annak konstrukciójáról.....	157
A.Gergely András: Kor, korszak, korszakos kultúrák	161
Szerzőink.....	171

A kutatási rész téma „távolságtartó” megközelítéséről

Az öregedéskutatás Politikatudományi intézeti csoportvitában kialakított keretei (intergenerációs konfliktusok, csoportkapcsolati mintázatok, politikai-közéleti részvételi arányok, szociopolitikai és mediatisációs korkérdések, az öregedés jelentősége, stb.) lehetővé teszik, hogy kiterjedt anyaggyűjtést, másodelemzést, összehasonlító korosztály-analízist taglaló szakirodalom földolgozása révén belátást nyerjünk az öregedés jelenségének és jelentőségének mai földolgozási változataiba.² Ennek teljesség-értékű áttekintése nem lehet itt föladatom (jószérivel erre – is – fókuszált kutatócsoportunk a legeltérőbb megközelítésmódok során), vagyis vállalásom nem lehet több, mint annak rövid */vázlatos/* áttekintése, miként is alakult az öregedés-fogalom a tradicionális társadalmak (harmadik világ, európai paraszttársadalmak, polgári fejlődés, család szerep-változás, családon belüli hely és szerep, munkagazdasági funkció és társadalmi gondoskodás) euro-amerikaitól távolabb eső kultúráiban. Kérdésfeltevésben arra fókuszálok, hogy a sok esetben tradicionálisnak vagy ősi tekintett kultúrákban hogyan gondolkodtak (és gondolkodnak ma is) az öregedés kérdéséről. Szándékom az, hogy rész-választ próbáljak nyerni arról, milyen szerepet, súlyt, *jelentőséget* érdemelt ki a „hagyományos” társadalmi berendezkedések körülményei között az életkor, milyen *presztízs* veszi körül és miért marad fenn ez kontinuuosan a változó

világokban is, továbbá napjaink kapcsolathálózati vagy kommunikációs miliője szempontjából milyen meghatározó *funkciót* kínál a korosodó „nagy generációnak” mindaz a történeti vagy szociológiai/antropológiai előkép, amely átélhető jelenünk időszakában mint korszakos problematika érzékelhető, vagy amelynek társadalompolitikai struktúrába illeszkedése, szerepváltozása egyértelműen látható hazai, európai, sőt világszinten is. A kérdés háttéréhez a magam témakörét úgy választom ki, hogy az *öregség-fogalmak* mentális változását, az időhöz való viszony fogalmi és korcsoportoktól/szubkulturáktól függő szemlélet-átalakulását, a társadalmi korcsoportok és rejtett funkcionális csoportkapcsolatok konfliktus-potenciálját magába foglaló kérdéskör kidolgozását kívánám hozzátenni. Ennek vállalása sokemberes, kutatócsoportot igénylő feladat lenne, ha teljes földolgozásra vállalkoznék, ezért jelen esettanulmányi közelítésben egyelőre csupán egy korlátozottabb megismeréstudományi vázlatra merészkedem, mégpedig az *Ageing problematikáját mint tradicionális csoportkapcsolatok rendszerét szemlélve*, s ezen belül is a társadalmi-hatalmi ranghelyzetre, a presztízsré és értéknormákra fókuszálva. Munkahipotézisem (némiképp túlegyszerűsítve) annyi, hogy a tradicionális társadalmakban az öregség és kor-státusz főképpen az *időfogalommal* függ össze, az idő mérésével és köréje fonódó értelmezésekkel, tradíció-követéssel és az ebből fakadó presztízis-előnyök kiépülésével, a kor és a rang jelentőségével, avagy az „anciennitás” alapján álló mindenkori *aktuális modernséggel* (amely miatt ma már számos felfogásmód és folyamat méltán kaphatná a „poszt-modern” jelzőt is).

Az antropológiai tapasztalati tudás közismere-ti anyagainak válogatott szemlézése mellett a *kor mint kapcsolatrend-szabályozó érték* felmutatása felől közelíték először, hogy azután az időfogalmak rendszere felé kanyarodjak, majd utóvégre érinteni szándékozom azt a jelenséget is, amely a tradicionális, konvenció-követő társadalmakban jelen lévő *értékrend újraélesztésének* igényét jeleníti meg a posztmodernitás talaján is, bázist nyújtva az euro-amerikai világ neo-törzsi vagy retribalizációs új-

1 *Az öregedés mint csoportviszonyok tradicionális rendje: hatalmi rang, presztízs, értékek és időfogalmak* című elemzés rövidített változata, szakmai vitaanyag, MTA TK PTI, 2013.

2 Tanulmányom az MTA TK Politikatudományi Intézetében indult kutatás egyik háttéranyaga; a kutatásvezető Kiss Balázs. A politikai viselkedéskutató csoport tagjai ezt a témakört járják körül saját kutatási szempontjaik, tématerveik alapján. A készülő demográfiai, történetiszociológiai, politikai kommunikációs, európai összehasonlító, pártpolitikai és más dimenziók közzébe a magam írását intézeti vitaanyagként szántam, szempontja politikai antropológiai volt. A kérdésfelvetés így csak résztémakör, ennek minden vitathatóságával és hiányosságával. Nem kész kutatási jelentés tehát, ezért folytatását és kiteljesítését a továbbiakban végzem el.

jászervezési kísérleteihez is (Maffesoli).³ Tematikus vállalásomat – kivételesen az antropológusoktól evidensen elvárt terepmunka-végzés mellőzésével – elsősorban azért fókuszáltam a fent jelzett kérdéskörökre, mert ezek jelenlétét hiányolom a számos elméleti földolgozásból, ugyanakkor a *kapcsolati értékháló formálásának* érvényességét vélem fölfedezni a kor-kérdések között, melyek az Ageing „kategóriáját” körülveszik. Példaképpen elég talán csak arra utalni, hogy a *törzsi társadalmak szintjén* (s legyen szabad aláhúznom: nem évszázadokkal vagy ezredekkel ezelőtt, hanem *napjainkban*, amikor még mindig a világ élő népességének javát leljük meg ebben az létfeltétel-együttesben, nem egyszer posztmodern neo-törzsi viszonyrendszerben!) az antropológiai tapasztalat arra utal, hogy a szociokulturális integráció eme tradicionális közegében *nem létezik az öregedés mint probléma*. Ennek részbeni magyarázata az, hogy maga a társadalmi szerepstruktúra fölöttébb rigid, s nem hagy ellentmondást a tekintélyelvűség fennmaradása körül, vagyis a *tradicionális rangja* elvitathatatlanul lesz; részben továbbá az is, hogy az öregedés „kérdése” nem (vagy nem „úgy”) politikai, ahogyan a „fejlődő” vagy fejlettebb világokban, vagyis nincs kitéve a helyi aktorok és állampolitikai szereplők haszonelvű stratégiáinak; s nem utolsósorban az, hogy életszakaszok terén *más a léptéke* az öregségnek, populáció-arányosan kevesen élnek meg a „tisztas öregekort”, s ha megélik is, „össztársadalmi” szintű eltartásuk nem a közjó, *nem az etatizált intézmények felelőssége*, hanem a családi és rokonsági kapcsolathálóké. / Persze, a Kiss Balázs kutatási tervezetében szereplő demográfiai kitétség és munkaerőpiaci válsághelyzet nyilván jelen van, s a fiatalodó földrészek (pl. afrikai korfa, a 13-25 közötti generáció mintegy hatszorosa aránya az USA generációs mutatóihoz képest) ugyancsak fölvetik az átlagéletkor-növekedés területi eltéréseinek nagyregionális problémáit/. Annyi mindenesetre nemcsak említendő, de kiindulópontként kezelendő is számomra, hogy a *generáció* mindig és mindenütt a *saját korból és nézőpontból* taglalt-értelmezett fogalom, élményközösségi és életszervező társadalmi tények veszik körül, azoktól nem elválasztható, és elidegenített/derivált interpretációja ezért nemcsak fölösleges, hanem lehetetlen is. Egy tradicionális palóc, székely, japán, tuareg vagy balinéz családban az öregség funkcionalitása ugyanis nem szükségképpen a haszonelvűség alapul, nem kizárólag a termelékenységben

vagy rászorultságban mérhető tényező, hanem bár konvencionálisan beleértődik az *öregség értékébe* az addig eltelt élet hasznossága – eredményessége (gyermekszám, munkabírás, türeksépes életforma, stabil társas pozícionáltság, stb.), de magának a „kornak” kijáró tisztelet is épp azért övezi, mert megélte, átélte, gyarapodása révén személyében is hordozza a tradicionális tudáselemeket, értékeket, normákat, jogszokási sajátosságokat – vagyis közvetítő aktor a „régiek” és mindenkori „maiak” között. A társadalmi aktor-szerepben tehát jelen van nem csupán az „eltartandó”, környezete számára ezzel „gondot okozó” egyed, hanem a személyében a teremtető családfői, genealógiai garanciákat hordozó, respektust kiérdemlő „túlélő” is. Másképpen úgy fogalmaznám (az egykoron Papp Zsolt által taglalt kategóriákkal): a „struktúra-orientált” felfogás mellett kitértően ott van a „kultúra-orientált” aspektus is, valamint ezek evidens kölcsönhatásai, melyek annyiban fontosak, hogy minden generációs színre lépésnek alapjátszmája a korábbi generációk porondon kívülre taszítása, de korántsem mindegy, hogy ez 1) konvencionális értékrendben történik (pl. egy japán családfő státusza és a kiterjedt rokonsági rendszer mint termelési modell a falusi kisgazdaságtól egészen a császárság-államiság működési alapelveig mindenütt jelen van, az új generációk szervesen épülnek a „régiekre”), vagy 2) a szociabilitás korszakosan jellemző illendőségi határain kívülre esik-e, esetleg 3) a magánélet és közhaszn funkcionálásának, viszonyának alakításában a „hasznavehetetlen öreg” kivégzésével, marginalizálásával, elüldözésével, tekintélyfosztásával történik meg (bármily hatalom vagy tekintély birtokában voltak is, ide értve páriát és halászt, katonát és császárt, orvost vagy csillagászt akár), s mindezen társadalmi szereptudatoknak, komplex értékrendnek mikor és mennyiben volt köze a korral összefüggő tudás, a tudással párosuló rang, s a ranghoz kapcsolódó szakrális vagy konvencionális státusz helyzet részletkérdéseivel (ld. pl. Sumner 1978:456, 474-481).

Az általam alább taglalt témakör egészében azt tekintem fő kérdéskörnek, mennyiben járulhat hozzá az antropológiai (történet-szociológiai, politikai antropológiai, szociálpszichológiai, politikai kultúra-kutató) nézőpont az Ageing politológiai koncepciójának kidolgozásához. Érvelésem (alighanem) két szempontot bizonyosan nem fog tudni elkerülni, melyekben azonnal ellenérvek tömege rejlik majd: egyfelől az antropológiai tudáshorizonton a kutatóval szemben mindenkori elvárás-ként megfogalmazódó empirikusság hiánya (vagyis nem fogok

3 Maffesoli 1991; Maffesoli 1992; Weatherford 2005; Vermes 2004; Turóczy 2012.

tudni sokszáz népet élményközelből megismerni és rendszerüket közvetíteni, vagy múltbéli történeti közösségekbe is visszalátogatni), tehát *másodlagos forrásokból* építkezem (ld. például Sumner részletes korrajzát antik és történeti néprajzi leírások alapján, vagy a Braudel megjelenítette Mediterránium, a Huizinga interpretálta Németalföld, a Polányi elbeszélte Dahomey, vagy a Gyáni Gábor pertraktálta századfordulós budapesti cselédvilág, vagy a Valuch Tibor áttekintette magyar parasztsággépfőmálódás társadalomnéprajzi jelentőségű körképét). A másik alapkülönbség az, hogy a politikai tudományok „leíró”, s ezt követően másodelemző aspektusa nem él azzal az antropológiai kutatásban bevett szemléletmóddal, hogy nem az a lényeges, ahogyan én látom őket, hanem az, ahogyan ők saját magukat interpretálják... – ez az úgymond „etnocentrikus” elfogultság bár nem okvetlenül kedvez az Ageing „politológiájának”, de úgy vélem, a társadalmi szereplőket folytonosan kívülről/távolról nézni és klasszifikálni kényelmes lehetőség, ugyanakkor azonban sokszor éppoly távoli-intézményes és kényszerítő, gyarmatosító gesztus, mint eldönteni helyettük „jobb-létük” feltételeit, modernizálásuk vagy „fejlesztésük” normáit és eszközeit, függetlenül attól, ami önnön igényük, konvenciójuk, értékrendjükbe tartozó elem volna (ennek interpretálására példa lehet a kolonializáció spanyol hódításoktól vagy római birodalomépítéstől fogva érvényes „civilizatorikus megváltó hatásának” széleskörű szakirodalma, egészen a mai „fejlesztés-tudományok” és tőke- vagy agyelszívás stratégiáig).

Dolgozatomban – talán remélhetem ezt – egymáshoz közelíteni törekszem az alkalmazott társadalomtudományi szempontot a megismeréstudományi szférához, az intézménycentrikus felfogást az aktor-fókuszálthoz, a kortárs helyzete(ke)t egyre harsányabban uruló *pragmatikus haszonelvűséget* az érdekeltek szférájában még részben jelen lévő *értékelvűséghez*. Ez valamelyest tükrözi talán a statikus generáció-felfogásokkal szembeni dinamikus értékelést, esetleg követi az időrendi felfogáshoz kapcsolható térbeli relevanciák változásait a komplexebb áttekintések és összegzések felé, továbbá fölveti a „kívülnézeti” és a „belülnézeti” élmények-konstrukciók összesimíthatóságát vagy inkompatibilitását (pl. rászorultság és juttatások arányai a nyugdíjas-kor esetében, életképesség és kényszernyugdíjazás korosztályi élethatárok vagy specifikus szakmacsoportok körében – bírák, orvosok, rendvédelmielk, színészek, stb.; avagy tudás és tapasztalat pl. tanárok, tudósok, törvényható-

sági ülnökök, tipográfusok vagy trolibusz-szereplők munkakörében, stb.). Korántsem fogok tehát „értéksemleges” nézőpontot képviselni, pozícióim alapjában nem valamely „szakpolitikai” háttéranyag részeként képzelendő el, sokkal inkább a körünkben mondjuk Hankiss Elemér által képviselt korkérdések megfogalmazódásához igazodik... azaz valamely *civilizatorikus értékrend perspektíváit* lesi, nem pedig az „időskorúak rászorultságának” szakági kompenzációját. Alapképlettem az, hogy a modernitás(ok) korában és a tömeges migrációk globális korszakában egyre csekélyebb mérvű a tradicionális közösségi értéknormák fenntarthatósága, ezzel csökken az öregek ranghelyzetének, származási, megélhetési, tudásátadási, családszervezési, döntéshozatali presztízse is, ezáltal pedig a gyermeki-szüelői kötelezettségek rendszere is elpárologni látszik, elszakadnak a netvörk-szálak, deszocializáció kezdi jellemezni a mindegyre magányosabbá váló öregek társadalmi környezetét, s a korábban akár ellenszegülés nélküli időstiszteletet egyre inkább fölvaltja a pragmatikus hatékonyság-elv, mely legszívesebben száműzné a fogyasztói körből a fiatalok dinamikájának „kerékkötőit”. Szépen hatna talán az a képlet, mely földrajzi régióként kimutatná, hol bánnak az öregekkel méltóképpen, s milyen szocializációs vagy közösségi elvű normarend követeli megbecsülésüket (Sumner pl. az öregek sorshelyzetéről szóló forrásmunkák szemlélésében Afrikától, a Fülöp-szigeteken át, Ausztráliát és Óceániát is érintve, Dél-Amerikán és az eszkimókon keresztül jut el európai példákig és Euráziáig, de ugyanekkora terjedelemben taglalja etnológiai művek és történeti források tömegét arról, miképpen végzik ki vagy pusztítják el akár a „barbár”, akár a „civilizált” népek a maguk öregjeit, ld. idézett mű 474-482.)... – mindazonáltal valószínű, hogy minél egyetemesebben érvényes képlet kialakítására törekszünk, annál kevesebb konkrétummal tudjuk ezt megerősíteni.

Éppenséggel annak bemutatásával, hogy az etnológiai-antropológiai-néprajztörténeti munkákból kirajzolódó képletek sem kínálnak egynemű és konvencionális értékrendet mindörökké tükröző megoldásokat, valamint a történeti és térbeli hátterek áttekintését azért látnám fontosnak, mert a magyar társadalmi közviselkedésben az elmúlt néhány év(tized)ben nemcsak a fokozódó intenzitású individualizálódás tendenciája kezd jellemzővé válni, de a munkaerőpiaci, szociális gondozási, öngondoskodási és családkehéziós szférában is oly mérvű demoralizálódás megy végbe, amely immár a társas viselkedés szinte alapvető szokásnormájává

teszi/tette, hogy ne foglalkozzunk a marginalizálódott foglalkozási, életvezetési és korosztályi deklasszáttakkal, esélytelenekkel, romló termelési vagy munkapiaci rangú egyének tömegével (hovatovább pedig az aktuális magyar társadalom cca egyharmadáról van szó!), hanem bízzuk sorsára az értékrendi kirekesztést elszenvedő, esélyegyenlőtlenségbe zuhant tömegeket, s köztük nem utolsósorban az öregeket. E tendencia erősödése és hatásának fokozódása immár nem csupán a politikai elitiek felelőségének/felelőtlenségének kérdésévé vált, hanem a társadalmi szolidaritás, az egészséges szociabilitás kóros károsodásának alapjává is. Új esélyek, más minták, értékörző társas mintázatok keresésére és policy-szintű kezelésére van tehát szükség, melyhez nem elegendő „a nyugdíjasok mint szavazónépesség” vagy a „kényszerítő szakpolitikai megoldások” alkalmi figyelembevétel, hanem ezek mellett és helyett is a hasznavehető konvenciók újraértékelésére kellene figyelni, sőt: az Európán és Észak-Amerikán kívüli világokban még részben megmaradt tradicionális szerepmintázatok követésére volna még igény is. Ekként (is) problematika tehát politikatudományi értelemben az öregedés, hiszen a participáció, képviseleti reprezentáció, pártválasztás, szakpolitikák, demokratikus értékelvek, esélyegyenlőségi mutatók alapján is kimódolandó kérdéskörre vált ez, melyhez az Ageing tematikája és szinkronikus/diakronikus elemzése is konstruktívan járulhat hozzá. A párhuzamos, szinkronitásban jellegadó európai vagy tengerentúli összehasonlításokhoz így kerülhetne közelebb a diakronikus, időben is analógiákat fölismerő szemléletmód, melynek mai, talán már kevésbé strukturalista funkcionista változata, a polikronikus (több idői réteg összhangjában és térbeli kölcsönhatásokban egyaránt gondolkodó) felfogás időszerűségének felismeréséig is eljutotunk. Az információs társadalom és pörgés-forgása sikerrel ejtuttatott bennünket addig, hogy már nemcsak a pillanatnak nincs rangja (sőt: tempójának fokozásakor az időlegesség diktatúrájának előkészítésén munkálkodik), hanem az sem lehetetlen immár, hogy a kor- és időrabságba kerülésünk semmi más módon nem regenerálhatja önnön eredeti helyzetét, csakis akkor, ha megadja kornak, korosztálynak, életszakasznak és életcilusnak mindazt, ami szükségképpen övé volt ezidáig... (bővebben lásd Eriksen 2009:17-35).

Tradicionális hatalom, konvencionális korhelyzet

Tradicionális kultúrákban – példaképpen mondjuk nyugat- vagy közép-afrikai királyságokban, melanéziai szigeteken, polinéziai dinasztiákban, ajnu (japán) hagyományban, amerikai síkvidéki indiánoknál, szicíliai klánokban, albán pásztoroknál, norvég halászok körében, mongol vagy berber állattartó közösségekben, stb. – a vezetéshez, irányadó társadalmi pozíciókhoz kötött szerepkörök (funkciók) és ezekre épülő intézmények (struktúrák) irányításához a rokonsági kötelékek és származási vagy minőség-értékek alapján kiválasztódott döntéshozókat tekintik érdemlegesnek. Az antropológia-történet vagy a korai gyarmatosítások még korábbi története is éppúgy, mint a történettudomány forrása egyértelművé teszi azt a konklúziót, hogy a politikai hatalom ideológiai és/vagy legitimációs normái a fennálló vagy kialakítandó-biztosítandó társadalmi integráció célját szolgálják. Sem „primitív”, sem „archaikus”, sem kortárs társadalmak nemigen vannak olyan stratégiai alapelvek nélkül, melyek a tradíciót követő és azt ellenző vagy módosítani kívánó erőcsoportok egyensúlya, konfliktusa, harmóniája vagy diszharmóniája nélkül létezhetnének. Ennek a generációs máskéntgondolkodásnak, konfliktuskezelésnek, krízispotenciálnak hétköznapi mintázataiból tengeri a legkevésbé példátlan is, ehelyett tartózkodom részletes vagy utalásszerű fölidézéseiktől – nem utolsósorban kutatói osztályunkon is készült megannyi elemzés, melyekben példaképpen a '68-asok és környezetük, alternatív mozgalmak és hátterük, rendszerváltás-kori generációs esélyek és globalizációs trendek kérdései kerültek-kerülnek terítékre. Az antropológiai kutatások által preferált „primitív” társadalmakban is hasonlóképpen megjelennek a korosztályi konfliktusok, ám felfogásuk, értelmezésük és kezelésük homlokegyenesen más dimenzióban kerül a helyi nyilvánosságok elé.

Ha szabadna a korosztályosság, öregedés, korosztályi rendszer alapkérdését szűkmarkúan és lexikon szócikk-szerűen összefoglalni, a *kulturális* (és nem a biológiai vagy fizikai!) antropológia által használt *korcsoport* fogalma az emberek afféle együttesét tükrözi, amely hozzávetőlegesen azonos korú többségből áll, s ezzel megkülönböztethető (vagy magukat is megkülönböztetik, identifikálják) a más korúak csoportjaitól. Számos társadalomban az időskorúak, vagy olykor a fiatalok és gyermekek is sajátlagos csoportot alkotnak *korosztályi* azonosság alap-

ján, helyenként környezetük kiváltságokat, előnyöket vagy hátrányokat is társít ezekhez. A korcsoport (tagjait számszerűsítve) kisebb, mint a korosztály, s némelykor elválik a férfiak és nők együttese annak alapján, hogy korukhoz képest milyen ranggal, szereppel, társadalmi funkcióval vannak jelen az adott társadalom struktúrájában.⁴ A korosztály az egyes társadalmak (vagy társas csoportok) belső megoszlásának mértékadó eleme; az eltérő fokozatoknak rendszerint más-más nevük van (gyermek, kamasz, felnőtt, családós, idős, öreg), ami alapján el is különülnek a csoport tagjai a többségtől vagy a többi csoporttól. Ugyanazon csoport tagjai is föloszthatók és megoszlhatnak nőkre ill. férfiakra.⁵ Korosztályi rendszerre mindez úgy áll össze, s a korfa úgy lesz a társadalomszerkezet leghagyományosabb eleme, hogy a társadalom összetétele, kiterjedtsége és (gazdasági, területi, „katonai”) életképessége szempontjából kap hangsúlyt az egyéni előmenetel (minél idősebb, annál magasabb szinten áll az egyén); a korösszetétel ugyanazon korosztályi csoportban való elhelyezkedést határozza meg egyazon időparaméterek mentén, rendszerint pedig az egyes átmeneti rítusok szakaszaihoz kötődő ceremónia (avatási szertartások, szimbolikus beillesztés, elválás, másik strukturális csoporthoz tagozódás, többes funkció vagy identitás biztosítása, stb.) veszi körül. A társadalmak ama *szokásnormája*, hogy a nemek és korosztályok szerinti különválasztást intézményesíti, különösen fontosnak bizonyul ott, ahol a korosztályi vagy korcsoport-helyzetén kívüli rangsorok (társadalmi státusz, rokonsági fok, munkamegosztási helyzet, egészségi állapot, harcképesség, öröklött presztízs, stb.) nem jelentenek feltétlenül egyenlőtlenséget vagy társadalmi hierarchiát, illetve nem ekként kezelik mindezt az érintettek. A korhoz és korosztályhoz tartozás nemcsak összefügg a rokonsági rendszerrel, hanem fontos megtestesítője az egyén hovátartozási rendszerének, beilleszkedtségének is (pl. az afrikai *titkos társaságok* tagsága szempontjából, a *klánokhoz* tartozás szociálintropológiai aspektusában, a *leszármazási* közösségek és identitások terén, az etnikai csoportviszonyokban, a hagyománykövetés vagy -tagadás eseteiben, stb.).

4 Lásd a válogatott szakirodalomból legfőképp Murdock 1949; Angelusz 2004; Dumont 2003; Radcliffe-Brown 1952(2004):35-84).

5 Lásd Baxter – Almagor 1978; Stewart 1977; Spencer ed. 1990; Spencer 1997; Kertzer – Keith eds. 1984; Bernardi 1985; Ritter 1980, 36:87-104; Galaty 1986; Fortes 1984. Továbbá: elektronikus forrás: <http://web.uvic.ca/econ/ddp0401.pdf>.

„A hagyomány – a jelenben élő múlt, amely legalább annyira a jelen része, mint bármilyen újdonság” (Shils 1988:32).

A tradicionális társadalmakban az életút délelőttjén a fiúkorból a felnőtt férfivá avatás, vagy a leányból az eladóképessé válás rítusai nemcsak korosztályi *korszakok átmenetei*, de funkcionális életvezetési jelentőségükön túl szimbolikus tartalmakat is hordoznak, s ez épp így van a fordított életkorvégi szakaszban, ahol a tradicionális funkciók (apa, családfenntartó, harcos, szülőképes anya, gyermeknevelő, feleség, „háziasszony”, stb.) tartalmi már csökkenő jelentőségűvé lesznek. Az öregedés korába lépés ugyan nincs pontos beavatási szertartásokkal körülvéve, de lényege marad a legtöbb tradicionális társadalomban a szimbolikus hatalom birtoklásának, a tekintély kiérdemlésének, a rang viselésének mentális „tőkéje”. Afrika-szerte (főleg és a legmérebben Nyugat-Afrika) tradicionális társadalmiban például általános, hogy ifjú az apja, sőt bátyja előtt is tekintélyt elismerően megállni, köszönteni, meghajolni köteles, ezt kimódolt szokásrend tartósítja és szankcionálja, a szocializációs folyamat intézményesíti a legapróbb szimbolikus gesztustól egészen a kemény büntetethőség határáig. A tradicionális uralomviselés egyik mentális alapja tehát a kor és a *korcsoporthoz-tartozás konvenciója*, melyet kiegészít és pontosít a politikai antropológusok ama tapasztalata, hogy szociálintropológiai szempontból a családot meghatározó anyai klán bár kiemelt fontosságú, de a leszármazáson túli jelentőség szempontjából a legtöbb társadalomban úgy vélik: a gyermek az apa lelkének, szellemének (*ntoro*) hordozója, viszont testét az anya húsa és vére (*mogya*) alkotja, így ez utóbbi a meghatározó ágazat rangját is adja többnyire. A családon belüli vezető szerep rendszerint az apai nagybácsié, vagy gyakorta az idősebbik testvére („Atyának” vagy „A ház atyjának” nevezik), akinek státuszát a konvenció biztosítja, funkcióját az öregek hagyják jóvá. A klán-, csoport- vagy közösség-szintű döntések (például Fekete-Afrikában) a „fon” (király), a falufőnök vagy az ágazatvezető kompetenciájára épülnek, ennek az

óceániai térségben a „Big Man” felel meg,⁶ a lokális döntések jobbára az öregek tanácsára vagy a fő(nök) ség képviselőjére maradnak, akik szinte mindig és mindenütt kizárólag férfiak.⁷ Egyes antropológiai kutatások megkülönböztetnek egyéb, majdnem kivétel nélkül öregekből és férfiakból álló funkcióviselőket is (pl. sámán vagy orvosságos ember, milenaris mozgalmi vezető, varázsló, esőcsináló stb.), akik esetében elvitathatatlan *autoritásról* van szó, de akiket nem okvetlenül vesz körül döntéshozó testület is, viszont annál gyakoribb a szakrális pátosz és még evidensebb az életkorral összefüggő presztízs-többlet. A főségre/főnökségre (*chefferie*) épülő törzsi hatalmi és társadalmi szerveződések, főként a pásztorkodó vagy az intenzív mezőgazdaságot folytató társadalmak között meghatározóak (bár léteznek Amerika északnyugati partjain és Polinéziában fellelhető vadászó-halászó népcsoportok között is), de meghatározó elemük az „elitbe” bekerülés képességekre, próbatételre, ritkábban származásra alapozott kiválósági próbája. A főnökség uralmi reláció, valamely csoport-egység szempontjából gyakorolt hatalmi viszony, amely egy választott vagy örökölt hatalmi státus elfoglalására jogosítja a kivételes képességgel felruházott „korosult” egyént. Kivételessége akár valamely varázserő, vagyoni helyzet, fizikai képesség vagy eredményesség is lehet, de a

6 „Big Man” azaz Nagyember – olyan törzsi társadalmi vagy politikai vezető (Melanéziában és a Malaysiától Új-Guineáig terjedő földrajzi körben), akinek nincs hivatalos vagy öröklődő tisztsége, hozott tekintélye, hanem vezető pozíciója befolyásoláson és személyes eredményességen nyugszik. Rendszerint önmagát nevezi ki, hatalmát csakis helyi szinten gyakorolja, s ahhoz, hogy uralmi hatékonysága állandósulhasson, folytonosan bizonyítgatnia kell jogosultságát és alkalmasságát. A kifejezés a melanéziai pidgin nyelvi közegből származik, de az új-guineai térség minden nyelvén van hasonló jelentésű fogalom, mely ugyanerre a közössége iránt kötelezettséget vállaló és rá hatni képes egyénre vonatkozik. Jobbára a gazdasági javakkal váltja meg „hívei” támogatását, fölhalmoznia és a „közjó” javára biztosítania éppúgy kell, mint az amerikai elnöknek, személyes „hatalmi haszonvétele” nem a vagyongyarapítás, hanem a helyi harmónia biztosítása és az ebből fakadó közösségi elfogadottság, avagy legitimitáció. Lásd Berger 1999; Brown 1995; Brison 1992; Binnema 2002 HRAF, NF06; Vincent 1990; Mair 1962, 1967, 1975, 1977; Rivière 2000; Borneman 1998; Weatherford 1981 (2005); Clastres 1974; A.Gergely 1996; Almond – Coleman eds. 1960; Nadel 1942; Bailey 1960, 1963; Lowie 1927.

7 Clastres 1962; Clastres 1974; Lévi-Strauss 1944; Sahlin 1976; Strathern 1971; Bodrogi 1962:56-60; Bindorffer 1997: 233-240; Malinowski 1959.

törzsi érdekek szerint erről bizonyosságot kell adnia és folytonosan meg is kell tudnia védeni jogosultságát. A *chefferie* mint politikai szervezet egyszersmind egy meghatározott területen élő alávetett közösség, amelyet a belőle való vezető rangja, a *szokások normái*, továbbá a régről *örökölt* csoportszerkezeti és strukturális szerepek jellemeznek. A fogalom eltérő néven, gyakran a bennszülöttek nyelvén jelenti a „főnököt”: Észak-Amerikában „sachem”, Latin-Amerikában „cacique”, Észak-Afrikában „cheikh”, másutt a „Chef” változatban ismeretes, de mindenütt a presztízsjavak kivételes és felhalmozódott tömegét szimbolizálja. A Big Man, vagyis a nem testméret vagy származás, hanem rátermettség alapján kiválasztódó „Nagyember” fogalma gyakorta szimplán csak vezetőt jelent, megint másutt örököltet vagy kivételes dicsőséget, s ugyanígy változó tartalmú a „Chief” és a „Chieftainship” is. Eltérő az etnológusok fogalomhasználata e téren, mert a politikai funkció hol egyetlen emberre, hol kiválók közösségére vonatkozik, akik közül az egyik a többiek szószólója (pl. a trópusi Amerikában, bizonyos török vagy görög helyi társadalmakban, egyes kelet-ázsiai népcsoportok esetében, vagy az eszkimóknál). Szemben a *törzsek* szerkezeti- és szerep-hasonlóságával, a (*törzs*)*főnökségek* olyan strukturálisan és funkcionálisan is megkülönböztethető részekből állnak, melyek az egyes rokoni csoportokat (ágazatokat) státusuk alapján magasabb vagy alacsonyabb rangúvá teszik (ekként pl. az uralkodó nemesség és a közrendűek lazább vagy szorosabb kapcsolatban állnak a főnökkel, továbbá olykor térben is távolabb állhatnak, belsőleg megosztottak is lehetnek saját főnökeik vagy tanácsadó testületeik alapján, de mindenütt a rangidősség a nyomatékos elem). Az egyes törzsek és a főnökség közötti viszonyban további különbség, hogy a főnökségnek központosított vezetése (tisztségviselő főnöke) van, ami a politikai hatalom szerepének kisajátítására is alkalmassá teszi őket; továbbá lényeges összefüggésben van az újraelosztási cserével, a javak központba gyűjtésével és a főnöktől függő újraelosztásával, valamint az ünnepek szervezésén keresztül a támogatók köreinek megnyerésével (*potlacs*). A főnökségi szervezet által létrehozott gazdasági felesleg elvileg az egész társadalom hasznára válik, ugyanakkor a társadalmi közösség sorsa mégis elsődlegesen a főnök hatalmától és presztízsétől függ. A gazdasági felesleg a főnökség tagjainak fokozott biztonságát is szolgálja, hiszen a főnök nemcsak ételmezt, hanem munkaerőt is eloszthat, a redistribúció elve maximálisan érvényesül... – de mindezt csak kivételes esetben bízzák

fiatalra, s hasonlóképpen ritka a falufőnökök vagy „öregek tanácsa” beleszólása is abba, hogy miként történik a szimbolikus vagy dologi javak újraelosztása. „Közhaszna” mégis megvan a főnökségi szervezetnek abban, hogy a központosított hatalom megátolja a társadalom szegmensei között az erőszak kitörését, egyben szervezett katonai erőt is biztosít a többi törzsi csoporttal szemben, s ennek „birtoklásában” vagy uralásában a *korosztályi előnyökkel szavatolt tudástöbbletre épül*.⁸ A főnöknek jogában áll bíraskodni, büntetni, és legfőképpen meg kell oldania latens belső konfliktusokat, vitás kérdéseket, természetesen teljhatalommal, olykor mágikus erők segítségével, melyet a *betöltött korra tekintettel feltételezni is ésszerű* ezekben a társadalmakban. A *Trobriand-szigeteken* (Új-Guinea) például a főnök varázslót fogad fel, aki fekete mágia segítségével készségesen megöli a rendbontót, de mindenütt jellemző az is, hogy tekintélyét a szimbolikus, természetfeletti, valamint adminisztratív-gazdasági-katonai hatalom kézbentartása biztosítja, mindenkor és mindenütt elvárva a tisztelet és lojalitás kinyilvánítását, melyhez nem juthat hozzá fiatal kora esetén. Mindez összességében nagyobb stabilitást biztosít a főnökségben, mint a törzsekben, bár a főnöki hivatal birtoklásáért olykor meglehetősen erőszakos verseny folyik, versenytársaik lázadásával vagy fenyegetéseivel kíméletlenül leszámolnak, ám karizmájuk leginkább a korosztályi státusból ered, s nem valamiféle „istenkirálysági” normára épül – ennyiben sem keverhetők antik példákkal, de analogikusan kezelhetők a kortárs politikai szcenáriókkal.⁹

Mindezen jelenségek ily aprólékos leírása nem csupán a sokszor „primitív”-nek nevezett, de az euro-amerikai típusú társadalmak esetében is sokszor hasonlóképpen érvényesülő felfogások és intézmények párhuzamai miatt került itt sorra, hanem azért is, mert a szóbanforgó funkciók legtöbbször kizárólagosan *férfi és idős státusú* döntéshozókról bizonykodik (amellett persze, hogy bizonyos újpogány vallások esetében fiatalabb, egynémely alternatív vagy átvett vallási konvenció esetében – pl. vudu, szinkretikus vallások, sátánizmus-követők, „alterzsidó” felekezetek, neo-sámán mozgalmak, afrikai boszorkányság – újabb irányzataiban pedig

kifejezetten növekszik a nők meghatározó főszerepe). Hasonló, a főntebb leírt uralkodói konvenciókkal szemben álló társadalomszervezeti forma még az akefalosz (acephalous – görög, *fő nélküli*) társadalmak adott köre, melyekben központi, vagy általában vezető hatalom (fő ember, hatóság, uralkodó, kinevezett döntéshozó, egyszemélyi vezető, „felkent” vagy szakrálisan megerősített főhatalom) nélküli társadalmi-politikai szerveződés funkcionál, amely ennek ellenére képes számos csoport összehangolt működését előidézni, és komplett politikai entitásként tud működni. Ilyenek pl. a gyűjtögetős és pásztortársadalmak, amelyekben a tevékenységek és döntések ellenőrzése az egész csoport (horda, nagycsalád) feladata, élükön nyilván a korosztályi képviselőkkel; de hasonlóképp „fő nélküli” egy sor nem vérségi leszármazáson alapuló csoport is, pl. számos melanéziai, új-guineai törzsi társadalom sorolható ugyanide, Afrikában a legismertebbek a *nuerek* (Dél-Szudán) és a *tallenszik* (Észak-Ghána), egyes dél-amerikai vadász-csoportok, valamint a *busmanok*, veddák, *pigmeusok*, negritók, alaszki eskimók számos csoportja is. Egynémely kutatói felfogás szerint (pl. *Birket-Smith*) az ausztrál bennszülöttek döntéshozó testületei (titkos társaságok, öregek tanácsa), valamint az amerikai síksági indiánok törzsi tanácsai, továbbá a berber falvak *amin*-jai (kinevezett felelősei), a türkmének *sedar*-jai (ideiglenes vezetői) ugyancsak a fő-nélküliség példái. Egyes kutatók (pl. Bodrogi Tibor) az irányítás és korosztályi hatalom kérdését főként a *hordák* szerveződésének és irányításának családszervezeti kérdéseként kezelik, a „természetes főség” spontán irányítási gyakorlatával összefüggésben tárgyalják a vezetőnélküliség jellegzetességét. Bár az „akefalosz” kifejezés többnyire csupán az *egyszemélyi vezetői felelősség hiányára* utal, ám sokszor tartalmazza egyúttal a köznapi gondolkodás- vagy beszédmódban is használatos „fejetlenség” jelentésrétegét is, mely talán inkább a történeti közgondolkodásban van jelen, semmint a kortárs politikai rendszerek leírásaiban. Viszont „szervezet-szociológiai” értelemben a kollektív vezetés analógiájára épül, melyben a hangadók, az önjelöltek, vagy a csoportlélektani értelemben vett vezérszereplők vállalják magukra a közösség képviselőtét, függetlenül a kortól és rangképességtől.¹⁰

Megannyi csoportszintű kivételt említhetnénk még (hogy ne menjek messzebb, a hozzávetőlegesen 1800–4200 féle etnikai-kulturális afrikai csoport számos változatot nyújtana még a hatalomviselő

8 lásd Bonte – Izard 1991:138-139.

9 Lang 1999; Csordas 1997; Oakes 1997; Aberbach 1996; Seligman 1994; Bryman 1992; Madsen – Snow 1991:147-156; Wilson 1975; Willis 1989; O'Brien – Donal 1994; Weber 1919 (1998:156-209); Schiffer 1973; Nyomarkay 1967; Shils 1982; Guimarães 1978.

10 Birket-Smith 1969; Bodrogi 1997; Evans-Pritchard 1940; Fortes 1945, 1949.

és korosztályuk rangképességének kérdéseiről), de mind az etnológiai forrásközlések, mind a politikai antropológiai elemzések, s nem utolsósorban a szépirodalmi művek is arról tanúskodnak, hogy a hatalomgyakorlás afrikai (lásd Chinua Achebe, Ibn LoBagola, Ferdinand Oyono, Turóczy Ildikó regényeit vagy élménynaplóit), dél-amerikai vagy ázsiai tradíciói – bármennyire is európai közmegegyezéséssé vált „primitívnek” tekintésük – sokszor és sokféle módon igazolhatóvá teszik, hogy a szociokulturális integrációk legkülönbözőbb szintjein is, továbbá jelentésterükben, szimbolikáikban, történeti tradícióikban és politikai mintázataik terén egyaránt igazolható a *korosztályosság kérdéséhez kapcsolódó hatalmi státus*. Ez az esetek egy részében nemcsak azt tükrözi, hogy a felnőtt férfi vagy öreg ember státuszához kötődő szimbólumok, hitek, képzetek és értelmezésmódok eltérőek például a kiskorú, gyermeki, női változataitól, hanem azt is, hogy míg például az euro-amerikai politikai/irányítói pozícióhoz az újkortól bizonyosan kapcsolódnak az érintett szerepkörhöz társított szerepmintázatok, s ezeknek ritkán lehet csak része a fiatalon „örökölt” vagy elnyert irányítói poszt szakrális jellege (példával szólva: demokratikus rendszerben csak kivételes esetben tekinthető „garanciának” a hatalmon lévő arisztokrata származása, isteni felhatalmazottsága), addig mondjuk a törzsi szintű társadalmakban ez azért sokkal szisztematikusabban, szabályozottabban fordul elő. Ezekben viszont részint a hatalom megszerzése, de még inkább gyakorlásának egyes momentumai olyanok, hogy életkorhoz kötöttségük speciális szakismereteket kíván (pl. igazságos jogi döntések gyakorlati képessége, tradíciók ismerete, megszerzett vagy birtoklása a beavatási szertartáshoz, természetfölötti hatalmakkal való kapcsolat, gyógyfüvek ismerete és használati tudása, esetleg hadászati-stratégiai ismeretek, döntéshozatali/kivitelezési képesség, környezet- és társadalomismeret, stb.), melyek adott kor alatt ritkán elérhetőek, s ha mégis akad eltérő példa, ott rendszerint a felkentség/felhatalmazottság állapota csupán a „parlamentáris” környezettel együtt lesz érvényes, amely pedig korlátozhatja a legfőbb hatalom megtartását és gyakorlását,¹¹ részint pedig hiányuk esetén könnyedebben előfordul az esetlen uralkodó fizikai megtámadása vagy kiszolgáltatott és bizonytalan, vagyis legitimitás-fosztott állapota is, mely a bennszülött felfogás szerint nem a Főnök helyzetének, hanem a közösség egész sorsának veszélyeztetését takarja.

11 A részleteket lásd Sebestyén Éva 1990:102-106.

Rendszerelméleti szempontból, a politikai antropológia strukturalista funkcionista irányzatától (mely formálisan csupán államiasult és állam nélküli, vezető nélküli társadalmakat különböztet meg) eltérően, melyben ugyan összehasonlító modellalkotás kezdettől (1940-es évek) jelen volt például a Melanéziában élő (új-guineai) hegyvidéki emberek kutatása vagy a történeti beállítottságú politikai gazdaságtan ellenében az amerikai indiánok politikai szerveződéseinek helytörténeti vizsgálata, épp az afrikai politikai antropológia tereptapasztalatai hoztak részletesebb információt a falutanácsok, generációs osztályok, titkos társaságok és hasonlók vizsgálatában. A rendszer-elmző etnográfiai megközelítés főként az európai civilizációs hagyományokra épülő intézmény-fogalmat alkalmazta, s főként olyan politikai intézményekkel, hivatalokkal, jogokkal, kötelességekkel és törvényekkel foglalkozott, amelyekből mind a rendszerparadigmák helyi változatai, mind az egyéni döntések révén érvényesülő hatalom tudatos vagy tudat alatti készletesei kevés figyelmet kaptak, így nem formálódott világos kép az egyéni kezdeményezésekről, stratégiákról, interperszonális folyamatokról, hatalmi harcok vagy politikai változások részvételi oldaláról, a hatalomgyakorlás felelősségének és hatékonyságának kérdéseiről, stb. (Erről a módszertani félreértésről is ír egyebek közt Bourdieu 2002:116-126). De a bourdieu-i „struktúráló struktúra”, vagyis a család mint szociopetális meghatározója a társadalmi értékviszonyoknak, földéldzhetetlenül vaskos szakirodalmi múltra tekint vissza, nemigen vállalkoznék érdemi körvonalazására sem. Edmund Leach viszont a felső-burmai kacsinok körében készült kutatásában (1954) belülnézeti kép alapján próbálta megismerni a rendszerjellemzőket, így a politikai alternatívákat mint átalakulási folyamatok esélyét az egyéni és csoportos döntések birkózásának kitett jelenséget értelmezte, egész megközelítésében a „szokványos” politikai teret kitágítva a vallási és titkos társasági szinteken zajló folyamatokra. Ezzel példát is teremtett mindazon elemzések számára, melyek a „primitív jog” intézményét az európai típusú formalizált joggyakorlással egyenértékű, de épp a „precedensjelleg” alapján szinte csupa eltéréstől származtatott legitimizációs folyamatra irányított figyelemmel egészítették ki. Olyan ritualizációs eljárásokra pedig szükségképpen fordult a figyelem, amelyek például a hegemonia fogalmát és a „kiegészítő opposzió” gyakorlatát (bináris kódznak megfeleltetett, azaz hatalom és ellenzék szükségképpeni egvensúlyos viszonyára ráébredő) logika mentén próbálták bemutatni, mint a mindenkor rend feltételét, mely értelmezéssel

mintegy meghaladták a társadalmi renddel összefüggő durkheimánus és Radcliffe-Brown-tól származtatott problematizálást, mivelhogy voltaképpen a *hatalom megszerzéséért folytatott küzdelmet épp a rendért folyó törekvésekkel* igyekeztek belülről tagoltabbnak láttatni.¹² Hasonló, felismerés és analógiák értelmében korszakos példa Sárkány Mihály egy empirikus tapasztalata/esset tanulmánya, melyben egy „megesett lány” afrikai történetére fókuszálva a társadalmi kitaszítottaság és az erkölcsi rend helyi példáját ismereti kikuju közösségben, ahol a formáljogi szankciók kegyetlen elbánásban részesítették volna a szenvedő alanyt, a rend víziójában gyökerező méltányossági elbírálás azonban öreg helyi vezető toleranciájával egészült ki, egyformán épületesen bizonyítva, hogy a fennálló rend éppen a megértő jogalkalmazással és a vezetői szubjektum megengedő respektusával válik garantáltan értékállóvá.¹³ Ide, a tradicionális „öregszerepek” körébe tartozik ugyancsak a jogi elvű szuverenitás olyan gyakorlata is, mely például a Togo és Ghána területén élő ashantik uralkodóit vette körül az 1700-as évek elejétől, ahol az állam egységét (voltaképpen a tópusi erdő-övezet kínálta térségben intenzív mezőgazdaságba kezdő matrilineáris rokonszomszédok összefogását és Elefántcsontpart mintegy háromszáz kilométeres szakaszán független politikai egységgé váló akan csoport hatalmi berendezkedést) a brit gyarmatosítástól is elkülönült államforma testesíti meg, hatalmi szimbolikájában az ashanti uralkodók híres arany zsámolyának (Aranyszék) oltárszerű használatával, mely szakrális tárgy az ashantik legrégibb őseitől származik, ezért különös védelemben részesítik, ráülni tilos, érinteni is büntetendő, hiszen olyan eredendő kapcsolatot szimbolizál, amely az ashanti nép kialakulásához fűződő kapcsolatot reprezentálja, természetfölötti vallási képzetek ceremoniális hagyományai révén is.¹⁴ A társadalom-

szerkezet és a kormányzás hierarchikus, az Ashanti Konföderációs Tanács élén a király áll, udvartartása a legfőbb főnökökből tevődik ki, akik rendszerint a tartományi (megyei) vezetők, csoportjuk alkotja a Tartományi Öregek Tanácsát, alárendeltségükbe tartozó alfőnökökkel. Az alfőnökök jobbra a falufőnökök, akiknek saját ügyintézői körében találjuk a házfőnököket.¹⁵ A főnökségi rendszer a rangjelképek, trónok, szimbólumhasználat, udvartartás és ceremoniális körülményeskedés európai szemmel kétségtelenül feudális vagy pre-modern állapotokat tükröz, de a lokális értékrendben ezek szimbolikus politikai rendje erőteljesen hatékonyabb, mint egy modern parlamentáris demokrácia köztársasági elnöki vagy pártelnöki rangképessége, ezenfelül a reprezentáció eszköztárát korántsem múlja felül, ha például a korunkbeli nyugati típusú plurális demokráciák média-megjelentési mutatóiból is tájékozódunk, vagy a hatalom-interpretációk antik, középkori, reneszánsz vagy épp posztmodern vizualizálására is rápillantunk.

A tradicionális hatalmi berendezkedések aprólékosabb és kiterjedt ismertetését tanulmányom e pontján (kollegiális tisztelettel és a megértés reményében) megszakítom. Amit a tradicionális hatalomérvényesítés gyakorlatából a főtéma kontextusában itt kiemelni próbálok, az hármas természetű:

a) Egyfelől annak illusztrálására próbáltam vállalkozni, hogy bemutassam: az európai fejlettség „primitívnek” nevezett társadalmak a maguk belső hatalmi-politikai terében kiemelt jelentőséget tulajdonítanak a kor(csoport)ban megtestesülő tudás, tapasztalat és felkentség (megbízás, elhivatottság, bölcsesség, vállalásosság) tüneményének, melyet épp oly strukturált keretek közt és hasonlóképpen konvencionálisan érvényesítenek, mint az mondjuk az angol vagy a holland királynő esetében megvalósul, és a (helyszűke okán talán gyakrabban csupán afrikai példákkal illusztrált) *tradicionális társadalmakat* jellemző ama kapcsolathálózati rendben épp oly fundamentális jelentőségű a társadalomvezető „főnök” hatalma Afrikában, mint a Fülöp-szigeteki, tibeti, baszk, katalán, észak-ír szuverenitás és államiság gyakorlatában – hogy az alább soron következő amerikai példát itt ne is hozzam előrébb. A korosztályosság és maga a *kor mint rangot szavatoló tartalom* ezekben a politikai rendszerekben nemcsak főszereplő, hanem a társadalmi kapcsolatháló „szövésének”, működtetésének legalább annyira legitim

12 Erről mint jelenségről tesz említést Kiss Balázs is Somlaira, Mannheimre és a generációs kihívások, identitás-konstrukciók és rendpártiság összefüggéseire utalva, Az öregedés politológiája, tématervezés 10, 11., 15. oldalain jelzett témakörökkel.

13 Sárkány Mihály 2006:330-338.

14 Nanda – Warms 2002:279-281; Henige – McCaskie eds. 1990; McCaskie 1995, 2000; Wilks 1993; Fortes – Evans-Pritchard eds. 1940; Fortes 1950; Rattray 1923, 1969; Bleeker 1966; Lystad 1968; Laude 1972; Bodrogi 1981; Murdock, forrás: http://www.mnsu.edu/emuseum/cultural/oldworld/africa/ashanti_culture.html; <http://www.ashanti.cam.au>; <http://www.encyclopedia.com/articles/00799.html>

15 Részletek in A.Gergely András et al 2010 *Antropológiai, etnológiai, kultúratudományi kislexikon*, ashanti szócikk. Elektronikus forrás: <http://mek.oszk.hu/10200/10291>

bázisa, mint a prezidenciális rendszerek működése vagy a parlamentek és parlamenti bizottságok funkciója. /Erre még alább visszatérek a politikai antropológia legutóbbi korszakának egyik főművére, a *Törzsek a dombon* kötet empiriájára építve/.

b) Másfelől az életkor mint *kollektív kapcsolattrendet szabályozó* egyik legfőbb érték jelentősége nyomon követhető a *kollektív cselekvés mint társadalmi egyedek mozdulása* valamely cél elérése érdekében, melynek koordináló háttere, „logisztikai” alapja a *tapasztalati tudás*... Az együttes megnyilvánulás(ok) nem csupán a kölcsönösen megerősítő (politikai, uralmi) célok, értékrend és eredményesség szempontjából fontosak, hanem mert nem az egyénekre, inkább a csoportokra és azok közös tudására, mentális örökségére épülnek; így például olyan nem közvetlen politikai tevékenységek, mint a termelés, a migráció, a rokonsági vagy társasági kapcsolathálókon konstruálása, s olyanok is, mint a társadalmi tiltakozás vagy a háború, kétségtelenül kialakítják azt a küzdőteret, ahol a változások és kihívások a szervezetekkel, komplexebb entitásokkal interakcióba lépnek, s hasonlóképpen ilyenek tapasztalati- és értéknormái a fiatalok részvételére épülő társadalmi mozgalmaknak, *generációs* konfliktusoknak. Ez részint a spontán tevékenységekre is kihat (pl. napjaink nagyvárosi politikai miliőjében a tüntetéseken résztvevők korosztályi megoszlása olykor harmóniában lenni látszik a *korosztályi politikai tudástapasztalattal* – erre ugyancsak Kiss Balázs is utal alapozó kutatási tématervében, de a hatvanas évek diákmozgalmainak és a civil önszerveződés alapvető szakirodalmának hozadéka sem csekély e téren), midőn politikai önbesorolás és orientációváltozás során a tömeg-ember egyedileg is másképpen nyilvánul meg, identitás-konstrukciójában magát a tömeget identifikálja kollektív entitásként és az „igazság” vagy „jogszerűség” hordozójaként, amivel szükségképpen készítettően hat a szembenállókra, „pártos” hovatartozás nélkül is befolyást gyakorol a potenciális résztvevőkre, partnerség-esélyekre, korcsoport-preferenciákra is. A közös célok érdekében alkalmi-időleges egységbe szerveződés persze nemcsak a térben széttagolt társas csoportokra (hordákra, törzsekre, törzsfőségekre) lehet jellemző, hanem a fennálló uralmi renddel, a politikai nyomásgyakorlás intézményi aktoiraival és hatalmi szereplőivel szembe forduló csoportviselkedés velejárója is a modern társadalomszerkezet szcénái között is. A korosztályi alapú identitás-keresés jóllehet az egyéni életút alakulásával és az individualizáció folyamatában részesedés élettényeivel

is összefügg, de a programcélok és politikai lehetőségszerkezetek, vagy konfliktus-potenciálok és diszkurzív lehetőségszerkezetek (lásd részletesebben Kiss Balázs alapozó tanulmányának 14. oldalán) konvencionális formában is értéktartalmak bázisává teszik a korosztályi tartalmú önreprezentációt vagy demonstrációt.¹⁶

c) Amikor írásomban a politikai antropológia sajátos tematikáinak, a törzsi vagy állam-alatti szintű politizálásnak konvencióiról beszélek, nem másról szólok, mint a korcsoport- vagy korosztályi alapú tradicionális társadalomszervezet kortárs, jelenkori létezéséről, de egyúttal arról is, hogy a politikai érdekképviselet parlamentáris funkcióiról alkotott képzetek sokkal több területen találnak analógiájukra a „primitív világokban”, mint azt sejtjünk. Amikor például egyes társadalomtudományok a frissen önállósult harmadik világbeli nemzetekben terepmunkákba kezdtek, a politikai antropológia terepkutatói jórészt visszautasították a gyarmati területeken „szükségesnek” tartott intervenciók tradícióját, vagyis azt a vezető elvet, hogy az alkotmányos rekonstrukciót és a „modernizálás” feladatát az antropológusoknak is szolgálnia kellene, illetve hogy a diszciplína szerepe a tradicionális és lokális életvilágok megszállásának elősegítésére korlátozódik. Ehelyett az ötvenes-hatvanas évtizedfordulón tanulmányozni kezdték a közbeeső, kiegészítő és párhuzamos politikai struktúrákat és azok a formális hatalomhoz fűződő viszonyait (erre épül pl. Balandier közép-afrikai kutatása és alapozó főműve az ötvenes évek végéről). Az új, gyarmatosításból fölszabaduló nemzetek politikai stratégiája, valamint elitjeik politikáját „segítő” külső beavatkozások sora került itt szembe a közösségi mozgalmak, domináns csoportok, önfelszabadító néptörekvések elemzésével, s következőleg a gyarmati világban zajló átmenetek legitimációs alapjainak újragondolása is sorra került, új állami vezetőségek és társadalmi vetélkedések piacra kerülése vagy érvényesülésük praktikája emelkedett kurrens témakörre. Miközben a legkülönbözőbb társadalmi terepeken a különféle intézmények gyors változása-

16 További és részletesebb forrásutalás: Amit – Rapport 2002; Eisenstadt – Schluchter – Wittrock eds. 2001; Domenach et al. szerk. 1990; Le Bon 1913 (1993), 1920, 1926; Ortega y Gasset 1930 (1995); Patáki 1982, 1988; Taylor 1984; Vajda Zs. 1996; Kardiner – Linton 1939; Krockow 1990, 2:63-74; Sumner 1911 (1978:456, 474-481); Sillitoe – Bicker – Pottier 2002; Wipper 1977; Olson 1963 (1996); Clastres 1994; Touraine 1965; Hofer 2009; Eriksen 2006; Hofstede – Hofstede 2008; Karádi Éva szerk. 2003.

inak lehetnek szemtanúi a kutatók, politikai antropológiai vizsgálódásaikat egyre inkább az értékrendi ellentmondások, „modernizációs paradigmák”, a verseny és konfliktus fogalmi köré építették fel. Ehhez a korszakos *akcióelméletek* szolgáltattak új paradigmát (később működés- vagy alkalmazáselméletnek is nevezték ezeket), így tehát a (korabeli szóhasználat) „politikai etnográfusok” a politikai színtereken egyre inkább egyéni szereplőket, szcénákat, stratégiákat és eseti döntéshozatalokat tanulmányoztak, újfajta tereket és folyamatokat vettek nagytér alá (Tuden, Barth, Boissevain), határterületek és átmenetek (Turner), politikai rendszer mint kultúra (Geertz), szimbolikus tökefolyamatok (Sahlins, Bourdieu) kerültek a napirendre az elemzések szótárában, s az értelmező antropológiát vegyítették a politikai gazdaságtannal is, részletgazdag társadalomtörténettel vagy fázisok/mozgások/küszöbök szinte fizikalista megjelenítéseivel is. Ez a fajta politikai antropológia már úgy definiálja a politikát, mint „azon folyamatok összességét, melyek egyfelől nyilvános célok meghatározásában és megvalósításában játszanak szerepet, másfelől pedig az e célokban érdekelt csoport tagjainak differenciált teljesítményeire és erőfelhasználására irányulnak” (Swartz – Turner – Tuden 1966:7). De a „nemzeti politikai” napirendeket, határformálásokat, átmeneti időszakok vagy ciklusok elemzéseit egy új analitikus tér megnyitása jellemezte a leghatározottabban, ez pedig a *szimbolikus* cselekvésekre fókuszált elsősorban, ugyanakkor egyre erősödő hangsúlyt kapott a legitimációs vitában végül győzedelmeskedő kulcsfogalom is, melyet legtriviálisabban a *felhatalmazottság* tényezőjében nevezhetnénk meg. A kortárs gondolkodást (1970–80-as évek) amúgy is áthatotta Hannah Arendt alapműve (*Between Past and Future*, 1977), melyben a tekintély és a hagyománykövetés példatárát nyújtja politikai filozófia szempontjából, a feledés és politikai emlékezet kontextusában tárgyalja a történelmi időhöz kötött és törésvonalakban mutatkozó hagyományviszonyt, az erőszak természetét és a gyakorlásához szükséges eszközök birtoklásának módját mint kormányzási forma függvényét taglalja (Arendt 1995:173-180). Arendt revelatív analízise rámutat arra, hogy az uralomviselők, s nem utolsósorban a politikai cselekvők között felhatalmazottsággal bíró személyek kivételes kötele(zett)sége, hogy ugyanis mint auctor-ok nem csupán az elnyert tekintély és gyarapítási kötelezettség feladatát veszik magukra (autoritas, augere = gyarapítani, gazdagítani), hanem épp az alapító atyák által rájuk testált társadal-

mi jószággal kötelesek az örökség felkent öreiként viselkedni, tekintélyüket a hatalommal ellentétben nem azzal érdemlik ki, hogy valami mindenáron újat kreálnak, „hanem a már megalapított közösségek megőrzésében” (Seneca) mutatnak érdekeltséget, következésképp a múltban gyökerező tekintély az alapja mindannak, ami az uralomra jutók rangjának bázisát adja (Plinius: „auctores imperii Romani conditoresque”) – rövidebben: az előzmények, így az ősök tettei és a fennmaradt szokások őrzése, gazdagítása a követendő tekintélyminta és morális politikai mérce alapja (idézi Arendt 128-132). Tehát az a politikai kontextus, melyet a szimbolikus cselekvés antropológiai elemzésében ez a korszak hozott, egy „poszt-foucaulti mikropolitikai paradigma” felszínre törését eredményezte, aprólékosabban behatárolva az erő, a történelem, a kultúra és a korosztályosság vitatémáit.¹⁷

Időiség és hatalom

A tradicionális hatalom szerveződési mechanizmusai között a kor, a korcsoportok, a korosztályosságban alapot nyert *értéktartalmak reprezentálódása* részint evidens adottság a hagyománytartó társadalmak egyedei számára, részint elemzésre érdemes tematika a kutatók számára. Ha pusztán mesékre, mítoszokra, irodalmi művekre hagyatkozunk, melyekben az öreg szerepe, rangja, jelentősége kultúrtörténetileg is folytonosan alátámasztott, vagy akár olyan közismert demográfiai, népegészségügyi, népességstatisztikai adatokra tekintünk, melyek szerint a népesség átlagéletkora Európában a 80 év fölötti, Afrikában a 40 év alatti mutatókkal jelezhető, továbbá mondjuk a csecsemőhalandóság 5-10 ezrelékes amerikai, 100-180-as afrikai arányait számláljuk, vagy azt, hogy a természetes szaporodás Közép-Afrikában átlag 50%, Japánban 22% és Észtországból 17,6%, az átlagéletkor pedig Nigerben 15,2 s Japánban 44,5% manapság, akkor megkockáztatható a kijelentés, hogy a „primitív” világokban már csupán a pusztta túlélés is dicsősé-

17 Cohen 1969/4:215-235 (magyarul *Kultúra és Közösség*, 2002/3:5-48); Comaroff – Comaroff szerk. 1993; Dirks – Eley – Ortner szerk. 1993; Ferguson 1990; Fortes – Evans-Pritchard szerk. 1940; Vincent 1990; Rivière 2000; Borneman 1998; Clastres 1974; Bailey 1963; Geertz ed. 1963; Gluckman 1965; Balandier 1980; Rivière 1988; Turner 1969 (2002); Harrison 1995/1/2:255-272, (magyarul 2000:193-211); Sebők szerk. 2000.

gére válik a középkorú embernek, a korosodás pedig az idő szavatosságával arányban határozza meg a szükségszerűen kialakuló *korosztályi presztízst*. Az idő, az időiség és maga az időfogalom térbeli eltérései adnak tehát elsődleges magyarázatot arra is, hogy lényegében egy meritokratikus elv veszi körül az életkorról való gondolkodást a sok más kérdés-körben rendkívüli eltéréseket mutató társadalmak történetében. Ahol az *életkor* (idővel vagy a kollektív cselekvés normatív szabályainak megfelelteteten) egyben státuszt is szimbolizál, ahol a társadalmi besoroltság rangot is biztosít időarányosan, ahol ez a státusz hagyománykötötte *szerepmintázatokkal* megformált, s alapjának a tapasztalati tudást tekintik, ott a mindezekből következő *kiváltságos helyzet* szinte fiziológiailag/biológiailag is magában rejteti a hatalomra való *jogosultságot*, a hatalomhoz hozzáférést biztosító lehetőségét – látható vagy rejtett módokon. Nemigen titkolhatjuk, hogy mintegy ekképpen „kívülről nézvést” leírva egy törzsi világot, majdnem önmagától kínálkozik az analógiás kérdés, hogy egy afrikai titkos társasághoz vagy ausztráliai-óceániai öregek tanácsához hasonlítható-e egy politikai vagy akár akadémiai karrier-létra jelenléte, s ha nem, akkor miért mégis...?

A korcsoport, korosztály, s maga a munkamegosztással párhuzamos, vagy azt kiegészítő életkori hovátartozás nemcsak identifikációs felület a legtöbb antropológusok által tanulmányozott kultúrában, hanem a tagság pusztán ténye is magában hordozza az odakerülést, az odatartozás jogosultságát, a *befogadottságot és legitim státuszt*, ellenpólusán pedig azt is, hogy a kollektivistikus képzetektől teljességgel függetlenül, adott „politikai feltételek” megléte vagy hiánya esetén sem lehet onnan kizárni senkit, de jelenléte a beavatottság, az evidens odatartozás mellett a *kizárás kockázatával* mindig is terhelt volt, amennyiben extrém mód sajátos kontextusban találta magát: kortól függetlenül is, de azzal együtt még fokozottabb a környezeti kitettség, ugyanis az idős kora járó rugalmatlanság nem minősül elfogadottnak, ha a lokális értékrendben érvényesülő klasszifikációs struktúra esetleg sérülne (pl. munkaképtelenné vagy súlyosan beteggé, önellátásra képtelenné válik, szerepkészlete torzul, elhasználódik, rangja vitathatóvá lesz, hozzátartozóinak ellátásában akadályoztatott marad, stb.). Olyan kultúrákban, melyekben a *múlt* fundamentális alapot és folytonos viszonyítási bázist jelent, a fiatal kor inkább csak kontraszt marad, de sosem felülmúló, prioritást szimbolizáló jelentőségű, mint a sikerképességet előszeretettel fölmutatni vágyó és

fogyasztóiságra berendezkedett társadalmakban... A kérdés tehát, hogy a fiatalság=eredményesség=hasznosság=győzedelmesség elegendő-e ahhoz, hogy erre a praktikus perfekcionalizmusra valóban (köz)politikai attrakció és harmonikus társadalmi közérzet legyen alapozható, a „közjó” birtoklásába bevont kevesek mögül pedig hová tűnik a háttérükül szolgáló közszolgálat, felhatalmazottság és vállalásosság, melynek oly stabil szerepe volt és maradt a tradicionális társadalmi értékorientációk térségeiben? Kérdés továbbá erre épülve az is: lehet-e még meritokratikus, a közszereplők perszonális kiváltságára elvben építő szereptudatot érvényes mércének tekinteni mindenütt, ahol a pragmatikus és sikeresélyes magatartásnormák adják az érvényesülés társadalmi közegét? Még súlyosabb kihívás, hogy a politikai szocializáció gépezete és a politikuspályák vonzása elvben még lehetőséget kínál-e a hatékony igyekezettel politikai szcénába kerülő szereplők teljesítményének mérlegelésére, vagy pedig ettől kezdve már éppen ők lesznek majd azok, akik a teljesítmény-mérés eszköztárát, a normákat és értékeket jogosítványokkal ékesen megszaghatják, átírhatják (pl. „mindenki annyit ér, amennyije van...”, stb.)? Mindeme kérdések persze látszólag elfedik a tradicionális társadalmak öregség-fogalmainak és időképzeteinek másságát az *öregedés mint szociopetális konfliktushelyzet* vagy választó-orientált napirend fontosságához képest ... – de amit ehhez az antropológia tudáshorizontjáról (avagy: az öregségfogalmak felől, mintegy „belülről” átgondolva) megfontolásra javasolnék, nem egyéb, mint az *időhöz való viszony*, s ennek újragondolása, átértékelése, alkalmazási perspektíváinak komolyanvétele.

Bevezetesként aligha szólhatnék ékebben, mint a kulturális antropológia egyik legtekintélyesebb egykori kutatója, E.E.Evans-Prichard, aki a *nuerekről* az egalitáriánus angol nosztalgia felidőzőjeként így ír: „társadalmukban nincs úr és nincs szolga, csak egyenlő személyek, akik Isten legnemesebb teremtményeinek tartják magukat” (hivatkozva Clifford 1999:167-168). S hogy e „történelem nélkülinek” nem igazán nevezhető társadalom miként éli át az időt, lássuk Evans-Prichard interpretációját: „Bár az időről és az idő elemi egységeiről beszéltem, a nuereknak nincs a mi nyelvünk ‘idő’ szavával egyenértékű kifejezése, és éppen ezért nem tudnak úgy beszélni az időről, ahogy mi, mintha az valami tényleges dolog lenne, ami múlik, ami elvesztegethető, ami megtakarítható és így tovább. Nem hiszem, hogy bármikor is tapasztalták volna azt az érzést, hogy az idő múlásával kell viaskodni-

uk, vagy hogy egy elvont időhöz kellene igazítaniuk cselekedeteiket, mert ők olyan konkrét tevékenységek segítségével igazodnak el az életben, amelyek maguk is általában könnyed, pihentető jellegűek. Az események logikus rendben követik egymást, de nem szabályozza azokat egy absztrakt rendszer, nem létezik olyan autonóm archimédieszi pont, amelyhez precízen kellene igazítani a tevékenységeket. A nuerek szerencsések”.

Az Evans-Prichard antropológiai alapműve / *The Nuerl* óta eltelt jó fél évszázadban és a kortárs társadalomtudományi gondolkodásban már talán egyre inkább az a jellemző, hogy nem mesterkedik külön az egybe is tartozó, összeolvasható jelenségeket. Így például az európai típusú epizodikus vagy időtlen elbeszélések saját időmértéküket megnevezhették a *társadalmi tempó* fogalmában, s ebbe ötvözheték a korszellem-jelenségeket, „az idők szava” élményét, a haladás-elv fogalmát, a maradiság vagy haladáspártiság időképzeteit, a futurisztikus leleményeket stb., de ezek pusztá percipiálása is képtelenség a bennszülött társadalmak többségében. Utóbbiakban az öregség rangja, az életkor társadalmi felelősségben és kollektív igazgatásban megtestesülő feladattudata nem a lineáris és célokági relációban elgondolt időiséget reprezentálja, hanem azt, hogy „a dolgok” a hétköznapi ritmusokban mutatkoznak meg, egyének távolságában és kapcsolatrendjében szervesülnek, stabilitásban öltének testet, végtelen horizontú sodrásban élhetők át, egyszerűen a *lét* ritmusát adják. A „prehistorikus” létformában (és általánosabb értelemben a szélesebb körű folklórban is) olyan ősi elemek fennmaradása vagy pusztulása, újjáéledése vagy konzerválása az idő szerepe, melyek akár új változatban is, de a régít tükrözik, hordozzák, a *survival-funkciókat* értékesítik... A mindennapi létet átható időkeretek (napi munkaritmus, heti munkarend, éves ciklusok, vallási ünnepek, termény-feldolgozási időszakok, állatszaporulat évszakai, vásárok, egyéni életciklusok, nemi és korosztályi munkamegosztás szakaszai, születés-halál átmeneti rítusai, stb.) gyakorlatiassága az eltérő időmozzanatok személyes és közösségi megkülönböztetésén alapulnak, a szezonális és biológiai idők nemegyszer a szóbeliségen, a Nagy és Kis hagyományok közti különbségen múlnak, történelemmé válni csak a közösség „jövahagyásával” tudnak (jól tükrözik ezt a mesék és más narratív közlésformák). Mindezen jelenségek az átélő szempontjából és a kor dimenziójában a ritmustól és ennek érzékelésétől függenek. A nem határolható és célszerűsíthető *ritmus* (görög „theo” szótöbblől) ugyanakkor irányjel-

legű áramlást-özönlést körvonalaz, eredetileg a görög életritmus szabályozásában főszerepet játszó „jó és rossz”, pompás és egyhangú napok közti egyensúly, meggyökeresedett dinamika formájában értelmezték. A ritmus elemi tartozéka a folyamat mellett a megszakadás (a statikus állapot), s e kettő „ellentmondásossága” adja a belső, stílusként átélhető morális értéket, a formák erkölcsi tartalmát, a szerves társadalmi közösség lakójának etikai karakterét, kinek egyéni élniakarása megengedi az öntevékenységet, de csak addig a határig, amíg a *többiekével harmóniában* marad. Ugyanezt a morális-mentális határt tartják érvényesnek a társadalomkutatók a törzsi, nagycsaládi, kisközösségi szintű társadalmi egységekre tekintve is: az egyén korlátozott társadalmi mozgása és kötődése a többiek mozgásához adja a „miénk” és „övék” közötti megkülönböztetést, a fizikai erő és hatalom kifejeződését, a társadalmi „erőgazdaság” működtetését, valamint a társadalmi rend és gazdaság egészének harmonikus mozgását. A *társadalmi tempó* így értelmezve (bővebben Maffesoli 1992:179-202) az egyének testének, s magának a társadalmi testnek (egyfajta „mezo-kozmosznak”, az egyéni mikrokozmoszok és világnagy makrokozmoszok közötti közvetítőnek) is biztosítja távolságát a többiekétől, szervezi életmódját és életritmusát. E létfeltétel változása a *társadalmi téridőt* változtatja meg – vagy legalábbis ennek kezelési és átélési módjait –, hiszen például a természeti idő és egyéni időbeosztás aránya, az életritmus és „kozmosz” egymásra épülő teljessége, a munkatevékenység és pihenés egyensúlya, a közlekedéstől az étkezésig, a társas kapcsolatoktól az ünnepi alkalmakig mindenütt megkülönböztetődik a természeti és a társadalmi időhasználat és időképzet is. Egy afrikai faluban vagy kisvárosban nem kilométerekben gondolkodnak, hanem napokban, a messzi cél megközelítéséhez egyenletes tempójú haladás során szükséges időszakban. A természet és a környezet közötti „átkelés”, a *múló idő fogalma* az antropológusok leírásaiban jelenik meg inkább, s nem a helyi lakosokéban – ők ugyanis jobbára a mitikus múltba vesző időt és a jelent megkülönböztetik meg, s nincs szükségük a lineáris időmérték „jövőfaktorára”. A „primitív idő” tehát állandóság/megszakítottság formájában tartalmazza a lét élményét, saját előtörténetét és annak meghosszabbodását a jelenig, egyúttal pedig a cselekvések minduntalan közreható, alkalmilag lezáró, elkülönítő értéktérben megnevező sajátosságát is: ami megtörténik, az elvileg nem megsemmisített múltat/múló időt jelent, hanem az elvlasztás révén pusztán megkü-

lönböztetést, megnevezést, s az európai pillantással „objektívizált” egész a háttérben marad, viszont a kontinuitás törvényszerűségével és a természeti lét folytonos ismétlődése során így nem támad hiányérzet, hiszen ciklikussá válik.

Az Európán kívüli világ felfedezése, értékeinek megnevezése és másságának megértése régtől fennáll, messzi múltból fakad. Az antropológia érdeklődése az Európán kívüli világ iránt – sokféle konkrét magyarázat, indulat és szakszerű kritika szerint – az antropológusok és a politika szorosra fonódott kapcsolatából fakadt; következésképp nem lehet ez másként az időfelfogásban sem, amely a „mátság” megértésének egyik legegységesebb témaköre. A kutatókat (mint a hajdani utazókat és kereskedőket, hajósokat és katonákat) a jelen idő felől a múltba tett látogatásként, „időutazásként” foglalkoztatja nemegyszer a természeti népek másságának újrafelismerése, a fejlődéstörténetnek és az idő domesztikálásának „átírása”, kibővítése egy térbeli tapasztalattal. Az időfejlődés így kiegészül a civilizációs, haladás-tárgyú, modernizáció-centrikus, iparosodást mérlegelő értékrenddel, egyúttal korlátokat is kap. A „primitív”, „vad” társadalmak és korok elkülönítése az evolucionista felfogások nyomán még mindig megmarad a totális kultúrák komplexebb képe helyén, továbbá a primitívség, elmaradottság és alulfejlettség morális tónusú megítélése, illetve a fejlesztés-elvű kolonizációs beavatkozások szükségszerűsége pártján. A (javarészt német eredetű) „kultúrtörténet”-felfogás lényegében nemcsak kiiktatja az időt, hanem úgy relativizálja, hogy kulturális okokat állít mögé, változatlanul minősíti a primitívséget, „javíthatatlannak” tekinti a primitív embert, időnkívülüként vagy „prehistorikusként” kategorizálja, s ezzel a történelmen kívülre helyezi az Európán kívüli néptömegek java részét. Az antropológusok mintegy évszázadnyi munkájára volt szükség ahhoz, hogy legalább a kulturális átvételek, kölcsönhatások, diffúziók lehetőségét, a romantikus historicizmussal szembeállítható értékszemlélet pusztá esélyét sikerüljön elfogadtatni. A szélesebb tudományos közvélemény számára (hátmég a hétköznapi ész számára) még máig sem evidens, hogy nem lehetséges kiemelt idő, nem elkülöníthető időben a térbeliségükben együtt létező kultúrák, s hogy a praktikus tudás a politikai konnotációkba átkötve nem klasszifikációs modelleket kínál, hanem prekonceptuális ítéleteket és a társadalmi időfolyamatok órájának agresszív visszaforgatását eredményezheti csupán (minderről bővebben Fabian 1983:3-19).

Az Európán kívüli társadalmak kutatásában

természetesen az archaikus civilizációk (azték-maja, egyiptomi, mezopotámiai, indiai, kínai) időképe is nyomatékos szerepet kapott. A Nap-kultuszok, Hold-naptárak, öntözéses műveléshez vagy folyóvíz civilizációkhoz kapcsolódó időfelfogások talán ismertebbek, de például az, hogy miként határozza meg a hely és az idő viszonyát maga a (bárhon lévő) település színtere, milyen szezonális élelmiszertermelés folyik, milyen vallás vagy leszármazási rendszer befolyásolja a társadalmi szerepeket, vagy miként különíthető el a jelen és a jövő a primitív felfogásokban, már kevésbé ismert. Holott számos primitív társadalomban az ismétlődés és ciklusosság magának a társadalmi létezésnek alapja, „rendje”, az idő képze a nyelvi elemekben is reprezentációt nyer (pl. jövő és nem-jövő idejű igeidők használatában, mint a *hopi* indiánoknál, akik térbeli metaforákat használnak idő kifejezésre; vagy a *mapucse* indiánok fény-metaforákat és hangkeltő eszközöket alkalmaznak az idő megnevezésére, időszakok földidézésére; a *naucsek* két idődimenzióban beszélnek: egy négy generációra visszamenőleg kiterjedő történeti időfogalmat használnak, jelen időben beszélve róla, s ettől különböző időtávolságban lévő jelenségeket már mitikus múltidőben fejezik ki). Megannyi törzsi társadalomban elkülönül a nappali és éjszakai kultúra (tehát a fény-függő időképzés is), az időjárás minősége és a (térképzetként, megtett útként, kiterjedésként felfogott) idő fogalma, a szubjektív idő és a sajátos időméliségek érzékelése (növényi idő, rokonsági-leszármazási időkategóriák, szoláris és lunáris ciklusok, éhség és táplálkozás, rítusok és tilalmak időszakai), továbbá a környezethez való alkalmazkodás időisége is hangsúlyt kap (keresés, berendezkedés, átalakítás, termelés, felhasználás, költözködés, természeti rítusok szakaszai) – s mindezek a ciklikus létezésnek, a mítoszokban hasonlóképp történetek újraátélésének analógiájával jeleníthetők meg, ekként pedig az emberi és társadalmi élet folyamatosságát garantálják. „A mítosz szimbolikus újraélése a rítusban az idő megújulását jelenti. Ezért is van hangsúlyos szerepe a mitikus időnek, amikor megteremtődik a kultúra” – írja Boglár Lajos egy antropológiai idő-kurzushoz készült jegyzeteiben (1998:3).

A Kis világ és a Nagy, az időiség belátása a „Kis és Nagy Történetek” rendszerébe illeszkedik. A kis történet akár személyes út is lehet, a nagy azonban mindig közösségi. A közösségiség és a fejlődés viszonya pedig nemcsak a kutatói „mércektől” függ, hanem a fejlődésgondolat igényétől és érvényességének elfogadásától is. A fejlődésfogalom fejlődése

persze magának az időiség-képzetnek is függvénye: az újkor hajnalától az Idő és a Fejlődés közeli rokonságba kerültek, oksági viszonyuk máig eltart, az idő is legfőképp azért létezik számunkra, mert társadalmi lények vagyunk, fogalmát tehát csakis társadalmi közvetítéssel együtt értelmezhetjük, igencsak eltérő, korántsem egynemű képletekben (bővebben erről lásd Descola 1993).

Ha az idő – mint számos Európán kívüli kultúrában – az élet természetes állapotát öleli át, vagyis a világegyetem rekonstrukcióját kínálja, bizonyos megkülönböztethető fázisai is, eltérő természetű mozzanatai pedig többletjelentéssel bírnak: az egyes szociokulturális vagy etnokulturális típusokhoz eltérő időképek társíthatók (pl. vadászok, gyűjtögetők, zsákmányolók, ültetvényes kultúrák, nomadizálók, arktikus vagy szaharai, folyó völgyi vagy magashegyi stb. létformákhoz), s amiként jelentősége van a statikus időfelfogásnak, úgy tartalma van az idő képzésének is. A strukturált időfelfogásban a társadalmi munkamegosztás is jelentőséget kap (esős évszak és szárazság, aratás és feldolgozás, legeltető állattartás „időtlenése” és növényi életciklusok temporalizáltsága stb.), továbbá az időt a visszatérések (eső/szárazság/eső; ültetés/aratás; nemzés/születés; életciklusok/átmeneti rítusok; nappal/éjszaka), illetve a térhez kötött időfogalmak határozzák meg (ritus/szagrális tér; kamaszkor/beavatás; férfiak háza/házaseset tere; vándorlási időszak/letelepedés; rokonsági rend/politikai szerepek „strukturális ideje” (lásd Evans-Prichard 1940), stb.). A szociálintropológus Edmund Leach írja: a TIME szó mondattanilag nem létezik pl. a felsőburmai kacsinoknál, csak fogalomtársítások és új szavak hordoznak hasonló jelentést: létezik ideje, mértéke, rövidege-hosszúsága, kora, időszaka, száza, tartama, időisége, jelen-múlt-jövő-dimenziója is a dolgoknak, de *belső lényegük alapján* tagolva. E lényeg ismerete pedig kétségtelenül a szagrális specialistáé, s mellette/mögötte legfőképpen az öregeké, akik maga az egzisztáló idő részeseinek tekinthetők (Leach 1983).

Mióta ritmus és állandóság van, létezik ezek hiányaként a *vissza-nem-térés*, a *mulandóság* is. A ritmus és a ritmushiány, az állandó és a mulandó mint természeti jelenségek *ismétlődnek*, s mint *élet-folyamatok visszafordíthatatlanok*. Létezik a „világ rendjét”, a működés rendszerét fenntartó állandóság és ciklikusság, de a társadalmi egyed életében megélt időszakok is elemeikre tagolhatók (születés, házasság, halál, vagy csecsemőkor, gyermekkor, felnőttkor, öregkor, vagy költőiben: virágzás, érés,

elhullás), s a mindennapi élet „kapaszkodóivá” válnak a napszakok, évszakok, munkaidő-szabadidő-pihenőidő tagolású napirend, a zajok és fények crescendo-ja és diminuendo-ja. Sőt hasonlóképpen viselkedik a hitvilágokban konstituálódott időiség is: a vallásos gondolkodások rendszerében az idő logikai párokra épül, egyfajta illúziót/víziót és mitikus rendet épít azzal, hogy a halál az élet éjszakája, a reinkarnáció a lét célja, stb. Az idő „haladása”, visszafordíthatatlan áradása számos hitvilágban úgy van jelen (természetesen a nem európai típusú logikát követve), hogy a múlt idő tempóját lassítani próbálva e folyamat megtorpanását (vagy gyakorta az ismétlődés esélyét) reméli, „visszafordító” törekvésük a halál valóságosságát cáfolja, „megoldásként” a születés és a halál szükségszerű egymásra-következését dicsőíti, olykor kifejezetten *azonosítja a két jelenséget*, egyikből a másikat vagy másikkól az egyiket vezeti le (pl. halál utáni feltámadás, apokalipszis utáni újrakezdés, reinkarnáció, túlvilági boldogulás, megtérés utáni visszakerülés a társadalmi közösségbe stb.). A „primitív” időérzetben maga a „tartam” nem határértékekből áll, hanem az egymáshoz kötődő entitások rendjéből, s ez nem pusztán mennyiségi lépték (mint a szeretlen élet esetében vagy a modern időfogalmakban), hanem a megszűnéssel szembesülő egyén küzdelmének tere is, aki saját egyedeinek reprodukálása, jelentéskeltés vagy jelentések szimbolikus generálása és tartósítása során küzd az egzisztenciális végesség ellen, s e küzdelem karaktere adja identitásának értékét, minőségét is. Az idő a primitív tudatban nem „duration = tartam”, nem folyamatos, hanem ellentétekből épül föl, sőt *maga az ellentét*: tél/nyár, nappal/éj, szárazság/árvíz, fiatal/öreg, élet/halál kettőssége adja az idő jelentését, kiteljesedési formáját is. Az idő ekként válik logikailag *tagolható folyamattá*: az időintervallumok egymásra következése, a dolgok eleje és vége (pl. a természeti környezet akusztikus megnyilvánulásai, napfelkelte, holdtölte, folyók áradása és tengerparti árapály, vadászati évciklusok, stb.), s mindig egy *nagyobb időegység részévé* válik. Az *ismétlődés tudata* ugyanakkor egy viszonylag modern konvenció, részben ellenállás a halállal szemben is, alapja a csillagászati tudás: az újkortól tudott, hogy az idő nem egyenes vonal, hanem *ciklikus*, nemcsak a végtelen múltból a végtelen jövőbe irányul, hanem tagolható elemekből épül össze, tagolhatósága *rituálekát* tesz lehetővé, ezúton megköthető, időtartamokba osztható, vagyis „kezelhető”, „ellenőrizhető”.

A történelmi érvényű, korszakokra és korosztyályokra épülő, vagy életszakaszokra bontott idő-

felfogások, s maga az idő jelensége, természete is vitatott, minéműsége definíciókkal ezidáig ki nem merített. Ha feltesszük, hogy az idő kapcsolt össze minden fizikailag ténylegesen létezőt, akkor szinte egyértelműen kimondjuk azt is, hogy egységtől, változásaitól függ a létező világ(ok) egysége és minden változása. Egyszerre társadalmi és természeti, struktúrakifejező és szerkezetet-rendszert teremtő is az idő, az emberi cselekvésformák talán legszilárdabb rendje, amely – definiáltan vagy sem, de – mindenképpen az egyénre jellemző világlátás mögöttes feltétele. S mint a világműködés, vagy az átélhető folyamat rendje, úgy a kontinuitás sem lehet tartam-nélküli, hisz a rendet éppen az *idő-meghatározottság* egyik formájának tekintjük, s hétköznapi vagy történeti cselekvéseink rendszerét sem az időn kívül, kimerevített vagy határok közé zárt jelenségként értelmezzük, hanem olyan *állapotnak*, amelyben az egyes elemek viszonya (és ismerete) nagy valószínűséggel ígéri a Nagy Egész további fennmaradását, azon belül pedig a struktúra elemeinek relatív állandóságát is, amely elemek egyike éppen mi vagyunk a környezetünk rendszerében. Minthogy pedig a természetes előfeltételek az emberiség életidejét is megszabják, vagy hát mivel létezni csak az időben lehet, maga a cselekvésforma kap temporális jelleget, s e visszafordíthatatlan szociális időszint érzékelése a fenyegetettség aktív kiegészítéséhez, élménytartalmainak növeléséhez és önregulációs mechanizmusokhoz segíti hozzá az egyént, kinek időisége és társadalmisága etnikai és kulturális örökséghez, mentális hagyományhoz, szocializációhoz, idői perspektívákhoz kötött.

Az időről való merengés látszólagos fölöslegessége az öregedés kapcsán azért kellett itt a fentiekben hangsúlyt kapjon, mert míg a társadalmi *terek*-ben, gazdasági vagy mozgási, politikai vagy érdek-univerzumokban való gondolkodás szinte evidensnek látszó tartalmakkal veszi körül létformáinkat, szinte feledésbe menni látszik, hogy a modernitás idő-struktúrái és társadalmi létformákat szabályozó dimenziói épp oly fontosak lettek, amilyenek a kor(szak)felfogások sodrában az épp lehetséges aktualitásuk kínálta értelmezésbe illeszkedhet. Ámde ezektől a kor-jelenségektől, s a *kor mint életút-helyzet* adottságáról gondolkodni egyre inkább feledésbe merül, midőn a globalizációs és modernizációs kölcsönhatások, trendek átszabdaltják a „kibillent idő” létformáit. Eközben a *kort mint adottságot* taglaló felfogásokban épp a múltból való képek, a múltból eredeztetett fejlődés-fogalmak, a múltra hivatkozó pártpolitikák vagy nemzeti-állami

narratívák, leszármazási történetképek, állampolgári magatartások, érvényesülési képességek, felelősségek és más relációk is láthatóan átélhetővé teszik azt, hogy az időfogalommal összefüggő öregedés-narratívák, generációs mozgásirányok, posztmodern vagy posztmaterialis értékvilágok pillantanak vissza egyre gyakrabban ama képzelte és idealizált törzsi szféra felé. Oda (vagy oda is), ahol a rend és öregség, stabil státusz és társadalmilag vagy „igazgatásilag” garantált léthelyzet nem a populizmus „Mi”/„Ők” életkori kontrasztjában veszíti el értékeit, hanem szinte historikus idők óta megtarthatja *emberléptékű presztízsét*. Az antropológiai értelmű időfelfogás ehhez annyiban járulhat hozzá, hogy jelzi: olyan fogalmak írják körül az idő jelenségét, amelyek nem okvetlenül az írott kultúra időségét körvonalazzák, mégis a *tevékenységek komplex rendszerét* szabályozzák, ezek harmóniáját is tükrözik (mint például az átmeneti rítusok, a hagyományformálás, a kulturális-etnikai vagy szimbolikus határok és határátlépések, a mítoszok, a revival-jelenségek, a diffúziók). Ezzel a „spektrumváltással” a kultúrakutatók az öregedés mint tünemény intergenerációs politikai diskurzusba emelt lényegét, fontosságát olyan *örökség* részének tekintik, melynek mind a revival-jellege (újraéleszthető *tartalmai*), mind survival (túlélésre és megmaradásra érdemes) *konvenciói* épp a közösség-átélés élménye révén nyerhetik el össztársadalmi jelentőségüket, s ekként állampolitikai feladatként súlyukat, kezelésmódjuk toleráns lehetőségeit is. Ebben nem (vagy nem csupán) az a lényeges, hogy „nyugger” szavazópolgárok üldögélnek kihalásukat a játszótér sakkasztalánál, vagy könyökölnek függőnytelen ablakaik párkányán a hasznavehetetlenség és a társadalmi megbecsüléshiány áldozataiként, esetleg pusztán egészséghiányos létükkel gondot okoznak a királyi/kincstári költségvetésnek, egészségügynek, szociális gondoskodói vagy épp hospice hálózatoknak. Hanem az is, hogy saját közösségi múltja, a múlt hordozói vagy átörökítői nélkül egyetlen társadalom sem lehet sikeres-eredményes-dicsőséges. Sőt, valójában egyetlen fiatal sem lehet bizakodó jövőképpel bíró, ha körülötte az öregek indirekt pusztítása válik szokásnormává... Nemcsak mert előbb-utóbb ő maga is az öregedés jeleit kezdi majd mutatni, hanem azért is, mert a szokások nélküli rend inkább emlékeztet a rögtönzött és „egynapélő” kultúrák értékrendszerére és hamari pusztulására vagy önfeladó behódolásra, magányos egyénekből álló egzisztenciák kiszolgáltatott állapotrajzára, sőt perspektívátlan, adandó esetben végzetesen értelmetlen jövőjére is.

A mindennapi politikában ugyancsak *ciklusok* és terminusok, demokratikus hagyományokra hivatkozás, „anciennitás” alapján kiérdemelt *történelmi legitimitás* hordozza az időt, állandóság és változás osztja meg a társas törekvéseket, érdekcélok és dicső küzdelmek teremtenek alapot az „újrakezdéshez”, minden korábbi létező eltörléséhez. A mikro- és makro-szintű politizálás, vagy a választási koalícióban gondolkodás, a népszavazások és választások, ünnepek és emléknapok, „Trianonozás” és „székelezés”, „bolsevikozás” és „elmúlt-nyolc-évezés”, „Turulozás” és „Kurultájozás” egyaránt az időhasználat politikai kötöttségét, szimbolikus jelentéstartalékait mutatják. Az időfelfogás története éppoly kacskaringós, mint az időben közlekedő ember útja a múlttól a jelenig. Viszont legkorábbi képzetektől napjainkig érvényes talán az értelmezés, mely szerint azért lehet és kell az időt a kerékmozgásnak megfelelően elgondolni, mert akár a szerencse forgandóságát, az ember létállapotainak minőségét, akár a születés–virágzás–elmúlás perspektíváját tekintjük, az életerő megnyilvánulásai és az emberi kor visszafordíthatatlan változásai egyaránt a létezés idődimenzióihoz kötöttek. Amikor az emberi lét a múlt felől a jelenen keresztül a jövő felé irányuló mozgást követi (persze, a linearitás értelmét vizi-onáló kulturális alaptanok logikájában, ha nem is mindekor és mindenütt), eközben a jövőt folytonosan jelené és múlttá redukálja, akkor egyfajta kozmológiai időoszthatatlansággal szemben az emberiség idejét mint a végső küldetés célját fogalmazza egyedinek és megismételhetetlennek.

Az „életidő”, az életszakaszok, és az ezeket körülvevő társadalmi keretek (értékek, szokások, normák, családi tradíció, szimbolikus tőkék, részesedés a megbecsülésből, élet és halál aktuális értékviszonyai, egészség, gondozás, felelősség, partnerség és szervezetek vagy intézmények léte/hiánya, stb.) a legülönbözőbb felfogásoknak kitéve változik meg időről időre. A nem túl sok szakirodalomból is izgalmasan kiemelkedik néhány, a hely szellemét az öregességgel összefüggésben tárgyaló munka (pl. Wilder 1982; Fericgla 1992; Kunt 1987; Faragó 1999; Polcz 1998; Augé 1994; Bourdieu 1990; Eriksen 2009:53-109, 198-226), melyek az antropológiai tematikákra vagy szimbolikus tőke-elemzésekre építve engedik belátni az öregedés természetrajzát és társas-társadalmi elfogadottságát, napirendre kerülését. Likas érvelés talán, avagy „kétfenekű”, margóval keretező elgondolás, de úgy vélem: a kutatás ama kiindulópontja, mely szerint a korosztályosság egyfajta konstrukció (is), már ma-

gában véve is szituatív és kontextus-függő. Vagyis aszerint, ki strukturálja a tárgyalat szférát, társadalmi tömeget, s mi célja a struktúraformáló elgondolással, már más és más végeredményt hoz az értelmezésben. A cél, hogy belátható/átfogható keret lehessen, eredendően áthatott a beláthatni remélt tartalommal, tehát „öregesen” felfogott társadalom- és ifúságkép, ekként pedig egészében eltérő a fiataloké elgondolt „öregesség”-kategóriáktól. Másrészt alakul és projektálódik az ifúság önképe és öregségképe, mint a középkorúaké vagy legöregebbeké... Erre is, de magát az interpretációt és a generációk közötti kommunikációt is meghatározza sokszor a Bourdeiu által körvonalazott szimbolikus tőke-fogalom, amely csak részben gazdasági tőke álcázott formája, de épp annyira fontos eleme a kabyle család presztízse és hírneve, mint a gazdasági hitelre vagy segítségnyújtásra beváltható más tőkeformák (Bourdieu 1990). Ahogyan mindezt Harrison elemzi (Harrison 2000:193-211), az a birtoklói versenyek egyik fajtájának felel meg, avagy a kulturális reprezentációk egyik dimenziójának, s ekként olyan politikai szimbólumnak is értelmezhető, mely funkcionálása révén csoport-stratégiai vagy politikai identitás-térrel egészül ki. Eredhet tehát az öregség mint szimbolikus tőketulajdon forgalmazási vagy tartósítási stratégiája a szimbolikus javak létrehozásából, értékeléséből, elosztásából és elpusztításából analóg folyamatoktól, s ezért lehet szimbolikus konfliktusok hordozója is, tartósítója vagy változásait előidéző is.

Eredetileg ezt az írást, elemzés-kísérletet mintegy nyolcszor ennyi szakirodalmi hókuszpókusszal vettem körül, temérdek jegyzettel fűszereztem, többféle megjelenítési struktúrát formálgattam, tele akartam rakni antropológiai esettanulmányok és monográfiák „öregség-leírásaival”, regényrészletekkel... – bele is fulladtam, midőn kismonográfia mennyiségű szöveget hordtam egybe. Amit itt és most ebből csak némi rostálgatással egybeszerkesztettem, töredék maradt. A befejező fejezetet (és sok egyéb „mellékterméket”) ezúton le is metszem a meglévő textusról, mert sokszorosan túlléptem már így is az olvasói/kollegiális türelem határát. Amit még el kellett volna mondjak, így a végére tapasztva rövidre zárom... – holott fontosságát kardinálisnak értékelem. *Három* „tételről” van szó: az *egyik* abból fakad, hogy az öregedés megszokott, „normál” társadalmi tempója nemcsak a globalizációs fősodorban, hanem ezekben a mikroszintű társadalmakban is erjesztő hatással tud járni és jár

egyre inkább (antropológusok alapvető tapasztalata a második világháború utáni terepkutatásokban, avagy a posztgyarmati antropológiában szélesebb körben is). A történeti szakirodalomból ismert időfelfogások, idő-értelmezések és szimbolikák szinte megsemmisülnek abban az újdonság áradataiban, amit az időben élés új trendjei, a társadalmi időképek új mintázatai, az életvezetés és teljesítményorientált bizonyításkészítések hoznak, nem is beszélve már az „információs” korszak bomba-jellegű hatásáról (Virilio 1993, 2002) és az időgyorsulásról (Eriksen 2009; Virilio 1993). Sem a „falusi” idő, sem a szakralitások ideje, sem a társadalom egyéb időfüggő dimenziói nem kedveznek a belső időnek, sem a szakrális felfogásoknak, sem az emberlét teljességét szolgáló tempóknak. Paul Virilio pedig egyenesen arra figyelmeztet: a társadalmi „tökéletesedésben” végtelenségig hajszolt időmegtakarítás, a sebesség mániája nem a karnyújtásnyira közel került dolgok megragadhatóságát eredményezi, hanem a szabadság elvesztését, az időbeliség elvesztését, a tágasság redukálását a tér nélküli időre... (Virilio 1993:42-60).

Második (hiányzó) tétel: a korosztályi státus, amely a kortárs „erőforrás-alapú” kvázi-ökologikus értelmezésre épül, totálisan és önmaga ellen hatóan is dezintegrálja, tönkre vágja és hasznavehetetlen tüneményként elhajtja magától mindazt, aminek primer hasznvétele nem kecses azonnali érdemdús gazdagodással. Hogy mi az, ami az öregségben még a gazdagítás esélye volna...? – magam is nehezen válaszolom meg. Ha nem érték a beteg egyszervolt egészségessége, ha nem érték a felhalmozott tudás, ha nem tart igényt senki sem a tradíciókövetésre (mert bármikor bármilyen tradíció-szerűség piaci alapon azonnal újraéleszthető vagy konstruálható, eldobható és alkalmira cserélhető), sem a „volt világok” ismeretere vagy ezekről szóló mesketékre (mert wikipédiás ismeretekből másodpercek alatt letölthető egy egész makrovilágnyi „tudás”), akkor az öregedés valóban csak fölöslegesség szimbóluma, elavulás és érvénytelenedés útja. Más kérdés, hogy a lehetséges párhuzamok, analógiák, minták jelenléte használati értékkel is bírna/bírhathatna... – de hát ezeket mint avított tüneményeket könnyű lesöpörni. Ugyanakkor, amidőn a Washington kormányzati szívében fungáló Kongresszus tökéletes struktúrája és perfekt működésrendje megannyi ellentmondással terhes, melyeknek a lakott Földön más tájegységekben éppúgy megvan a mintázata (az elnöki rendszer a Big Man példájával is leírható, a szenátus maga az irokézok szövetségére mintázódik, a képviselő-

selőház egy törzsi tanács logikájával működik s éppen az egykori indián törzsi nevekkal ékesített tárgyalókban kap helyet a bizottsági munka, továbbá a szenátorok győztes erdei harcosként működnek, a női politikusok beillesztése ugyanolyan eljárás, mint az egykori amazon-vadászat, a kongresszusi jegyzőkönyvek talizmán-funkcióval bírnak és fétis-erővel hatnak, a bizottsági meghallgatások a falufőnökök tanácsainak vagy a „férfiak házának” belterjes klímáját őrzik, stb.). Jack McIver Weatherford *Tribes on the Hill* (1981) című kötete a Capitol Hill dombságába terepmunkára elszegődött antropológus tanúságtétele, mely opusznak magyar megfelelőjét is igen szükséges lenne előállítani, hogy a magyar társadalom (s ezen belül a korosztályi tagoltság általunk tematikusan kutatott) öreg-népessége magában a konvenciók övezte magyar politikai döntéstérben elfoglalt helye szerint leírható legyen... Ezt a kínálkozó analógiát most kihagyom, de bárki számára hozzáférhető a mű magyarul is, ajánlom derűs naplementékre...!

A *harmadik* „elharapott” tétel egy politikai antropológiai alaplánc (vagy legalábbis a kortárs politikai antropológiai szakirodalom egyik főművére) épült volna: Marc Abélès *Az állam antropológiája* címmel írt monográfiája (1990) a Mitterrand-korszak politikai rituáléjáról, szimbólumrendszeréről, történeti relevanciájú pártpolitikai háborúskodásairól szól, de az állam és az uralom, továbbá a hatalom mediatizál(ód)ásának folyamatát ismertető kétharmad kötetet egy kiváló politikai filozófiai, politikatörténeti és politikai antropológiai felvezetés előzi meg, mely a történeti értelemben vett állam, a strukturális értelemben vett politizálás és a demokráciatörténet legnyomatékosabb alapelvei szerint értelmezett társadalmiság főkérdéseivel foglalkozik, nevezetesen a *felhatalmazással*, a megbízatás, felkentség, szakrális szimbolikák, a képviselő alapvíziójával, melyre amúgy egyházi állam és polgári jogállam, primitív törzsi szövetség és kortárs helyi politikai közéleti buzgóság egyaránt épül. Ennek bázisa viszont épp a kor, épp a tapasztalati tudás generációkról generációkra folyamatosan felhalmozódó, „anciennitás” alapján kiérdemelt és örökül hagyott értéke. Azt pedig, ahogyan a mai magyar társadalom belső újragyarmatosítása lejátszódik a történetileg releváns korok és képviselők egész generációjának (persze kontraszelektív) „törlésével”, szerettem volna épp ennek alapján áttekinteni. E lemondó gesztus itt most csak a sürgettség kényszere miatt hangsúlyos, valamelyest remélem ugyanis, hogy még tovább fogom tudni kompo-

nálni ezt az Ageing-résztémát a kutatás tervezett időszakában... A fentiek csak szegélynivalóan érintőleges szintjét teszik ki az antropológiai és történet-szociológiai öregedés-folyamat elemzéseinek, a paraszti társadalmak mai európai miliójébe be sem kukucskálva, továbbá elhanyagolva azt a kérdést is, milyen civilizációs folyamatban kap helyet mint korszakos sorskérdés a világ egyes tájainak, földrészeinek öregedése, régiók vagy egynémely falusi térség strukturális elszegényedésének korkérdése, a biológiai és a kulturális öregedés felfogásának számos lokális különbsége, avagy végső soron az is, milyen önszervező szerepe, társadalmi kezdeményezési esélye volna egy korosztályi alapon megjelenő civilitásnak („öregek” pártja, nyugdíjasok mozgalma, stb.), amely akár politikai szférában, akár társadalmi egyensúlyok miliójében vállalna korcsoport-reprezentációt... E problémagócok azonban már kiegészítő részkutatásokat is igényelnek, (nem véve „evidenciának”, hogy az ifjúságkutatók csakis a fiatalokról szólnak, vagy a nyugdíjreform csakis az öregekről...!), de nemutolsó sorban olyasfajta kooperációt, amely társtudományi területek készséges összefogásán és kölcsönösen közös elemzési szempontjain nyugszik, végső hipotetikus célként fogalmazva egy valódi korkérdés civilizációs problematizálás felőli megválaszolási kísérleteiről is.

/Budapest, 2013. február 16./

Irodalom

- Aberbach, David 1996. *Charisma in politics, religion, and the media: private trauma, public ideals*. University Press, New York.
- A.Gergely András 1996 *Politikai antropológia*. MTA PTI, Budapest.
- A.Gergely András 2000 Időiség és emberélmény. / Antropológiai szempontok a társadalomtudományok időfelfogásáról/. *Kultúra és Közösség*, 4(2-3):5-18.
- A.Gergely András – Papp Richárd – Szász Antónia – Hajdú Gabriella – Varga Andrea szerk. 2010 *Antropológiai – etnológiai – kultúratudományi kislexikon*. Etnoregionális Munkafüzetek 108. MTA PTI Etnoregionális és Antropológiai Kutatóközpont – ELTE TÁTK Kulturális Antropológia Tanszék – Nyitott Könyv Kiadó – Magyar Kulturális Antropológiai Társaság, Budapest. Felhasznált szócikkek: *ashanti, ősök kultusza, politikai antropológia, törzsek, halál, V.W.Turner, összetett horda, liminalitás*. On-line: <http://mek.oszk.hu/10200/10291>.
- Abélès Marc – Jeudy, Henri-Pierre (dir.) 1997 Temps et symboliques du pouvoir. In: *Anthropologie du politique*. IV. partie. Armand Colin, Paris, 209-271.
- Abélès, Marc 2007 *Az állam antropológiája*. Századvég Kiadó, Budapest.
- Almond, G. A. – Coleman, J. S. eds. 1960 *The politics of developing areas*. University Press, Princeton.
- Amit, Vered – Rapport, Nigel 2002 *The Trouble with Community: Anthropological Reflections on Movement, Identity and Collectivity*. Pluto, London.
- Angelusz Róbert 2004 *A társadalmi rétegződés komponensei*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Arendt, Hannah 1977 *Between Past and Future (m. Múlt és jövő között)*. Osiris, Budapest, 1995).
- Ariès, Philippe 1987 A megszelídített halál. In *Gyermek, család, halál*. Gondolat Kiadó, Budapest, 353-413.
- Aström, Anna Maria 1989 On turning the World upside down – by dressing up. *Ethnologica Fennica*, Vol. 17:29-39.
- Assmann, Jan 1999 *A kulturális emlékezet*. Atlantisz, Budapest.
- Atkinson, Paul 1999 A narratíva és a társadalmi cselekvés reprezentációja. In Thomka Beáta – N.Kovács Tímea szerk. *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Kijárat Kiadó, Budapest, 121-194.
- Augé, Marc 1994 *Pour une anthropologie des mondes contemporains*. Aubier, Paris.
- Bailey, Frederick George 1960 *Tribe, Caste and Nation*. University Press, Manchester.
- Bailey, Frederick George 1963 *Politics and Social Change*. University Press, Berkeley.
- Balandier, Georges 1980 *Le pouvoir sur scènes*. Balland, Paris.
- Banton, Michael ed. 1965 *Political Systems and the Distribution of Power*. Tavistock, London.
- Baxter, Paul Trevor William – Almagor, Uri eds. 1978 *Age, Generation and Time: Some Features of East-African Age Organisation*. C.Hurst, London.
- Berger, Thomas, 1999 *The return of little big man*. Little Brown, Boston.
- Bergmann, Werner 1990 Az idő a szociológiában. In Gellériné Lázár Márta szerk. *Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 117-174.

- Bensa, Alban 1997 Images et usages du temps. *Terrain*, No. 29:5-18.
- Bernardi, Bernardo 1985 *Age Class Systems: Social Institutions and Politics Based on Age*. Cambridge University Press, Berkeley.
- Bindorffer Györgyi 1997 A trobriandi krikett, avagy a kultúra adaptációs ereje. In Kézdi Nagy Géza szerk. Menyeruwa. Tanulmányok Boglár Lajos 70. születésnapjára. Szimbiózis, Budapest, 233-240.
- Binnema, Theodore 2002 *Old Swan, Big Man, and the Sikika Bands, 1794–1815*. Blackfoot [electronic resource]: Human Relations Area Files, New Haven, inc. NF 06.
- Birket-Smith, Kaj 1969 *A kultúra ösvényei*. Gondolat, Budapest.
- Bleeker, Sonia 1966 *The Ashanti of Ghana*. William Morrow and Company, New York.
- Bodrogi Tibor 1962 *Társadalmak születése*. Gondolat, Budapest, 56-60. Új kiadásban: *Mesterségek, társadalmak születése*. Budapest, Fekete Sas Kiadó/. On-line: <http://mek.oszk.hu/04600/04682/html/>
- Bodrogi Tibor 1981 *Törzsi művészet*. Corvina, Budapest.
- Boglár Lajos 1998 *Időszemlélet az amerikai indián kultúrákban*. ELTE Kulturális antropológia tanszék, Budapest, előadásvázlat, 3. old.
- Bonte, Pierre – Izard, Michel 2000 *Dictionnaire de l'ethnologie et de l'anthropologie*. P.U.F., Paris.
- Borges, Jorge Luis 1987 *Az idő újabb cáfolata*. Gondolat, Budapest.
- Borges, Jorge Luis 1992 *A halhatatlanság*. Európa, Budapest.
- Borges, Jorge Luis 1999 Az idő. In *Borges válogatott művei* IV. /Az ős kastély/. Európa, Budapest, 118-132.
- Borneman, John 1998 *Subversions of International Order: Studies in the Political Anthropology of Culture*. State University of New York Press, Albany.
- Bourdieu, Pierre 1990 Gazdasági gyakorlat és idő. Az algériai parasztok időkezelési attitűdjei. In Gellériné Lázár Márta szerk. *Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 48-59.
- Bourdieu, Pierre 2002 A családi szellem. In A gyakorlati észjárás. *A társadalmi cselekvés elméletéről*. Napvilág Kiadó, Budapest, 116-126.
- Braudel, Fernand 1979 Le temps du monde. In *Civilisation matérielle, économie et capitalisme XVe–XVIIe siècle*, tome 3. Paris, 11-70. Magyarul: Világtörténet, 1980/1:3-68.
- Brison, Karen 1992 *Just talk: gossip, meetings, and power in a Papua New Guinea village*. University of California Press, Berkeley.
- Bryman, Alan 1992 *Charisma and leadership in organizations*. Sage, London.
- Brown, Paula 1995 *Beyond a mountain valley: the Simbu of Papua New Guinea*. University of Hawaii Press, Honolulu.
- Bruner, Edward M. 1999 Az etnográfia mint narratíva. In Thomka Beáta – N.Kovács Tímea szerk. *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Kijárat Kiadó, Budapest, 181-196.
- Clastres, Pierre 1962 Échange et pouvoir: philosophie de la chefferie indienne. *L'Homme*, vol. 3.1.
- Clastres, Pierre 1974, 1994 *La société contre l'État*. Minuit, Paris.
- Clifford, James 1999 Az etnográfiai allegóriáról. In Thomka Beáta – N.Kovács Tímea szerk. *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Kijárat Kiadó, Budapest, 151-179.
- Cohen, Abner 1969 *Politikai antropológia: a hatalmi relációk szimbolizmusának elemzése*. MAN, 4:215-235 (m. *Kultúra és Közösség*, 2002/3:5-48).
- Comaroff, Jean – Comaroff, John szerk. 1993 *Modernity and its Malcontents: Ritual and Power in Postcolonial Africa*. University of Chicago Press.
- Crang, Mike 1994 Spacing Time, Telling Time, and Narrating the Past. *Time and Society*, Vol. 3., No. 1:29-45.
- Cruise O'Brien – Donal, Brian 1994 *Charisma and brotherhood in African Islam*. Clarendon Press, Oxford.
- Csizmadia Sándor – Tarrósy István szerk. 2009 *Afrika ma. Tradíció, átalakulás, fejlődés*. Publikon, Pécs.
- Csordas, Thomas J. 1997 *Language, charisma, and creativity: the ritual life of a religious movement*. University of California Press, Berkeley.
- Currie, Marc 1999 Elbeszélés, politika, történelem. In Thomka Beáta – N.Kovács Tímea szerk. *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Kijárat Kiadó, Budapest, 19-38.

- Descola, Philippe 1993 Az oksági magyarázat. In Descola – Lenclud – Severi – Taylor: *A kulturális antropológia eszméi*. Századvég, Budapest, 13-73.
- Dirks, Nicholas B. – Eley, Geoff – Ortner, Sherry B. szerk. 1993 *Culture/Power/History*. Princeton University Press.
- Domenach, Jean-Marie et al. szerk. 1990 *La violence et ses causes*. Unesco, Paris.
- Dumont, Louis 2003 *Bevezetés két szociálandropológiai elméletbe*. L'Harmattan, Budapest.
- Eisenstadt, Shmuel N. – Schluchter, Wolfgang – Wittrock, Björn eds. 2001 *Public Spheres & Collective Identities*. Transaction Publishers, New Brunswick.
- Eliade, Mircea 1987 *A szent és a profán*. Európa, Budapest, 61-106.
- Eliade, Mircea 1998 *Az örök visszatérés mítosza*. Európa, Budapest, 81-137.
- Eriksen, Thomas Hylland 2006 *Kis helyek – nagy témák. Bevezetés a szociálandropológiába*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Eriksen, Thomas Hylland 2009 *A pillanat zsarnok-sága. Gyors és lassú idő az információs társadalomban*. L'Harmattan, Budapest.
- Evans-Pritchard, Edward Evan 1940 *The Nuer: A Description of the Modes of Livelihood and Political Institutions of a Nilotic People*. University Press, Oxford.
- Fabian, Johannes 1983 *The time and the Other. How Anthropology makes Its Object*. Columbia University Press, New York.
- Faragó Tamás 1999 *Tér és idő – család és történelem. Társadalomtörténeti tanulmányok (1976–1992)*. Bíbor Kiadó, Miskolc.
- Fekete László 1993 *Idő, átalakulás és történelem. A világ idői a felvilágosodás kezdetéig. Filozófiai Figyelő*, XIV. évf., 5-46.
- Ferguson, James 1990 *The Anti-Politics Machine: 'Development', Depoliticization, and Bureaucratic Power in Lesotho*. Cambridge University Press.
- Fericigla, Josep M. 1992 *Envejecer: una antropología de la ancianidad*. Anthropos, Barcelona.
- Fortes, Meyer – Evans-Pritchard, Edward Evan eds. 1940 *African political systems*. Oxford University Press, London.
- Fortes, Meyer 1945 *The dynamics of clanship among the Tallensi*. Oxford University Press, London.
- Fortes, Meyer 1949 *The web of kinship among the Tallensi*. Oxford University Press, London.
- Fortes, Meyer 1950 Ashanti Kinship. In Radcliffe-Brown, Alfred Reginald *African systems of Kinship and Marriage*. Oxford University Press, London.
- Fortes, Meyer 1984 Age, Generation and Social Structure. In Kertzer, David I. – Keith, Jennie eds. 1984 *Age and Anthropological Theory*. Cornell University Press, London. Továbbá: elektronikus forrás: <http://web.uvic.ca/econ/ddp0401.pdf>.
- Galaty, John G. 1986 Introduction. In *Tépilit Ole Saitoi, The Worlds of a Maasai Warrior*. Random House, New York.
- Gennep, Arnold van 1909 *Les rites de passage*. E. Nourry, Paris.
- Gell, Alfred 1991 *The Anthropology of Time: Cultural Constructions of Temporal Maps and Images*. Berg, Oxford.
- Gellériné Lázár Márta szerk. 1990 *Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok*. Akadémiai, Budapest.
- Geertz, Clifford ed. 1963 *Old Societies and New States*. Free Press, Glencoe.
- Gluckman, Max 1965 *Politics, Law and Ritual in Tribal Society*. Blackwell, Oxford.
- Goffman, Erving 1981 Stigma és szociális identitás. In *A hétköznapi élet szociálpszichológiája. Gondolat*, Budapest, 179-239.
- Guimarães, Rosa Vilma 1978 *Carisma*. Livraria J. Olympio Editora, Rio de Janeiro.
- Hall, Edward T. 1983 *The Dance of Life. The Other Dimension of Time*. Anchor Press, Garden City.
- Harrison, Simon 1995 Four Types of Symbolic Conflict. *Journal of RAI*, Vol. 1. No.2:255-272. (magyarul: A szimbolikus konfliktus négy típusa. In Szabó Márton – Kiss Balázs – Boda Zsolt szerk. 2000 *Szövegváltozatok a politikára*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 193-211).
- Henige, David – McCaskie, T.C. eds. 1990 *West African economic and social history*. African Studies Program, University of Wisconsin, Madison.
- Hofer Tamás 2009 *Egy falu az országban. Képek Átányból 1953 és hozzátétel 1962 között*. Néprajzi Múzeum, Budapest, Képtár sorozat 2.
- Hofstede, Geert – Hofstede, Gert Jan 2008 *Kultúrák és szervezetek. Az elme szoftvere. Az interkulturális együttműködés és szerepe a túlélésben*. /McGraw-Hill 2005/ – VHE Kft, Pécs, 2008.
- Ingold, Tim 1995 Work, Time and Industry. *Time and Society*, Vol. 4., No. 1:5-28.

- Kamper, Dietmar – Wulf, Christoph 1998 *Antropológia az ember halála után*. József Műhely Kiadó, Budapest.
- Karádi Éva szerk. 2003 *Szociálanropológia. Elméletörténeti szöveggyűjtemény*. Kézirat, ELTE ÁJK Filozófia tanszék, Budapest.
- Kardiner, Abram – Linton, Ralph 1939 *The Individual and his Society: the Psychodynamics of Primitive Social Organization*, Greenwood Press, Westport.
- Kertzer, David I. – Keith, Jennie eds. 1984 *Age and Anthropological Theory*. Cornell University Press, Ithaca, New York.
- Kiss Balázs 2012 *Az öregedés politológiája. Generációk konfliktusa felé? Egy kutatási program tervezete*. MTA TK Politikatudományi Intézet, kézirat, vitaanyag, 17 oldal, OTKA-kutatás részeredménye, Budapest.
- Krockow, Christian Graf von 1990 Adalékok az azonosságtudat antropológiájához és szociológiájához. *Szociológiai Figyelő*, 2:63-74.
- Kunt Ernő 1987 *Az utolsó átváltozás*. A magyar parasztság halálképe. Budapest, 43-83, 181-235.
- Laburthe-Tolra, Philippe – Warnier Jean-Philippe 1993 *Ethnologie – anthropologie*. P.U.F., Paris.
- Lang, Doe 1999 *The new secrets of charisma: how to discover and unleash your hidden powers*. Contemporary Books, Chicago.
- Laude, Jean 1972 *Fekete-Afrika művészete*. Corvina, Budapest.
- Leach, Edmund 1954 *Political Systems of Highland Burma: A Study of Kachin Social Structure*. Bell & Sons, London.
- Leach, Edmund R. 1983 Két tanulmány az idő szimbolikus ábrázolásáról. In Hoppál Mihály–Niedermüller Péter szerk. *Jelképek – kommunikáció – társadalmi gyakorlat*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 137-155.
- Le Bon, Gustave 1913 *A tömegek lélektana*. Franklin Társulat, Budapest. (Reprint kiadás: Hatágú Síp Alapítvány, Budapest, 1993).
- Le Bon, Gustave 1920 *Múlt és jövő. Gondolatok a világháborúról, békéről, s a népek és a kultúra soráról*. Franklin Társulat, Budapest.
- Le Bon, Gustave 1926 *Új idők pszichológiája*. Révai Kiadás, Budapest.
- Lévi-Strauss, Claude 1944 *The Social and Psychological Aspects of Chieftainship in a Primitive Tribe*. New York Academy of Science, Series 2., 7., no. 1.
- Lowie, Robert Harry 1927 *The Origin of the State*. Russell, New York.
- Lystad, Robert A. 1968 *The Ashanti: A Proud People*. Greenwood Press Publishers, New York.
- McPherson, Naomi M. 2001 *In colonial New Guinea: Anthropological Perspectives*. University of Pittsburgh Press.
- Madsen, Douglas – Snow, Peter 1991 *The charismatic bond: political behavior in time of crisis*. Harvard University Press, 147-156. (<http://books.google.hu/books?id=2KDQI1u0r5UC&printsec=copyright&hl=hu#v=onepage&q=generations&f=false>)
- Maffesoli, Michel 1991 *Le temps des tribus. Le déclin de l'individualisme dans les sociétés de masse*. Livre de poche, Paris.
- Maffesoli, Michel 1992 Le rythme social. In *La transfiguration du politique. La tribalisation du monde*. Paris, Grasset, 179-202.
- Mair, Lucy 1962, 1977 *Primitive government: a study of traditional political systems in Eastern Africa*. Scolar Press, London.
- Mair, Lucy 1967 *New Nations*. Weidenfeld & Nicolson, London.
- Mair, Lucy Philip 1975 *Colonialism and Change*. Mouton, The Hague.
- Mair, Lucy 1977 *African Kingdoms*. Clarendon Press, Oxford.
- Malinowski, Bronislaw 1959. *Crime and Customs in Savage Society*. Littlefield, New York.
- McCaskie, T. C. 1995 *State and Society in Pre-Colonial Asante*. Cambridge University Press.
- McCaskie, T.C. 2000 *Asante identities: history and modernity in an African village, 1850–1950*. African studies series, No. 79. Edinburgh University Press, Bloomington.
- Mészáros András 1999 *A szociális idő. Filozófia és irodalom*. Kalligram, Pozsony.
- Nanda, Serena – Warms, Richard L. 2002 *Cultural Anthropology*. Wadsworth, Belmont, USA, 279-281.
- Munn, Nancy D. 1992 The Cultural Anthropology of Time: A Critical Essay. *Annual Review of Anthropology*, No. 21., 93-123.
- Murdock, George Peter 1949 *Social Structure*. Macmillan, New York.
- Murdock, George Peter 1959 *Africa: its Peoples and their Culture History*. McGraw-Hill, New York; elektronikus forrás: http://www.mnsu.edu/emuseum/cultural/oldworld/africa/ashanti_culture.html.
- Nadel, Siegfried Frederick 1942 *The Black Byzantium*. London.

- Neher, André 1976 *The view of Time and History in Jewish Culture*. Paris, The Unesco Press.
- Nyomarkay, Joseph 1967 *Charisma and factionalism in the Nazi Party*. University of Minnesota Press.
- Oakes, Len 1997 *Prophetic charisma: the psychology of revolutionary religious personalities*. Syracuse University Press, Syracuse.
- Olson, Mancur 1963 *The Logic of Collective Action (m. A kollektív cselekvés logikája)*. Osiris, Budapest, 1996).
- Ortega y Gasset, José 1930 (1995) *A tömegek lázadásáa*. Pont Könyvkereskedés, Budapest.
- Pataki Ferenc 1982 *Az én és a társadalmi azonosság-tudat*. Kossuth, Budapest.
- Pataki Ferenc 1998 *A tömegek évszázada*. Osiris, Budapest.
- Picht, Georg 1999 A történelem tapasztalata. *Világosság*, 1:70-73.
- Pócs Éva 1983 Tér és idő a néphitben. *Ethnographia*, 94:177-206.
- Polcz Alaine 1998 *Ideje a meghalásnak*. Pont Kiadó, Budapest.
- Pronovost, Gilles 1996 *Sociologie du temps*. De Boeck Université, Bruxelles, Paris.
- Radcliffe-Brown, Alfred Reginald 1952 *Structure and Function in the Primitive Society*. Free Press, Glencoe (m. *Struktúra és funkció a primitív társadalomban*). Csokonai Kiadó, Debrecen, 2004:35-84).
- Rattray, Robert Sutherland 1923 *Ashanti Law and Constitution*. Clarendon Press, Oxford.
- Rattray, Robert Sutherland 1923 *The Tribes of Ashanti Hinterland*. Clarendon Press, Oxford.
- Rattray, Robert Sutherland 1969 *Religion and Art in Ashanti*. Clarendon Press, Oxford.
- Ricoeur, Paul 1999 Emlékezet – felejtés – történelem. In Thomka Beáta – N.Kovács Tímea szerk. *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Kijárat Kiadó, Budapest, 51-68.
- Ritter, Madeline Lattman 1980 The Conditions Favoring Age-Set Organization. *Journal of Anthropological Research*, 36:87-104.
- Rivière, Claude 1988 *Les liturgies politiques*. PUF, Paris.
- Rivière, Claude 2000 *Anthropologie politique*. Armand Colin, Paris.
- Sahlins, Marshall 1976 *Against Sociobiology*. Chicago, Aldine.
- Sárkány Mihály 2006 Emberi botlások és a társadalmi rend helyreállítása – egy rendhagyó kikuju házasság esete. In Harambee. *Tanulmányok Füssi Nagy Géza 60. születésnapjára*. Pécs. Publikon Könyvek – ELTE BTK, Afrikanisztikai Oktatási Program, 330-338.
- Schiffer, Irvine 1973 *Charisma; a psychoanalytic look at mass society*. University of Toronto Press.
- Swartz, Marc – Turner, Victor – Tuden, Arthur eds. 1966 *Political Anthropology*. Aldine, Chicago.
- Sebestyén Éva 1990 A hatalom és az autoritás: A falufőnök és az ágazatvezetők viszonya Angolában. In Borsányi László – Ecsedy Csaba szerk. *Etnológiai tanulmányok Boglár Lajosnak ajánlva*. MTA Orientalisztikai Munkaközösség, Budapest, 102-106.
- Sebők Marcell szerk. 2000 *Történeti antropológia*. Replika könyvek, Budapest.
- Seligman, Adam B. 1994 *Innerworldly individualism: charismatic community and its institutionalization*. Transaction Publishers, New Brunswick.
- Service, Elman Rogers – Sahlins, Marshall D. – Wolf, Eric R. 1973 *Vadászok, törzsek, parasztok*. Gondolat, Budapest, 9-133.
- Sharp, R. L. 1958 People without Politics. In Ray, Verne E. ed. *Systems of Political Control and Bureaucracy in Human Societies*. American Ethnological Society, Seattle, valamint AMS Press, New York, 1986.
- Shils, Edward 1982 *The constitution of society*. University of Chicago Press.
- Shils, Edward 1988 A Hagymány. Bevezetés. In *Nemzeti kultúrák antropológiai nézetben* (szerk. Hofer Tamás – Niedermüller Péter). MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest.
- Sillitoe, Paul – Bicker, Alan – Pottier, Johan 2002 *Participating in Development: Approaches to Indigenous Knowledge*. Routledge, London.
- Somlai Péter ed. 1988 *Kinship and Ageing*. MTA Szociológiai Kutató Intézete, Budapest, tanulmánygyűjtemény, 332 oldal.
- Spencer, Paul ed. 1990 *Anthropology and the Riddle of the Sphinx: Paradox and Change in the Life Course*. Routledge, London.
- Spencer, Paul 1997 *The Pastoral Continuum*. Oxford University Press.
- Stewart, Frank Henderson 1977 *Foundamentals of Age-Group Systems*. Academic Press, New York.
- Strathern, Andrew 1971 *The Rope of Moka. Big Man and Ceremonial Exchange in Mount Hagen New Guinea*. Cambridge University Press.

- Sumner, William Graham 1911 *Folkways*. Ginn & Co, Boston (m. Kollektív viselkedési módok. In *Népszokások*. Gondolat, Budapest, 1978:456, 474-481.)
- Szabó Gábor 1999 *Idő és igazság a logikában. Világosság*, 1:66-69.
- Thompson, Edward P. 1990 Az idő, a munkafegyelem és az ipari kapitalizmus. In Gellériné Lázár Márta szerk. *Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 60-116.
- Taylor, Ph. 1984 *Nonstate Actors in International Politics: From Transregional to Substate Organizations*. Westview Press, Boulder.
- Touraine, Alain 1965 *Sociologie de l'action*. Seuil, Paris.
- Turai Tünde 2011 Öregkor-értelmezések. A néprajzi terepmunka tanulságai a harmadik életszakasról. *Ethnographia*, (211. évf.) 3:220-253.
- Turner, Victor W. 1969 *The Ritual Process*. Gruyter, New York (m. 2002 *A rituális folyamat*. Osiris, Budapest).
- Turner, Victor W. 1997 Átmenetek, határok és szegénység: a communitas vallási szimbólumai. In Bohannon, Paul – Glazer, Mark szerk. *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Panem, Budapest, 675-711.
- Turóczi Ildikó 2012 *Változnak az idők. Hegyi királyság vendége voltam Kamerunban*. Publikon, Pécs.
- Vajda Zsuzsanna 1996 Az identitás külső és belső forrásai. In: *Azonosság és különbözőség*. Scientia Humana, Budapest.
- Valuch Tibor 2006 *Metszetek. Válogatott tanulmányok*. Argumentum Kiadó – ELTE TÁTK – 1956-os Intézet, Budapest.
- Valuch Tibor – Marelyn Kiss József 2011 *Rekviem a parasztságért*. Kalocsai Múzeumbarátok Köre, Terepmunkák 7. Kalocsa.
- Vermes Veronika Borbála 2004 Korcsoportrendszer és átmeneti rítusok a kelet-afrikai maszajoknál. In A.Gergely András – Kemény Márton szerk. *Motogoria. Tanulmányok Sárkány Mihály 60. születésnapjára*. MTA Politikai Tudományok Intézete – Könyv Kiadó Kft. – ELTE Kulturális Antropológia Szakcsoport, Budapest, 277-300.
- Vincent, Joan 1990 *Anthropology and Politics: Visions, Traditions and Trends*. University of Arizona Press, Tucson.
- Virilio, Paul – Lotringer, Sylvère 1993 *Tiszta háború*. Tartóshullám, Balassi, Budapest.
- Virilio, Paul 2002 *Az információs bomba*. Manus Design Studio, Budapest.
- Weatherford, John McIver 1981 *Tribes on the Hill. The U.S. Congress – rituals and Realities*. Birgin & Garvey, New York (m. Törzsek a dombon. Századvég, Budapest, 2005).
- Weber, Max 1919 *Politik als Beruf*. Verlag von Duncker und Humbolt, München-Leipzig (m. A politika mint hivatás. In *Tanulmányok*. Osiris, Budapest, 1998:156-209).
- Wilder, William D. 1982 *Communication, social structure and development in rural Malaysia. A study of Kampung Kuala Bera*. London School of Economic, Monographs on Social Anthropology, No. 56:100-102, 176-189.
- Wilks, Ivor 1993 *Forests of Gold: Essays on the Akan and the Kingdom of Asante*. Ohio University Press.
- Willis, John Ralph 1989 *In the Path of Allah: the Passion of al-Hajj Umar: an Essay into the Nature of Charisma in Islam*. Savage, London.
- Wilson, Bryan R. 1975 *The noble savages: the primitive origins of charisma and its contemporary survival*. University of California Press, Berkeley.
- Wipper, A. 1977 *The Rural Rebel: A study of the protest movement in Kenya*. Nairobi: Oxford University Press.
- Elektronikus források**
- Lire le temps / Reading the Time*. Mots Pluriels: Revue électronique de Lettres caractere internationale, Vol. 1., No. 1. 1996.<http://www.arts.uwa.edu.au/MotsPluriels/MP197/index.html>.
- <http://www.ashanti.cam.au>; <http://www.encyclopedia.com/articles/00799.html>.
- Itt szeretném külön is jelezni, hogy a szöveg végi bibliográfia erős válogatás, a bevezető fejezethez tartozó tematikus „gyűjtés” pedig szélesebb körű kitekintés kíván lenni a lehetséges olvasmányok felé, de nem tükrözi az általam minden esetben feldolgozott szakirodalmat. Eredetileg egy általam szerkesztett és munkatársakkal véglegesített antropológiai lexikon egyes szócikkeihez készült forrásanyag részei voltak, nyilván válogatva, de a releváns témakörhöz kapcsolódóan. Nevezetesen A.Gergely András et al 2010 *Antropológiai, etnológiai, kultúratudományi kislexikon*. Forráshely: <http://mek.oszk.hu/10200/10291>.

Absztrakt

Az öregedés és a családi/háztartási életmódmin-ták megannyi leírt és ismert nehézséggel terheltek, mondhatnánk korunk társadalmi korszerkezeté-nek válságjelei is – nem pusztán az újdonságformán egyre egyértelműbb korosztályi problematika és családbomlás miatt. Lehetetlennek tűnik mintegy „kinőni” ezt a válsághelyzetet, sőt a társadalmi jóllét élethosszig tartó problematikája marad, ha jövedel-mi, államuralmi vagy individualizációs megoldások kényszerei közé szorul. A felnőttkorban immár állan-dósuló életstílus-igények közé óhatatlanul bekerült az (előrelátó) öngondoskodás kényszere, immáron több mint egy-két millió magyar állampolgár tudatában. Ám a ki sem alakult megállapodás az öngondosko-dást elváró és a magányba taszító törekvések között nemcsak rendezetlen feltételeket, hanem az önkép, a hasznosságtudat és az életút-építés feltételrendszerét is adja immár. Tanulmányomban a korosztály-közi kapcsolatok számos jegyét olyan horizontális kiter-jesztésben tekintem át, amely a korosztályok viszonyát a „primitív társadalmak” törzsi presztízrendjé-vel veti össze, beleértve az időfogalom használatát, az időben élés jelentésének kérdését is. A korosztályok közötti egyezményes viszonyok, melyek a közösségek közti cserekapcsolatok rendjévé álltak össze a tradi-cionális világban, társadalmunkban épp ellenkező-leg, azt mutatják, hogy a társadalmi intézmények, véleményformáló központok és erők pusztá piac-gazdasági hasznosság-mércével kezdik méricskélni a korosztályiságot, szociabilitás és szolidaritás pártolása helyett azonban nincsenek tekintettel a korosztályi kapacitásokra, hanem korunk demográfiai kihívá-sainak kezelésében épp az érintett korosztály(ok)ra hárítják az önformálás, alkalmazkodás, személyiség-átalakítás kényszerű feladatát.

Abstract

Ageing and familial/household patterns is much more than writing and reading difficulties, problems an trends of age-structure in our societies – not only as an new order of great concentrations the elderly or limiting family size. It is not possible to grow out, and it has a life-long instances of population welfare, limitation of money-economies, as the hegemony of the state in a stresses individualisational periode. During the adulthood the residual symptoms of this life-style status related disorder conditions of the everyday life more difficult for almost 1-2 million

Hungarians. The untreated propertyaffects is the structurally-isolated status to person's self-esteem, self-image and career orientation. I would like to draw in this paper some distinctions between horizontal extension the intergenerational relationship and some variations of ageing-interpretations in the „primitive societies” and the notion oftime-using in contemporary societies. Contractual relationship between generations was a fundamental exchange-relation for the communities – in contrast, the social conditions in our society suggest that the social institutions and opinion-created centers/forces have a key factor the ageing status to broaden the labor market, not focusing on knowledge development or sociability, solidarity or commodity only, but emphasize the importance of self-knowledge and personality shaping, adaptive attitude and self-managing strategies, in a characteristic return to the most important demographic problems in our time...

THE INSTITUTIONAL FRAMEWORK OF THE HUNGARIAN ADULT EDUCATION SYSTEM

Introduction

The current chapter in the history of adult education in Hungary began, following the regime change, in the early 1990s. This form of education by now has become institutionalized; on one hand all the involved educational bodies emerged and integrated themselves with their specific roles within the larger educational system of the country, while on the other the legal setting was also created which made it possible for both private and public actors to invest substantial resources for the furthering of this form of education. The existing legal framework comprehensively regulates the methods of functioning of adult education institutions including their financing and the set minimum curriculum that they have to follow. An additional development has been the elevated need to expand the scope of adult education programs depending on age groups and areas of interest, which the system initially was unable or only partially able to accommodate (programs catering for the elderly or the specific needs of young adults). Initially, all non-institutionalized training courses and programs, aiming at self-development to be achieved through purely personal initiative, were grouped into this area. The raising of elementary/basic skills for adults through night schooling, both at primary and secondary levels, is a form of training to be carried out in the adult education setting.

Areas of adult education in the Hungarian education system

The Hungarian education system encompasses *school-based adult education*, which includes programs aiming for primary, secondary, or higher education certification and/or vocational training programs. Additionally, *non-formal education* is also present, which in the past years increasingly caters for employment-based training programs. In either case the goal is to preserve the employment status of the participant or assist in his inclusion or re-absorption in the labour market. In these training programs the skills taught and the qualifications

achieved are necessarily those which gave tangible relevance to the expectations and needs of the labour market.

Besides the vocational segment of adult education schemes the general educational curricula and language training have also gained added emphasis in line with Act CI of 2001 on Adult Education.

It can be stated that *one of the basic functions* of Hungarian adult education institutions is the facilitation of the attainment of primary school or the first vocational training certificate. In developed societies this so-called gapfill function translates at least to the completion of primary school or successful graduation from a vocational training program. Here, primarily, the involved age group includes those between 16-29 years.¹⁸

Students from the age of 16 instead of the regular educational system can continue their education within the framework of adult education, usually as correspondent students or distance learners as this may better suit their work schedules, family situations or other pre-existing conditions, as well as their age and already attained knowledge and skill levels. For years the number of students at primary schools in the adult education system has hovered around 2,000. In the secondary programs during the 2012/2013 academic year there were nearly 86 thousand students, however, while the popularity of vocational schools showed a marked increase an opposite trend is discernible in those schools which only offer a traditional secondary school leaving certificate. In the past five years the number of students in vocational schools for adults has doubled, while in traditional secondary schools and vocational school with a traditional secondary school curriculum it has decreased by 10 thousand. In the adult education system in 2012 9,600 students successfully passed their secondary school leaving exams and almost 8,500 their vocational exams.¹⁹

The *second function* of adult education is the vocational and professional training of individuals throughout their active working life in order to enhance their employment prospects. In developed

18 Zachár 1998.

19 KSH 2013.

countries this task is usually undertaken by the employers who draw up training programs to suit their specific needs and requirements.

The *third main function* of adult education is to offer marketable skills and knowledge to people through employment incentive programs; such are the in-house, external or other training courses organized by employers.

Finally, the *fourth function of adult education* in Hungary is that through so-called supplementary courses it should assist the effectiveness of vocational training, augment employment opportunities for participants, and safeguard the already existing jobs and positions.²⁰

The institutional structure of the Hungarian lifelong learning system

In Hungary non-formal education is based on four pillars: the network of public institutions, private entities involved in adult education, non-profit organizations, and the internal training schemes of companies.

Public education, institutions of higher learning, training centres, and other public bodies

In Hungary the significance of *elementary schools in adult education* has decreased significantly mainly because 96-98% of students complete the eight grades of elementary schooling by the end of their compulsory school attendance age. A portion of secondary vocational schools offers, besides the basic curriculum, additional training programs, which seemingly add to the popularity and importance of such schools.

In all likelihood the training and educational function of *institutions of higher learning and adult education bodies* will continue to increase in the future.

In Hungary the National Employment Service Centres possess a significant training function. There are altogether nine county-level human resource development and training centres. These were established during the 1990s by following Western-European examples with the goal of offering beyond their primary mandate also support in adult education. Currently such centres provide training to roughly 25 thousand people nationwide.

Additionally, the remaining institutions of the old public educational and culture centres also fulfil adult education functions.

Besides the public bodies in Hungary there exist a number of private enterprises active in adult vocational training; in the year 2013 there were 1,571 such ventures. A part of them can be traced back to the pre-regime change further training and management schools that were run as part of the regional public administration system, while others are either micro or small sized companies focusing on adult education, vocational training or language teaching. The latter often can be traced back to the old state-run corporations own training centres. The third type of training institutions consist of those private companies, established during the 1990s, which partially also set up their own institutional networks or became involved in higher education, while others, due to their complex, wide array of activities, engage in consulting and coaching as well.

Hungarian figures

The proportion of students in the higher education system out of all those engaged in any school-based education cannot be considered high; among the above 45 year age group it is in fact quite low. A more positive picture is gained by viewing the non-formal and informal learning categories. In the second the involvement of older age groups is exceptionally high (85.2% of those aged between 55-64 and 95.7% of those aged between 65-74 participate in informal learning).

In 2011 the Hungarian Central Statistical Office conducted an independent survey about education and forms of training among those aged 25-64 years. The number of respondents, living in private households in Hungary, exceeded 7,000.

According to the survey in the year before (2010) 27.2% of the 25-64 year age group participated in some form of school-based and non-formal learning; institutionalized training courses were most popular among young adults – while nearly 40% of those aged between 25-34 years were involved in some form of training in the preceding twelve months, this figure barely reached 15% for those above 55. In line with international trends education and training courses are more popular among the active working age population and especially those who are actually employed. Among the active population the

20 Bajusz 2009.

Table 1.
Participation rates in education depending on the form of learning and the age of learners

Age group	School-based learning	Non-formal learning	Informal learning
15-24	92,5	9,5	18,9
25-34	40,7	36,8	41,0
35-44	17,9	48,6	51,8
45-54	6,6	44,3	64,1
55-64	1,1	29,9	85,2
65-74	0,0	7,6	95,7
Total	63,3	22,1	33,3

Central Statistical Institute KSH: Lifelong learning, 2004.

participation rate exceeded 30%, at the same time for the unemployed it remained around 15% with an even smaller rate in the inactive segment. Participation rates are highly uneven among the different regions of Hungary: in Central Hungary and Central Transdanubia above average, in Southern Transdanubia, Western Transdanubia, and the Northern Great Plain regions close to average and in the Southern Great Plain and Northern Hungary below average attendance rates were registered among the inhabitants.²¹

School-based education

In 2011 3.2% of the population aged between 25–64 years participated in school-based learning. They primarily worked toward the attainment of college/university level qualifications: more than two-thirds were enrolled in bachelor's or master's programs and over 6% in doctoral (PhD, DLA) or post-doctoral programs. Of this age group more than 10% learnt according to traditional secondary school curriculum, while less than 8% participated in school-based higher level vocational/technical training courses.

Nearly a third of the courses pursued were in the fields of social sciences, economics, and law. Additionally, education, healthcare, social care, mathematics, computer science, and natural sciences were also popular. More than 28% of learning women but less than one-fourth of men can be included here. The level of prior educational background was the most significant factor in the willingness for participation in continued education. Barely 10% of those who only attended elementary school were involved in any form of further education/training.

21 KSH 2010.

Non-formal learning

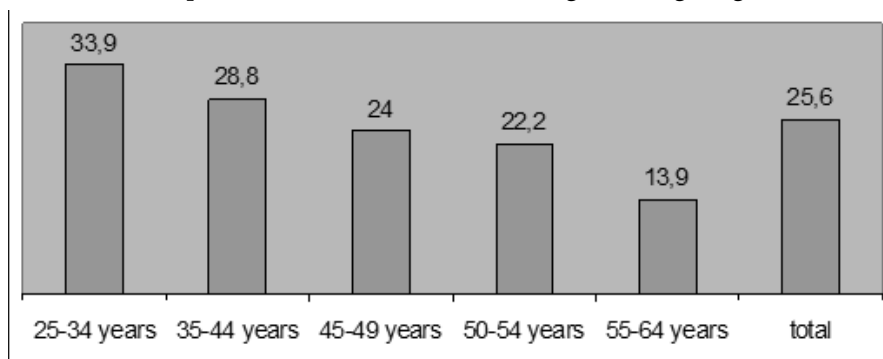
At the time of the survey a quarter of the adult population participated in non-formal learning courses with only insignificant differences among genders. With aging participation rates tended to fall off here as well: for those between 25–34 years more than a third, however, among the 55–64 year age group only 14% were involved in this form of learning.

Attendance rates, similarly to all other forms of education, are highly dependent on previous schooling: non-formal learning programs are most popular among those with some form of higher education qualification, with a 47% participation rate. Whereas only a quarter of those with secondary school diplomas and barely 10% of those with only elementary school education engaged in any type of training program. The variety of types on non-formal learning exhibited a much greater diversity than what is available in the traditional school-based system. Those courses which did not offer any type qualification or certificate upon completion proved to be the most popular among the Hungarian adult population with a more than 10% participation for the 25–64 year age group.²²

The second most popular type of training was participation at conferences and seminars. These were most popular among those with higher education qualifications; furthermore, they frequented teambuilding trainings, language courses, and public interest lectures far in excess of their proportion in the general public.

22 KSH 2013.

Diagram 1.
Participation rates in some form of learning according to age

Based on Central Statistical Office (KSH) data

The legal regulation of adult education in Hungary following the regime change

The independent legal regulation of adult education in Hungary was completed in 2001 under the auspices of Act CI of 2001 on *Adult Education*. The primary aim of the law was to establish general rules for the protection of the consumer rights of learners, for the outlining of modalities and transparency of adult education, and for the organisation of public financing of such programs. It regulates the scope of activities and services to be covered under the aegis of adult education as well as the framework for subsidizing both institutions involved and programs supported. This law allows everyone to partake in adult education upon the fulfilment of prerequisites set for the specific programs or by institutions to be attended.

The jurisdiction of the law encompasses a number of education providers permitted to engage in the provision of adult education services. In line with this in Hungary adult education service providers may be schools in the public education system, vocational schools, institutions of higher learning, non-profit companies, associations, public bodies, private and public foundations, and businesses with or without legal entities. A new amended version of the law was prepared this year (2013), however, still pending enactment.

Good practices in the area of adult education especially in the teaching of the elderly

For the 60 years and above age group there are no elementary and secondary schooling opportunities in Hungary. In a formal education setting programmes to address specifically the needs of this age group were established only in higher education. The Budapest based King Sigismund College operates at 4 locations in and around Budapest the *Óbuda Open University for the Elderly*. Anyone over 50 years of age can sign up for the courses offered, which encompass topics like botany, education and the elderly, social problems in old age etc. This initiative commenced in the autumn of 2011 and at the end of each course the participants receive a certificate of attendance.

The Győr based Széchenyi István University set up a similar programme for those over 50 years of age in various disciplines following the Open University format. Attendees upon the conclusion of their courses also receive certificates. This programme began towards the end of the previous decade.

In both occasions the course fees are kept at relatively modest sums taking into consideration the financial means of the elderly. The venues of the courses in the case of both schools are on-site to optimize costs.

In Hungary we cannot talk about a uniform system of education for the elderly. In every case, the previous two illustrate it quite well, what we see are independent initiatives where the instruction and the location are provided by a school, but not in the form of an independent teaching centre for the elderly.

So far in Hungary there have not been educational institutions to serve exclusively the needs of students with special needs; the *Óbuda Open University for the Elderly* also rather fills an existing demands than serve as a full-fledged institution for students with special needs.²³

By viewing the history of adult education and especially those programs catering specifically for the interests of the elderly it can be said that in Hungary the emphasis has traditionally been on public lectures series (see Table 1.).

The oldest and most well-established institution of adult education is the Budapest based (TIT) József Attila Open University. Within the Open University operates the Senior Citizens' Open University, which mainly offers programs and events suitable for the above 60 audience. „Anybody can visit: *irrespective of level of education, occupation, age or gender. The Open University offers lectures in every field of science with a renowned group scientists and presenters aiming to satisfy every conceivable intellectual need of the interested public*.”²⁴

The Budapest based few week long course ‘Click on it Grandma!’ generated substantial interest nationwide among Hungarian adult education providers. The course provides computer literacy skills with a curriculum specifically designed for the elderly. The primary aims are to introduce the participants to the use of the internet and electronic mail services by giving user-friendly instruction. The course commenced in 2002 and since then more than 5,000 mostly above 50 participants have earned their certificates of attendance.²⁵

Summary

The institutional structure of the Hungarian adult education system is based on the legal framework and on the particular service providers present. The current system institutionally is based on multiple pillars. No independent structural framework exists; there is instead complete integration into the elementary, secondary and higher level education systems as well as into the various private profit oriented education providers. In Hungary the attendance rates in formal adult education, especially in the case of the elderly, is li-

imited (see Table 1.); the informal, non-school based type of education courses enjoy more popularity. In the area of adult education a prominent role is played by public lectureseries and open universities, which have been traditionally popular in Hungary. Another important factor is that the education establishment, in light of an aging society, is just beginning to realize the significance of adult education for the future.

Felhasznált irodalom

- Bajusz Klára 2009 *Az idős kori tanulás*. Letöltés helye: <http://www.ofi.hu/tudastar/bajusz-klara-idoskori>
- Jászberényi József 2011 *Geronto-educáció. Az idősoktatás helyzete és perspektívái itthon és a nagyvilágban*. Budapest: PrintXBudavár Kiadó.
- Az élethosszig tartó tanulás* 2004 KSH. Letöltés helye: http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/lifelong_learning.pdf
- Statistikai tükör. 2010/87. *Részvétel a felnőttképzésben*. 2010. augusztus 5. Letöltés helye: <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/felnottkepzes0507.pdf>
- Statistikai tükör. 2013/7. *Felnőttoktatás, -képzés*. 2013. március 5. Letöltés helye: <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/felnottoktat.pdf>
- Zachár László 2008 *Az egész életen tartó tanulás tartalma és a hazai felnőttképzési rendszer*. In: HEFOP 3.5.1. „Korszerű felnőttképzési módszerek kidolgozása és alkalmazása. Budapest. Nemzeti Szakképzési és Felnőttképzési Intézet.
- Kattints rá, Nagy! Program*. Letöltés helye: <http://www.bmknet.hu/kattints-ra-nagy-orszagos-halozat>
- Kossuth Klub Szabadegyetem*. Letöltés helye: <http://www.kossuth-klub.hu/szabadegyetem>

Absztrakt

A jelen tanulmány a felnőttoktatás magyarországi rendszerét, kiemelten az idősoktatást állítja középpontba. Magyarországon – hasonlóan más európai országokhoz – a társadalom előregedése jellemző. Ebből adódóan egyre hangsúlyosabb szerep hárul azokra a szociális, oktatási és kulturális intézményekre, oktatási formákra, amelyek az idősekkel foglalkoznak, segítik és tá-

23 Jászberényi 2011.

24 <http://www.kossuth-klub.hu/szabadegyetem>

25 <http://www.bmknet.hu/kattints-ra-nagy-orszagos-halozat>

mogatják egyéni és közösségi életterületet, integrációs esélyeiket.

Az összefoglalás egyfelől bemutatja a hazai felnőttoktatásban megjelenő oktatási formákat, típusokat, másfelől az adatokon keresztül láthatóvá teszi

a képzésben résztvevők, különös tekintettel az idősök oktatásban, képzésben való részvételét, és annak problematikáját, valamint egy-egy példán keresztül a hazai jó gyakorlatokat.

ÚJ UTAK AZ IDŐSGONDOZÁSBAN:

INFOKOMMUNIKÁCIÓS TANÍTÁS FIATAL ÖNKÉNTESSEKKEL

Számos tanulmány feltárta az idős emberek magányosságának, izoláltságának negatív pszichológiai hatását. Alpass és Neville (2003) szerint a magányos idős férfiak geriátriai depressziós skálájának eredményei magasabb értékeket mutattak és a szociális izoláltság depressziót előidéző lehetőségét tanúsította. Anderson (2001) a depresszióknak egy súlyos betegség kialakulását előidéző hatását is jelezte, úgy találta, hogy a 65 éven felüli depressziós idősök körében 2-3-szor magasabb volt a demencia előfordulása, és hangsúlyozta az ezzel járó magas költségvetést. A WHO (2012) előrejelzése alapján a hosszabb élettartam következtében a demencia a jövő idősödő társadalmainak egyik súlyos egészségügyi problémája lesz, a 2012-ben meglévő 35,6 millió demenciával élő idős száma 2030-ra 65,7 millióra kétszereződik, 2050-re 115,4 millióra háromszorozódik. Egyedül az USA-ban pl. a demens emberekre fordított kiadások elérik a 604 milliárd dollárt (http://www.who.int/mediacentre/news/releases/2012/dementia_20120411/en/index.html, hozzáférés 2013.08.21.) Az Európai Unió is problémaként érzékeli az idős emberek magányosságát, az Európai Bizottság 2010-es Észrevételek Reflexiójában (Summary Reflection) az idős emberek magányosságát, depresszióját öngyilkosságot is okozható tényként említi.

Kutatások keresik e negatív trend kialakulásának megakadályozását, csökkentését vagy a folyamat visszafordítását internetes video-kommunikáció segítségével (Fokkema and Knipscheer 2007; Sum, Mathews, Hughes, and Campbell 2008). Kanadában, ahol a 65 éven felüliek kétharmada használ otthonában internetet (Milliken et. al. 2012) a szociális kapcsolattartás szempontjából fontos Facebook- és a Twitter-használók aránya 2009 és 2010 közt 13%-ról 35 %-ra emelkedett (CBC 2011). Video-kommunikációval nagymértékben csökkenthető a magány és az izoláció, növelhető az önbecsülés elégedettség, javítható az életminőség (Shapiro, Barak, and Gal 2006; Slegers, van Boxtel, and Joles 2008). Az 55–77 évesek körében végzett esettanulmányában Milliken et al. (2012) hangsúlyozták, hogy az idős ember közelebb érezte magát egy másik emberhez, ha nemcsak beszélni tudott vele, hanem video-kommunikáció révén

látta is őt. Az észak-amerikai vagy észak-európai országokkal szemben számos dél- és kelet-európai társadalomban (pl. a Cseh Köztársaság, Tošnerová and Zvoníčková 2006) az idősek nem használnak internetet. Magyarország mutatói – a javuló trend ellenére – még mindig rendkívül rosszak. Bár számos internetes tanulást elősegítő program indult az elmúlt években (pl. Kattints rá nagy!, Folytassa nagy!, 2008-ban a 65 éven felüliek 20%-a használt számítógépet és mindössze 5%-a internetet (KSH 2009:55, 58). Ezen adatok elsősorban az egészséges időseket takarják, de ellentétben Kanadával és az Amerikai Egyesült Államokkal (Marziali 2005; Chiu et al. 2009) az idősgondozás és a technika kapcsolatának vizsgálata még korai szakaszban jár.

A magány Magyarországon is kihívás, a 65 éven felüliek több mint 10%-a gyakran vagy mindig magányosnak érezte magát, ha rokonai távol éltek (Spéder and Bálint 2013:26-27), és az életkor előrehaladtával e korcsoportban a társas izoláció drámaian nőtt (Albert – Dávid 2012:344, ISSP vizsgálat 2006). Ma már hazánkban is érezhető az internet a személyes kapcsolati hálóban betöltött, egyre jelentősebb szerepe. A TÁRKI reprezentatív (Omnibusz) vizsgálatában az olyan barátok száma, akiket a kérdezettek az interneten ismertek meg, de még nem találkoztak velük, 6,9 fő volt. Mégis néhány országgal ellentétben – például az Amerikai Egyesült Államokban az idősebb embereknek több barátjuk van, mint a fiataloknak (Albert – Dávid 2012:352) –, Magyarországon jellemzően nem épült be az korosabbak életébe a világháló, a gondozásra szoruló, különösen a tartós gondozásra szoruló idősök számítógépes tudás hiányában csökkenő interperszonális kapcsolati hálójával szembesülnek, és emiatt izoláltakká, kirekesztetté válnak.

Egy lehetséges megoldás

Az alábbi tanulmány egy jelenleg is tartó akciókutatás eddigi eredményeit mutatja be, amely abból a feltételezésből indult ki, hogyha a kapcsolati háló szempontjából a társadalom több korosztálya által ilyen sikeres virtuális eszköze beépül a tartós gondozást igénylő idős emberek életébe, úgy az ő in-

terperszonális viszonyaik is fenntarthatók, sőt gazdagíthatók, és a betegségük miatt kialakult szociális izoláltságuk, magányuk megszüntethető.

Egy esettanulmány eredményeit figyelembe véve a cél eléréséhez a legmegfelelőbbnek a könnyen megtanítható video-kommunikációs eszközt, a Skype-ot választottuk, mivel abból kiderült: az egészségében megromlott, mobilitásában korlátozott koros ember is motiválható infokommunikációs tanulásra, ha azzal perszonális kötelekei és az intergenerációs kapcsolatai erősödnek. A lakásából kimozdulni képtelen 89 éves nő unokája és dédunokája Amerikába távozása (3 évre) után magát rendkívül magányosnak, életét céltalannak érezte. Családjá folyamatos rábeszélése ellenére sem volt hajlandó a számítógéphez nyúlni egészen az első sikeres video-kommunikációig (amelyben itthon maradt családtagjai segítettek). Számítógépet teljesen elutasító korábbi attitűdjét a folyamatos kapcsolattartás okozta öröm az ellenkezőre változtatta.

„Ez a technika csodája, ezt nem hittem volna. A dédunokám Amerikából a Skype-on keresztül kiabálta, hogy Vedd fel a telefont. Naponta több órát skypeolok velük. Mindig délután 5-kor, mert ott akkor van reggel. Addig elkészítem magam, rendbe hozom a hajam, mert az unokám a múltkor azt mondta, hogy De rendetlen a hajad.”

A napi rendszeres virtuális video-kommunikáció ideiglenes megszűnése újra a magányosság érzését idézte elő, ezért hiányolta az idős nő az ezt ellensúlyozó, újonnan felfedett csodaszert, a video-kommunikációt, s helyezte előtérbe azt (annak intenzitása miatt) a személyes találkozással szemben.

„Már alig várom, hogy visszamenjenek, akkor minden nap látom őket és tudok velük beszélni.”

A modellprogram (2010 december – 2011 december)

Városi modell

Kérdés volt, hogy az esettanulmányban észlelt video-kommunikáció pozitív tapasztalata egyedi esetnek tekinthető-e. Ennek megállapítására került kidolgozásra a 2010 végén elindult eredetileg egyévesre tervezett modellprogram, amelynek mintáját az esettanulmányhoz képest tudatosan sokkal rosszabb mentális és lelki állapotú idősök al-

kották. Olyan idősök, akik intenzív fizikai és/vagy mentális gondozásra szorultak, magányosak vagy depressziósak voltak, sőt néhányan öngyilkosságot kíséreltek meg. Nagy részük lakásából nem, vagy csak segítséggel volt képes kimozdulni. Tudatosan számítógépet soha nem használó, attól idegenkedő idős emberekre esett a választás abból a megfontolásból, hogy esetükben jobban nyomon követhető a változás. A modellprogramhoz számítógépekre és internet előfizetésre volt szükség – ez a kritérium másfél évig hátráltatta a kutatás megkezdését –, ami meghatározta a minta nagyságát, a Magyar Máltai Szeretetszolgálat (MMSZ) 15 fő részére biztosította az internetet és a számítógépek többségét (ötöt egy kisvállalkozó). A minta kritériumai meghatározták a településtípust is. Olyan házi gondozási központokra volt szükség, amelyeknek a vezetői nyitottak voltak a „kísérletek” iránt. Ismerték házi gondozottaik szokását, attitűdjeit, észleltek a legcsekélyebb életviteli, mentális és fizikai változást, és élvezték az idős emberek bizalmát, így segítették a minta kiválasztását. Ez utóbbi alapvető volt a házi gondozottak számítógéppel szembeni idegenkedésének, félelmének legyőzése miatt. A 2010 decemberétől 2011 decemberéig tartó kutatás – periódus 1 – mintájába így két nagyváros került be: Budapest a MMSZ 3. kerületi házi jelzőrendszeres gondozásából tíz 75 éven felüli (átlagban 82 évesek), többségében értelmiségi nő, valamint Székesfehérváron az önkormányzat gondozási központjából öt ember, középfokú szellemi és egy felsőfokú végzettségű értelmiségi nők, két korábban fizikai munkát végző férfi (átlagban 80 évesek) mellett. Rosszabb mentális állapotban voltak a budapestiek, ahol az egyik idős nő tizenötösör, egy 89 éves férfi egyszer kísérelt meg öngyilkosságot. A résztvevők többségét nyolcvan éven felüliek alkották. A kutatás az első év pozitív visszajelzései miatt 2012-ben tovább folytatódott, de más településtípuson, így a két periódus külön kerül bemutatásra. Az alábbi tanulmány leíró jellegének célja érzékeltetni, milyen módon lehetséges egy súlyos társalmi kihívást, a tartós gondozásra szoruló idősök magányosságát a számítógép és internet használatának megtanításával megszüntetni.

Az idősök motivációi

A kutatás laboratóriumi jellege többféle kvalitatív módszer együttes alkalmazását tette szükségessé: megfigyelés, beszélgetés az időssel, a házi gondozók, a központ vezetőinek írásos és szóbeli visszajelzései,

feljegyzések, mélyinterjúk, esettanulmány, intervenció.

A gondozóközpontok vezetőinek folyamatos, valamint a telepítést végző technikai személyzet és a kutató helyszíni megfigyelése a telepítés előtt, továbbá az időssel ekkor folytatott beszélgetés együttesen tette lehetővé az induló és későbbi attitűdjének összehasonlítását (a számítógéppel, tanulóval szemben). A harmadik hónaptól gimnáziumi önkénteseket vontunk be a programba, mivel a gondozók illetve a családtagok alkalmi segítségével nem biztosította kellőképpen a sikeres tanulást. A negyedik hónapban szociális munkás hallgatóknak a megadott szempontok szerint esettanulmányt kellett készíteniük a gondozókkal és az idősekkel, megfigyeléseiket is jelezve, de a kutatás tudatosan semmilyen előzetes információt nem adott meg az idős ember gondozási problémáiról, személyiségéről, magányáról, depressziójáról.

A számítógépek installálása előtt az idősek váltakozó, pozitív és negatív töltetű érzelmeket éltek át: csodálkozást (hogyan számítógépet kapnak); lemondást: „Én már túl öreg vagyok az ilyenhez, ez a fiataloké”; majd félelmet, riadtságot (hogyan tudják megtanulni). Csak a gondozók folyamatos őket megnyugtató és bátorító rábeszélése tudta ezt oldani, amelynek eredménye pozitív érzelmi hullámokat indított el, türelmetlenséget. „Mikor kapom már meg?”; érdeklődést, izgalmat: „Hogyan fog kinézni, hogyan fogom majd azt használni?”; örömet: „Olyan lesz, mint az unokámé”.

A mágikus szó, az igazi motiváció legtöbbjüknél az unoka volt, a video-kommunikációval helyettesítve a személyes találkozást („Az unokákat folyamatosan látom, s ők is engem”), és a családtagokon kívül elzárkóztak a másokkal való kapcsolattartás elől (Nem akarok én mással beszélni csak a fiammal és az unokáimmal”) (egy 78 éves férfi, a gondozóközpont vezetőjének feljegyzése).

A video-kommunikáció a családtagok gondozási terheit is csökkentette, egyes ilyen jellegű tevékenységeket kiváltott (utazást, felügyeletet, stb.): „Nagyon örülök, hogy az anyám skypeol, különben meg kell nézmem, minden rendben van-e vele” (családtag), de egyben az idős szorongását is enyhítette: „Nem aggódom annyit (értük), mert minden nap láthatom őket” (78 éves férfi), így az mind a „gondozott”, mind a „gondozó” életminőségét javította.

Az unoka életvitelébe már beépült internet tudás rendkívül hosszú idejű kommunikációt tett lehetővé. „Az unokákkal is mindennap skypeolunk, van úgy, hogy már szinte a gép előtt elalszom, mert ők

nagyon sokáig beszélnek, én meg már fáradt vagyok, de nem bánom” (78 éves férfi). A gyermekgondozási feladatával (lásd lány szerepe) ellentétben az unokával történő kommunikáció „tisztá” örömet jelentett mindkét fél számára, amelyben az unoka tanítói szerepet is vállalt, generációjára jellemző tudást adott át: „Unokám sok játékra is tanít, meg a Google-ban keresni”. Elkezdődött a fiatalabb generációkhoz való felzárkózás, a generációk közti információs tudáshiány csökkent, és ezzel erősödött érzelmi kötődésük is: „Jobb lett a kapcsolatunk azóta, amióta megvan a számítógépem és használom az internetet. Végre van közös témánk!” (78 éves férfi).

Tanulás és a fiatal önkéntesek szerepe

Az unoka látása mellett a tanulás iránti vágy is igen erős motivációként jelentkezett. „A bácsi elmondta nekünk, hogy nem tanulna meg soha a gép kezelését, ha nincs elég akarata” (szociális munkás hallgató). A tanulást ugyanakkor nehezítette, ha az idős embert nem tudták kellőképpen segíteni rokonai, mint az egyik, gyermekétől és unokáitól igen távol élő (tengeren túl) 88 éves nő esetében, aki éppen a családi segítség híján bizonytalanodott el, ennek ellenére nem adta fel tanulási vágyát az unokákkal való kapcsolattartás reményében (gondozónő tapasztalata). A számítógép használatát nemcsak az idős emberek idegenkedése, de funkcióvesztésük, motorikus problémáik is nehezítették. Többségüknek gondot okozott romló ízületeik miatt az egér mozgatása, romló látásuk következtében a piktogramok kicsinek bizonyultak, az egyik idős embernek nehézséget jelentett a bekapcsoló gomb megnyomása is. A problémák egy részét technika-ileg tudták kezelni: az egér érzékenységét levtették, a piktogramokat láthatóbbá tették az általános-hoz képest (30%-kal nagyobb 1024X768 helyett 880X600-as bontás). Egyes nehézségek leküzdésében a gondozók is segítettek, pl. az egérhasználatát több perces bemelegítő kézi torna előzte meg.

Ugyanakkor a Skype-olással elért legkisebb siker is újabb internet-nyújtotta lehetőségek megtanulására ösztönözte őket: emaillezés, csetelés, érdeklődésüknek megfelelő témák keresése a Google-ben. A tanítási folyamatban a hosszabb idejű együttlétkor a felnőtt családtagok is részt vállaltak, (a székesfehérvári mintában karácsonykor), de állandó segítségnyújtást, amelyet a kutatást tapasztalata alapján az idős ember a legjobban igényelt, objektív okok miatt nem tudtak magukra vállalni (távolság, mun-

ka, stb.). Így újabb kutatási kérdés merült fel: be lehetne-e vonni a tanításba fiatalokat, és ha igen, mi lesz ennek az eredménye. A modellprogram indulásakor, 2011-ben kísérleti jelleggel vezették be a középiskolákba a közösségi munkát, másként fogalmazva tantárgy keretében a diákoknak önkéntes-séget kellett gyakorolniuk. Kézenfekvőnek tűnt így a tanítást heti rendszerességgel (heti kétszer 1 óra) vállaló nyolc (párba osztott) önkéntes 16 éves diák bevonása a 3. hónaptól. Beszámolóik nemcsak az idősök tudásszintjét, de egy tőlük nem kért információt is tartalmaz: saját érzelmeiket.

„G. néni technikai tudása és problémái: online sorozatnézés, nehézkes billentyűhasználat, nemzetközi oldalakon ismerősök keresése, információkeresés a neten nehezen megy a billentyűzet használat miatt. Továbbra is látogatni fogjuk. Mert szívesen megyünk, látni a haladást” (első önkéntes pár).

K. néninek internetezést tanítottunk. „Megtanulta a gépet ki- és bekapcsolni, egerezni. A port.hu-t megnézni, email címet csinálni és még sok tervem van vele, ezért én K. nénivel erőteljesen folytatnám az önkéntes munkámat” (3. önkéntes pár).

Ez a pozitív érzés összefügg a felcserélt szereppel: a fiatalból tanító lesz.

„O. sokat fejlődött, érdemes volt vele foglalkozni. Nagyon lelkesen és odaadóan figyelt. Mindent megfogadott, amit mondtunk neki. A jó tanácsokat is megfogadta. Öröm volt vele foglalkozni. Sokat segítettünk az internet, a monitor, a webkamera használatával és kezelésével” (5. önkéntes pár).

A fiatalok érzelmei mögött direkt vagy indirekt megfogalmazásban az idős emberek örömet előidéző fejlődése áll: „sok terven van vele”; „érdemes volt vele foglalkozni”. Meglepő módon a főiskolai hallgatók számára – akik elméletben és gyakorlatban is a társadalmi és emberi problémák kezelését tanulják – is újdonság volt az esettanulmány készítésekor a „sok energiát adó” érzés, amit fontosnak tartottak az esettanulmány szempontrendszerén túl leírni.

„Aznap amikor meglátogattuk a szaktársammal A. bácsit egy délelőtti folyamán, akkor az a találkozás az egész napunkat pozitívan befolyásolta, mert nagyon jó érzés volt vele beszélgetni, nagyon sok energiát adott ez a beszélgetés nekünk” (szociális munkás hallgató).

Mindez egy eddig figyelembe nem vett tényre

világít rá. Mind a szociális munkás hallgatók, mind az önkéntes középiskolai diákok egy számukra ismeretlen, az idős, beteg ember iránt empátiát kialakító érzéssel találkoztak. A tanulás pozitív hatása már egy-két hónap elteltével jelentkezett, dea számítógépet bekapcsolni sem merő idős ember is képes vált a negyedik hónapra az ismereteket elsajátítani.

„...néni, ő volt a félős, most öt személlyel tartja a kapcsolatot Skype-on, email-eket olvas, profin használja a Google keresőt” (gondozási központ vezetője).

Fél év elteltével a programba bevont idős emberek rendszeresen olvastak újságot, tv-műsort, filmeket, fotókat néztek, egyesek templomba jártak, egyikük családfakutatást is végzett. Infokommunikációs szavakkal bővült szókincsük, a) teljesen újakkal: drive, szörfözés, mobilinternet, billentyűzet, rendszergazda, email, chat, Facebook, weboldal, google, kereső, telepítés, youtube, virtuális; b) vagy más ismert szavakkal, de infokommunikációs tartalommal: egér, ablak, könyvtár, vírus. Megszűnt az idős emberek számítógéptől való extrém féltelme – minthogy az egér megeszi az élelmüket vagy a „vírus” ellen „injekcióra” van szükség. A6. hónapban a fiatalokéval hasonló vagy azonos tudás, és az övékével azonos szokások birtokosaivá is váltak (pl. online vásárlás):

„Ha azt kérdezed „mit adott nekem a számítástechnika? „Kitárta az ismeretszerzés kapuját tágasra! Nagy segítség és állandó kíváncsiság költözött a géppel az otthonomba” (76 éves nő).

A siker további tanulásra ösztönözte őket, átalakította napi tevékenységüket, naponta több órást elfoglaltságot nyújtott, új életcélt adott nekik.

Az idősök mentális állapotának változása

A Skype-olás és az internet nyújtotta különféle lehetőségek jótékonyan hatottak az idősök mentális állapotára és alapvetően megváltoztatták személyiségét, magába fordulását (alkalmi vagy tartós) depresszióját.

„A. bácsi kinyílt, mint egy rózsa” (gondozási központ vezetője).

„A. bácsi egy kiegyensúlyozott, határozott, kommunikatív, optimista empatikus embernek tűnt” (szociális munkás hallgató).

A házi gondozási központ vezetőjének és a szociális munkásnak a véleménye azonos annak ellenére, hogy a főiskolai diákok nem tudták, beszélgetőpartnerük mentális gondozást kap-e. A diákoknak az interjú és a megfigyelés alapján leírt konklúziója egy pozitív attitűdű személyiségről számol be. Mindössze négy hónapot vett igénybe az átalakulás: az enyhén depressziós, mentális gondozást kapó idős ember lelki állapota éppen az ellenkezőjére fordult, és ez a pozitív változás egyértelműen az internethez köthető.

„A bácsi elmondta, hogy számára azért is nagyon jó a gép, mert keveset jár el otthonról és a gép ad neki még egy kis plusz kihívást, elfoglaltságot és hogy a családtagjaival, barátaival úgy tud napi szinten beszélgetni Skype-on” (szociális munkás hallgató).

Az idős ember közérzete, jól-léte saját megítélése szerint is pozitív irányba változott.

„Maga is elmondta, hogy sokkal jobban érzi magát, amióta megvan a számítógép. Mert végre felvehet-e a kapcsolatot a régi barátaival és az Olaszországban élő unokájával. Én úgy láttam, hogy törekedett arra, hogy minél hamarabb megtanulja kezelni a számítógépet!” (szociális munkás hallgató).

A változás még jobban érzékelhető az induló állapot ismeretében.

„A gondozó elmondta nekünk, hogy első alkalommal, amikor elmondta A. bácsinak, hogy lehetősége lenne egy számítógépet kapnia (és azzal beszélgetni), akkor A. bácsi ezt először visszaütötte” (szociális munkás hallgató gondozóval készített interjúja).

Három különféle szereplő – a mentális állapotot ismerő gondozó, az azt nem ismerő szociális munkás hallgató, és maga az idős is pozitív változásról számol be – ami még szembetűnőbb a számítógépes technológiával szemben tanúsított kezdeti attitűdhöz képest. A pozitív hatás egészen feltűnő az öngyilkossági kísérleteket elkövetőknél. Mindkét házi gondozottság az öngyilkossági kísérletet a magány, a céltalannak vélt élet, egy hirtelen fellépő depresszió okozta, mint a családját annak nyaralása miatt hiányoló 89 éves férfinak.

„Magány és depresszió tört rá, ezért akart öngyilkos lenni, véletlenül találtunk rá” (gondozási központ vezetője).

A pozitív mentális változás szorosan összefügg a bővülő kapcsolatrendszeren túl, hogy az idős újra gyakorolhatta hobbiját és ahhoz kapcsolódó új ismereteket is talált a net segítségével:

„Azóta kiegyensúlyozott, jó a hangulata” (gondozó központ vezetője).

A súlyosan asztmás, lakásából kimozdulni nem képes nő tizenötöszi öngyilkossági kísérlete miatt többször szorult intézményes ápolásra és rendkívül sok megoldhatatlannak tűnő feladattal terhelte a házi gondozást (többször intézményes kezelésre szorult). A Sype, majd az internet megtanulásával nemcsak családi és baráti kapcsolatait tudta intenzívebbé tenni, de képessé vált a virtuális világ felfedezésére, társkereső oldalakat látogatott meg és talált magának így virtuális társat, s saját maga „szüntette” meg így izoláltságát, s az ennek következtében pszichoszomatikus betegségeit.

Az idős emberek többsége kezdetben kizárólag a rokonokkal akart kapcsolatba lépni és ezért fogadta el a Skype-ot, de biztatás ellenére sem kívánt másokkal ezen keresztül érintkezni. Ez a viselkedés a bővülő infokommunikációs tudás következtében hamarosan barátok, ismerősök keresésére is kiterjedt.

„Régi horgásztársaimat kerestem meg, találtam is.” (A bácsi, 84 éves férfi, gondozó központ vezetőjének beszámolója).

Az egy éves kutatás eredményét az igazolja legjobban, hogy a mintába bevont idősök mindegyike vállalta az internet előfizetését (az egy éves ingyenes időtartam után).

Az új modellprogram (2012 –)

Hátrányos helyzetű régió

A „siker sztori” ugyanakkor számos kérdésre nem adott választ. Lehet-e azonos eredményt elérni a különböző korú, iskolai végzettségű és nemű, eltérő település-struktúrában, hátrányos régióban élő idősök esetében? Milyen más jellegű problémákra és milyen ezekből fakadó más jellegű intervencióra kell felkészülni? Előfordulhat-e, s ha igen, milyen mértékben és kiknél a teljes kudarcc? Ezekre a kérdésekre egy 2012-ben kidolgozott (ismét a Magyar

Máltai Szeretetszolgálat által támogatott) modellprogramban kerestünk, keresünk választ.

Az új modellprogramba az egyik leghátrányosabb régió, a fehérgyarmati kistérség került be: a kevesebb mint 10.000 lakosú Fehérgyarmat, továbbá 6 kistelepülés, közel az Ukrán határhoz (Gyügye, Hemánszeg, Penyige, Szatmárcseke, Kisar, Tivadar). A minta 25 fős, ebből 10 fehérgyarmati. A fiatalok jelentős szerepét felismerve alapvető módszertani eltérés volt az első fázishoz képest a fiatal önkéntesek bevonása a harmadik hónap helyett már indulásnál. E megoldás alkalmazását megkönnyítette az oktatási rendszer új eleme, amely 2012-től a gimnáziumi tananyagba beépítette az önkéntesség megtanítását (az 50 órás közmunka, önként választott igazolt társadalmi tevékenység végzése az érettségi megkezdésének feltétele). A fehérgyarmati gimnázium tanulói programba bevont 9. és 10. osztályos tanulóinak fele a három válaszható önkéntes tevékenység közül (árvízvédelem, óvodai önkéntesség és az idősek számítógépes oktatása) az utóbbit választotta. A másfél órás, a tanulmány írója által adott eligazítás, az „elméleti óra” interaktív módon zajlott. A mintegy 50 diák válasza alapján két dolog nyilvánvaló vált: a) az internet életmódjuk alapvető eleme, a számítógéppel kelnek és fekszenek, átlagban 4-5 órát interneteznek; b) mindegyikük rendkívül szoros érzelmi kapcsolatot ápol nagyszüleivel. Az is kiderült, a fiatalok párosan akartak tanítani – a kérés egybeesett az első fázisban tapasztaltakkal, és a kortársi kapcsolat igényét jelzi, amit mindenképp figyelembe kellett venni a szervezésnél. A fiataloknak elmagyarázták feladataikat, a várható nehézségeket, azok lehetséges megoldásait, elmagyarázták az időssel szemben tanúsítandó viselkedés lényegét: türelem, dicséret, folyamatos ismétlés, megértés, alkalmazkodás. A kutató példákkal illusztrálta egy-egy idősek lehetséges alacsony induló tudásszintjét. A diákok feladatai közé a „tanítási” t-órákra lebontva az idősek előrehaladását és problémáit.

„Semmi mást nem kell tennetek, csak azt megtanítani, hogyan kell kommunikálni, megtanítani, amit tudtok és szerettek, ugyanúgy, mintha ő a nagymamátok, nagyapátok lenne”.

A mediátor elmagyarázta az időseknek: nem kell félniük a szegyénytől, a felejtéstől és sikertelenségtől, mert a diákoktól állandó segítséget kapnak. Kiemelte: a gyerekek felejtés esetén újra és újra mindent elmondanak és mindent begyakorolnak, akár százszor ismételnék valamit.

A diákok tanítása és eredményei

A diákok szándékosan nem kaptak a tanítás módszerére vonatkozó útmutatást, kreativitásuk eltérő tanítási megoldásaikban tükröződik vissza. Egy részük módszere megegyezett az iskolai tanmenet jellegével: új megtanulása; a következő órán annak gyakorlása, majd ismét új ismeretanyag; egész ismétlődő órák beépítése; házi feladatok. Mások külön elméleti és gyakorlati órákat tartottak. Volt olyan pár, aki egyszerre több dolgot megmutatott, aztán az idősek kívánsága szerint választották ki, hogy ő mit szeretne megtanulni. A kommunikációs lehetőségek közül a Facebookkal szemben az idősek a Skype-ot részesítették előnyben annak egyszerűbb használata miatt, bár néhányan a Facebook-on is kommunikáltak, jellemzően mégis ez utóbbiak inkább egyéb lehetőségeit használták ki (liking, oldalmegosztás, fényképek feltevése). Az egyik tanító-páros először az idősek tudását térképezésére összpontosított.

„A módszer kitalálása valójában úgy történt, hogy az első pár alkalommal felmértük Ica néni képességeit, hogy tudjuk mennyi mindent, és milyen gyorsan tud tanulni (és azt tapasztaltuk, hogy ugyan kicsit lassan, de szorgalmasan tesz szert új ismeretekre)”.

A fenti két lány az idősek adottságainak megfelelően határozta meg a tanítás ütemét, de egy-egy problémára reagálva adott esetben a helyszínen rögtönöztek is.

„Azt, hogy mit tanítunk meg neki, azt szintén nem gondoltuk ki előre. Először is a Skype mellett döntöttünk, mivel látszólag ez a legegyszerűbb, de ugyanakkor a legtöbb funkciót tartalmazó program, amivel Ica néni felkereshette a családtagjait és kapcsolatot teremthetett velük”.

A már megszerzett tudásra építve léptek tovább a tanítás során.

„Mikor pedig már a Skype-használata viszonylag jól ment, kipróbáltuk a Facebook-ot is”.

A tanulás eredménye minden esetben rövid időn belül jelentkezett. Egy alacsony iskolai végzettségű nő, akinek az első leckéjét kizárólag a számítógép ki és bekapcsolása jelentette, már a 2. órán érdeklődővé vált, a 3. órán jól ment a billentyűzet használata, és nem ijedt meg az egér okozta nehézségektől, a 4. órán kezdődött el a Skype megtanítása.

„Kipróbáltuk Skype használatát, felvettük a fiát és a lányát az ismerősei közé. A fiával előre megbeszél- tük, hogy melyik időpontban legyen a gép előtt. E.néni nagyon meglepődött, amikor meglátta fiát a moni- toron, mert előzőleg el sem tudta képzelni, hogyan is működik a Skype. Nagyon aranyos volt...”

Az internet adta, s korábban elképzelhetetlen- nek tartott lehetőségek olyan erőteljes motivációt indítottak el, amelyet még az egészségi állapot időle- ges romlása sem tudott megállítani. Az említett idős nő nem akarta abbahagyni a tanulást akkor sem, mikor kezét törte, egy ujjal keresett és talált recep- teket (5. óra). A 8. órán (4. hét!) a teljes internet analfabétizmust a Skype önálló használata váltotta fel nála, és ez az örömet jelentő „családi” kommu- nikálás újabb lehetőségek megtanulására ösztönözte. A 13. órán sorozatok nézésére került sor, a 14. órán pedig hobbjával kapcsolatos web-oldalak használá- tát tanulta meg (kertészkedés, horgolás).

Egy ügyesebb idős nő a 4. órán önállóan használ- ta a Skype video hívását, így kipróbálta a Facebook- ot. A Skype-ra folyamatosan újabb partnereket, el- sősorban családtagokat vettek fel, a családdal, főleg az unokával való kommunikáció olyan intenzívvé vált, hogy az néha a tanítást is akadályozta.

„Csak a Skype-ot használta, majdnem 1 órán ke- resztül video-chatelt az unokájával”.

Az ezt követő két órán újra tovább tudtak lépni, a motiváció alapja szintén a család volt.

„A Facebook-on chatelt; megkereste a családtagjai fényképeit és likolta azokat”.

A gyerekek által adott házi feladatok elsősorban a kapcsolati rendszer bővítésére irányultak.

„Feladatokat adtunk neki a gyakorlásra pl. „Ke- resse meg a régi osztálytársát”; „Küldjön üzenetet a részére”; „Keressen képeket”.

A gyerekek részéről megjelent egy általuk „mód- szertannak” nevezett elem. Az önkéntes társadalmi tevékenység óraszám 15 volt (erre az évre mind a 9., mind a 10. osztályban), de a modellprogram ennél hosszabb ideig tartó tanulással számolt. A folyamatosság megőrzése érdekében a diákoknak váltaniuk kellett egymást, úgy vélték, a tanítás ak- kor lesz sikeres, ha a módszer azonos marad. Az első páros így a 15. órán bemutatta a következő párost, részletesen elmagyarázva és megmutatva nekik a

„módszert”, így a váltás az idős számára semmilyen gondot nem okozott.

Nemi szerep – tanulás – előítélet

A korábbi paraszti kultúrában a szülők vagy az akkori társadalmi szokások tiltották, akadályozták a lányok tanulását és ilyen gyermekkorot élt át a nők egyhete.

„Szüleim tiltották a tanulást, apám azt mondta, édes lányom, egy lány dolga a főzés, mosás, takarítás, amíg én élek te nem fogsz tanulni” (78 éves nő).

„Nagyon nehéz volt akkor egy nőnek a tanulás” (79 éves nő).

E diszkrimináció következménye kielégítetlen tanulás-vágy maradt, így a feltételezésselentétben az alacsony iskolai végzettségű nők örömmelvárták a tanulást.

„Vén fejjel megint az iskolapadba ülök, de nem bánom, egy ablak nyílik majd a világra” (82 éves nő).

A modellprogram nemcsak az idősek infokom- munikációs felzárkózását és az intergenerációs kapcsolatok erősítésének, de a magyar társada- lomban erőteljesen beépülni tudó előítéletek meg- szüntetésének lehetőségét is megmutatta. A be- számolók az empátia kialakulását mutatják, de azt is jelzik, milyen pozitív érzelmi többletet ad ez a fiataloknak.

„Hogy őszinte legyek, először nem gondoltam, hogy több lesz „elvégzendő iskolai feladatnál, mivel ezelőtt még nem volt részem önkéntes munkában. Vi- szont ahogy egyre több alkalommal látogattuk meg Ica nénit, kezdtem érezni azt, hogy milyen jó segíteni va- lakin, illetve valami újat megtanítani. Szintén örömet okozott, hogy láthattam Ica néni fejlődését, ezáltal azt is, hogy mennyire örül ennek az egésznek. Úgy gon- dolom, hogy maradandó élmény volt megismerni egy olyan idős hölgyet, aki már élete során számtalan dol- got megtanult, mégis hajlandó volt két fiatal lánytól új dolgokat tanulni”.

Ez a vélemény éles ellentétben áll a jellemzően a társadalmi előítéletet tükröződő véleményekkel. En- nek enyhébb formája a családnál jelent meg (haso- ló vélemények a második periódusban is vannak).

„Ó, nem gondoltam volna, hogy ilyen jó lehet” (Az idős lány). „A család nem hitte el, hogy érdemes egy idős embernek számítógépet adni” (Gondozóközpont vezetője).

Ennél sokkal erőteljesebb előítéletet mutattak a számítógépet telepítő 30 éves férfiak az első periódusban, és a második periódusban is addig, amíg nem látták az idős emberek örömet.

„Szeretném én azt látni, hogy mit csinálnak majd ezek az idős emberek a számítógéppel, csipketerítőt tesznek rá, arra egy vázát és majd nézik (első periódus).

„Teljesen fölösleges ezeknek az idősöknek gépet adni, szegény vidék ez, nem fogja őket érdekelni, nincsenek nekik modern eszközeik... (1 órával később, a telepítés után). Hát ha nem látom, nem hiszem el, hogy mennyire örülnek, de hiába is mondanám másoknak, ők sem hinnék el” (2. periódus).

Az idézetek összehasonlítása alapján világosan látható, hogy hogyan formálódott a „tanárok”, „kis tanárok” (az idősök elnevezése szerint) semleges magatartása és változott időssel szembeni attitűdjük.

Társadalmi integráció – új lehetőség

A kutatás mindkét fázisában igazolódtott a hipotézis: az idősök képesek a számítógép és az internet használatának megtanulására; video-kommunikációval megszüntethető magányuk. Az is bebizonyosodott, hogy video-kommunikáció legmegfelelőbb eszköze kezdetben mindenképp a Skype. A kutatás hozadéka mégis ennél sokkal több. A „laboratóriumi” vizsgálat egy új humán erőforrást érzékelt: a fiatal önkénteseket. És éppen ez a második fázis „nagy felfedezése”. A fiatalok „tanárrá kinevezése”, a velük elkezdett tanítási folyamat nem mindig követte az első fázisban egymásra épülő tudás-elemeket, azta 14-15 éves „gyerekek” a helyzettől függően alakították. Az első fázissal ellentétben az idősök (egy kivételt leszámítva) izgalommal, kíváncsisággal, örömmel néztek a tanulás elébe. Erőteljesebben jelent meg a diákok öröme is, melynek számos eredménye van: a tanítás folytán kialakult rácsodálkozás (hogy az idős képes tanulni); akaratuk iránti tisztelet (hogy a nehézségek ellenére akarnak tanulni); tisztelet az idős élettapasztalata iránt, felismerés, hogy az időst, az öregséggel együtt járó (betegség,

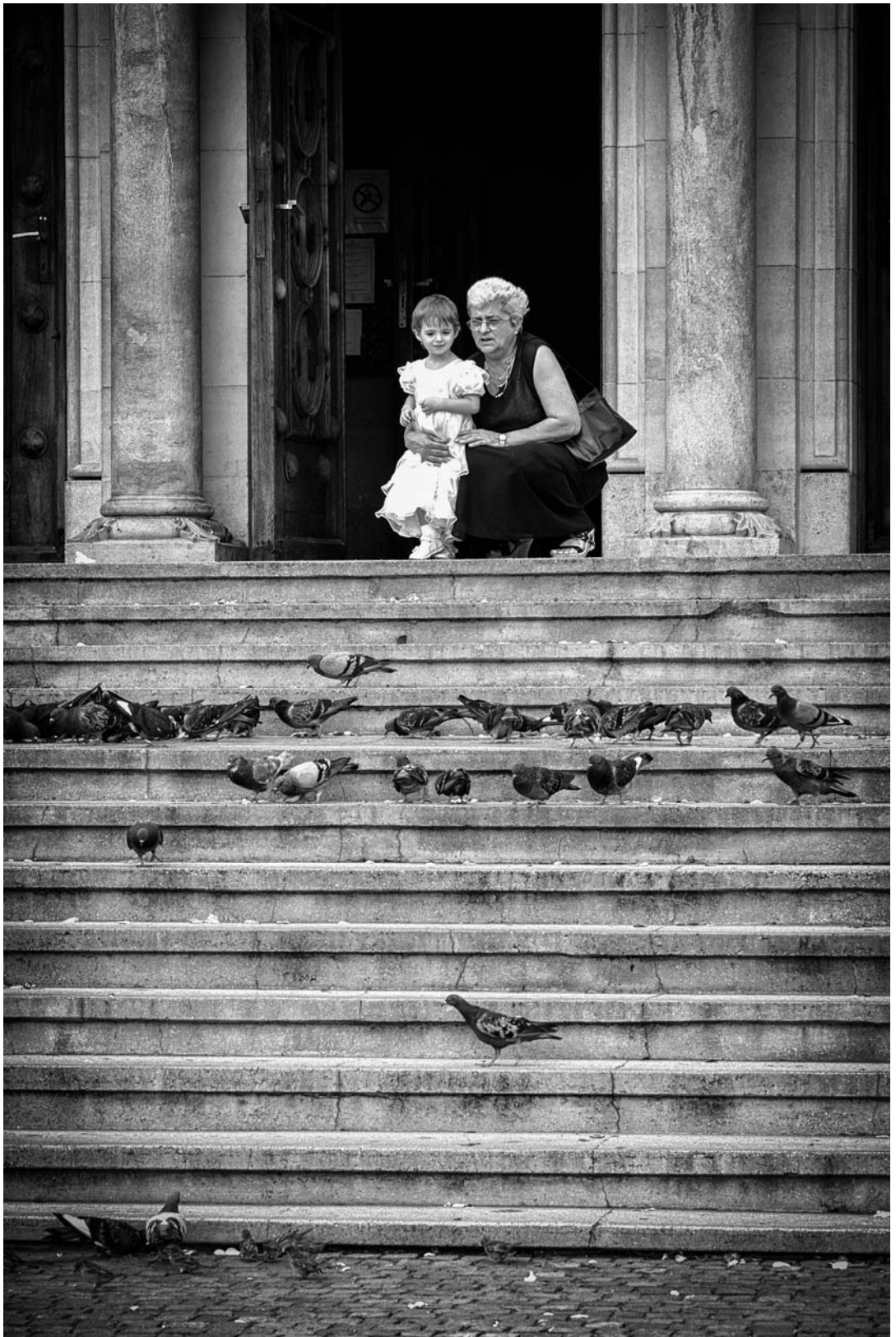
ránc, stb.) jegyek ellenére is lehet szeretni; játékos-ság (hogy azt a tudást adhatják át, amit szeretnek); az idősök és az iskola által elismert szerepcseré (tanulókból tanárok); hasznosság érzése, rácsodálkozás (hogy milyen jó is az); a felfedezés öröme. Szintén a második periódusban derült ki, hogy iskolai végzettségtől, nemtől függetlenül minden idős megszerezte azt a tudást és képességet, amellyel kommunikálni tudott, illetve képessé vált hobbját, szabadidős igényét kielégíteni. Az első periódushoz hasonlóan mindegyikükben megmaradt az ismeretszerzés iránti vágy, az „élethossziglan való tanulás” igénye. A második periódus tanulsága az is, hogy a tanítást megszervezést nem a településtípus akadályozta, hanem a szolgáltató jellemzői (kis vagy nagy cég-e az internet szolgáltató, lassú vagy gyors ügyintézés).

A modellprogram feltárta: az infokommunikációs eszközökkel nemcsak az idősök magányossága szüntethető meg, kapcsolati hálójuk az ellenkezőjére fordítható, fiatalokéhoz hasonló infokommunikációs tudásuk új alapokra helyezi az intergenerációs viszonyokat. Az idősök a társadalom nem kizárított, hanem integrált tagjaivá válnak. A számítógépet csak 8 hónapig használó egyik idős ember a közelmúltban hunyt el, de addig számítógépével örömteli életet élt. Mi ez, ha nem társadalmi integráció? A kutatás tovább folyik, más mintán és helyszínen bizonyára más problémákkal és megoldásokkal is számolni kell, de az eddigiek alapján mégis úgy tűnik: a fiatalok önkéntes infokommunikációs tanítása egy új „idős-gondozói” megoldást körvonalaz.

Irodalom

- Albert F. – Dávid B. 2012 Az interperszonális kapcsolathálózati struktúra átrendeződése Magyarországon. In Kovács I. – Dupcsik Cs. – P.Tóth T. – Takács J. szerk. *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Budapest, Argumentum Kiadó, 343-357.
- Alpass, F.M. – Neville, S. 2010 *Loneliness and health and depression in older males*. <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/1360786031000101193#.UayOv9ibDtC> (Accessed on 03.06.2013)
- Anderson, David N. 2001 Treating Depression in Old Age: The reasons to be positive. *Age and Ageing*, 30:3-17. <http://ageing.oxfordjournals.org/content/30/1/13.full.pdf+html> (Accessed on 03.06.2013).

- CBC News 2011 Canadians lead the world in internet use: report. *CBC News: Technology and Science*. <http://www.cbc.ca/news/technology/story/2011/03/09/canadians-internet-most-active.html> (Accessed on 26.06.2013).
- Chiu, T. – Marziali, E. – Colantonio, A. – Carswell, A. – Gruneir, M. – Tang, M. – Eysenbach, G. 2009 Internet-Based Caregiver Support for Chinese Canadians Taking Care of a Family Member with Alzheimer Disease and Related Dementia. Project MUSE *Canadian Journal on Aging / La Revue canadienne du vieillissement*, 28 (4):323-336.
- Fokkema, T. – Knipscheer, K. 2007 Escape loneliness by going digital: A quantitative and qualitative evaluation of a Dutch experiment in using ICT to overcome loneliness among older adults. *Aging & Mental Health*, 11 (5):496-504.
- KSH 2009 *Ezüstkor. Időskorúak Magyarországon 2008* [Silver Age, Elderly in Hungary 2008]. Budapest: Hungarian Central Statistical Office.
- Marziali, Elsa 2005 Virtual Support Groups for Family Caregivers of Persons with Dementia. *Geriatrics and Aging*, 8 (5):73-74.
- Milliken, M. C. – O'Donnell, S. – Gibson, K. – Daniels, B. 2012 Older Adults and Video Communications: A Case Study. *The Journal of Community Informatics*, 8 (1) 1. <http://www.ci-journal.net/index.php/ciej/article/view/697/829> (Accessed on 03.06.2013).
- Spéder Zs. – Bálint L. 2013 Ageing in the Visegrad countries: Selected Demographic and Sociological Aspects. In Zs. Széman (ed.), *Challenges of Ageing Societies in the Visegrad Countries*. Budapest: Hungarian Maltese Charity Service, 17-32.
- Shapiro, N. – Barak, A. – Gal, I. 2006 Promoting older adults' well-being through Internet training and use. *Aging & Mental Health*, 11 (5):477-484.
- Slegers, K. – van Boxtel, M.P.J. – Joles, J. 2008 Effects of Computer Training and Internet Usage on the Well-Being and Quality of Life of Older Adults: A Randomized Controlled Study. *Journal of Gerontology*, 63B (3):176-184.
- Sum, S. – Mathews, R. M. – Hughes, I. – Campbell, A. 2008 Internet Use and Loneliness in Older Adults. *Cyberpsychology & Behavior*, 11 (2):208-211.
- Tošnerová T. – Zvoníčková, M. 2006 ICT and Informal Carers in the Czech Republic. *Present and Future* <http://www.observatory.gr/files/meletes/Czech%20Republic.pdf> (Accessed on 25.06.2013).
- http://www.who.int/mediacentre/news/releases/2012/dementia_20120411/en/index.html (hozzáférés 2013. 08. 12.).

„No story, no self.”
Jerome Bruner

Bevezetés

Az idős ember szembesül azzal a ténnyel, hogy biológiai, pszichológiai, szociális változások következtek be életében, egyre többet gondol élete előző periódusaira, egyre többet beszél róluk. Az életidő nagyobbik része elmúlt, ezt úgy éli meg, mint egy hosszú utazás részvevője az út végéhez közeledve (homo viator, Marcel 1951). Múlt egyáltalán azáltal keletkezik, hogy az „ember viszonyba lép vele” (Assmann 2004:31). Felmerül benne a kérdés: az maradtam-e, aki és ami voltam, ki és mi vagyok most, mi az életem értelme; azaz erősödik benne az introspekció. Ennek alapján mondható, hogy az öregedés folyamata önmagában spirituális természetű, az öregség: „természetes kolostor” (Moody cit. Randall 2008:3). Az idős ember múltjának eseményei alakítják személyiségét, ezek rakódnak rá és módosítják veleszületett adottságait, sőt egy kor után meghatározóak lesznek. A személy – 50. életéve után, megfelelő mélységben általában 65-70 éves kora táján – áttekinti, számbaveszi, összegzi, magyarázza, értékeli ezeket, a történetekben személyét elhelyezi, mindezt megpróbálja megfogalmazni, verbálisan (esetleg non-verbálisan) kifejezni és gyakran el is mondani. Ezen folyamat – amely nem ennyire komplett formában életünk korábbi szakaszaiban is jelentkezik – vezetett a narratív identitás fogalmának megalkotásához (McIntyre 1984; McAdams 1985; Ricoeur 1990, 1999). Az élet lényegében „elbeszél (illetve elbeszélhető) történetek szövedéke” (Ricoeur cit. Tengelyi 1998:32), az ember „történetmesélő állat” (story-telling animal, McIntyre 1984:201), aki ezáltal saját maga krónikásává, történészévé válhat („his/her own annalist”, Mink 1981). Mindezek alapján nemcsak biológiai értelemben öregszünk, hanem életrajzi értelemben is, tehát az öregedés narratív folyamat is (Randall 2008). Gullette (1997) ezt mint a „hanyatlás narratíváját” (narrative of decline) nevezi meg. Ilyeténképpen beszélhetünk narratív gerontológiáról is (Kenyon – Clark – de Vries 2001).

A téma kibontása

A narratív identitás fogalmában tehát három, egymással szoros, dialektikus és reciprok kapcsolatban levő dimenzió találkozhat: a személyiséget kifejező identitás, a belső világot megfogalmazó, kifejező narráció és mindezek bázisát képező múlt emlékezete, tudati képe. Nézzük sorra ezeket! Áttekintésünkkel a három fogalom elkerülhetetlenül átszővi egymást és mindegyik tétel az időskorból visszatekintve kap igazi, gazdag értelmet.

Az identitást 3 megközelítésben határozhatjuk meg:

1. jellemző tulajdonságok halmazának együttese, amely által egy dolog, személy felismerhető: ez filozófiai, szociológiai definíció, külső aspektust fejez ki,
2. egy egyén elkülöníthető személyisége, amely egy folyamatosan fennálló egységnek tekinthető: ez pszichológiai és még mindig külső megközelítés,
3. a magunk érzete, ami adja az azonosságot és folytonosságot a személyiségnek az időben: ez is pszichológiai, de belső, saját magunk megélését kifejező meghatározás. Első, lényegét feltáró leírója Erikson (1998) volt: pszichoszociális identitás: a szocializáció folyamán kialakult énononosság tudata, amelyben az én és nem-én dialektikus kapcsolatban van.

A fogalom tudományos és mindennapi használatakor legtöbbször ebben az utóbbi értelemben jelenik meg. A narratív identitás is ehhez az értelmezéshez kapcsolódik.

Az identitás-elemzéssel több összetevőre bontható (Nagy 2009, Ricoeur alapján):

- testkép
- én-kép
- önértékelés
- csoporttagság: család, hivatás, nemzet, vallás
- énononosság folytonossága.

Ez utóbbiban fejeződik ki, hogy ontológiailag én vagyok az az egy, ami nem más, amiből nincs több és testi létem megszűnése után is fel nem cserélhető (numerikus identitás, Perry 1978). Ricoeur (1995, 1999) pedig elkülönítette az identitáson belül a megszakítás nélküli folytonosságnak (mémété,

dologi azonosság, „ugyanazonosság”) és az azonoság mélyebb értelmének (ipseitás, emberi azonoság, „ömagaság”) fogalmait, amelyek azonban a személyen belül állandó interakcióban vannak egymással, átfedik, metszik egymást. Assmann (2004) különbséget tesz az „én”-en belül egyéni (mindenki mástól megkülönböztető vonások) és személyes (a társadalomban megjelenő szerepek, képességek) identitás között.

Neisser (1988) az önmagunkról való tudás 5 válfaját választotta szét, amelyek az életút eseményeinek identitást formáló hatásánál külön elemzést igényelnek:

1. ökológiai én: környezettel való kapcsolat,
2. személyközi én: érzelem, kommunikáció,
3. kiterjesztett én: múlt (emlékezet), jövő,
4. személyes én: ami bennem van, tudatom,
5. konceptuális én: szerepek, attitűdök.

Az identitás mélyén húzódik meg a „self”, énünk legbelsőbb tartalmi része, a személy mástól elkülönülő lényegi része, a személyiség rezervoárja, a kognitív és affektív tulajdonságok hordozója, a személyiség egységbe integráltságát fejezi ki. Van tudatos és tudatalatti része, mely bennünk matrixként kapcsolódik egymáshoz, a „core identitás”-t alkotva (Pintér 2012), másutt úgy határozzák meg, hogy a személyes tulajdonságok hordozója, amit a szerepek, a külső meghatározottságok kontextusa (vagy „térképe”, vagy „kagylóhéja”) vesz körül (Jones – McEwen 2000) („mag-identitás”, a magyar nyelvben a „magam” szó is valószínűleg etimológiai vonatkozásban a mag szóhoz köthető). Részletes felbontás alapján a self 8 különböző én-aspektust foglal magába:

1. a testi én,
2. jelenlegi helyem a térben,
3. az észlelő én, aki mint középpont látja a környezetét,
4. magamnak, mint észlelő lénynek a tapasztalása,
5. én, mint cselekvő és önkontrolláló személy,
6. önéletrajzi folyamatosság éntudata,
7. magamról gondolkodó én,
8. morális, önértékelő én.

A narráció elbeszélést, elmesélést, magyarázó szövegmondást jelent. Az ember egyik jellemző belső motivációja a történetmesélés (impulzus mesélni, „impulse to narrate” White 1980:5, autobiográfiai imperatívusz, Randall 2008). Az egyszerű, lingvisztikai jelentésétől (mesélés) eltérően a tudományos, pontosított, modern definíciója szerint: események időbeli rendbe helyezése és kísérlet értelmet adni

a tapasztalatnak személyes (person-in-flux) vagy kulturális összefüggésben (Sandelowski 2001:162). Fontos tehát a múlt, jelen és jövő közti kapcsolat, ezt mintegy „elkapni” az idő futó pillanatában és a kulturális-szociális miliót ebben a vonatkozásban értékelni. Már Arisztotelész azt állította, hogy a narrációban imitáljuk magunkban az említett akciót (mimesis praxeos, „a cselekedet utánzása a történet”, Arisztotelész 1974:15). A narráció rendszerezett megjelenése már átvezet a narratív identitás területére: az események mikronarratívái (részcselekmények sokszoros számai) egységes értelmet nyerve a személyiség általunk vélt lényegét körvonalazzák, pszichológiai egységet teremtenek. „A történetek történelemmé állnak össze” (Frankl 2005:290). A személyiségünket a történeteinkből absztraháljuk (McIntyre 1984). „Személyes azonosságunk élettörténetünk egységében áll” (Tengelyi 1998:16). Heidegger és Husserl szerint is az élettörténet az önazonosság kibontakozásának terepe (Tengelyi 1998:41). A múlt eseményei nyújtják, jelentik tehát az identitást formáló, narratívában megjelenő történés-sort, amelynek alapja az én-élmény azonossága és folytonossága, ami biztosítja a belső koherenciát (Pataki 2011). „A múltam az az önmagában létező, ami én vagyok, mint már meghaladott valami” (Beauvoir 1972:577). Az identitás-összetevők szinkrón, szimultán, azaz egy időmetszetben történő vizsgálata szűk képet nyújt, csak a metakrón, tehát különböző idősíkokat, „időkapszulákat” magába foglaló, azaz az élet eseményeire visszatekintő narratív elemzés, önelemzés ad a személyiség igazi mélyét feltáró eredményt. A kutatók többsége vallja, hogy az identitás csak ebben a formában valósul meg. Az önismeret a múlt „kisajátítása” (appropriation), magunkévá tétele; a múlttal való kapcsolat megszűnése az identitás elvesztéséhez vezet (Crites 1986). McAdams (1985:20) definíciója szerint a narratív identitás: belsővé vált, fejlődő története a self-nek, amely a személy életét az egység képzetével, céllal és értelemmel látja el. Ezzy (1998) szerint az önfolytonosság érzetét adja, amint szimbolikusan integrálja a megélt tapasztalat eseményeit a személy által elmondott élettörténet cselekményébe. Nem csak felidéz, hanem főleg rekonstruál, újjá alakít, „áramló fenomén” (Pintér 2012:72). Struktúra, színhelyek, jellemek, cselekmények, témák, összefüggések fogalmazódnak meg benne. Egész életen át minden beépül (ha nem is minden tudatosan), integrálódik, így az identitás összegződés eredménye (identity cumulation hypothesis,

Thoits 1983). El kell azonban tehát az elemzésben különítenünk azt, ahogy az események valóságos hatásaik által alakítják az identitást (cselekvő és esemény kapcsolata, Ricoeur 1999) és azt, ahogy az emlékek összerendezése alapján később a narratívában mi teremtjük meg. Tudatunk folyamatosan értelmet adhat az életnek, narratív súlypontokat alakítunk ki, a múlt rekonstrukciójával az elképzelt jövőt is formáljuk. Az ilyen típusú narráció már a serdülőkorban megjelenik, a történekek folyamatosan táplálják egész életünk folyamán, minden esemény folyamatosan formálja identitásunkat („a self egy állandóan újraírt történet”, Bruner 2003:95). „Az egyén élettörténete egyúttal mindig identitás-története is” (Pataki 2004:65). A teljesség felé közelítő ív 60 év körül kezd kialakulni, tehát a narratív identitás igazán időskorban ad komplex képet. Az „élet elbeszéltsége” („unité narrative de la vie”, Ricoeur 1999:403) ekkor teljesebb képet ad, amelyben az élő tapasztalat és a meseszöveg keveréke valósul meg. A legtöbb emlékezést kiváltó adalék 15 és 25 év között rakódik le, a még tabula rasa-ként üres területeket mutató tudatunkba (a szakirodalom ezt a reminiscence bump idejeként tartja számon, Draaisma 2003; Baars 2007), ekkor „gyülekezik” a legtöbb „első alkalommal-emlék”. A tudattalan identitással is kell számolnunk („rejtett mély”, Freud), így a lelki trauma, a nosztalgia gyakran csak szimbolikus nyomot hagy (Pintér 2012). Egyes vizsgálatok szerint viszont a fiatalkori traumák 70 év felett már nem bírnak jelentőséggel.

Az alapképlet egyszerű alakja tehát így fest:
helyzet/állapot → esemény → helyzetváltozás/
állapotváltozás.

Az időskori narratívában megjelenő régi életese-ménynek azonban – a fentiek alapján – több vetülete van, Bruner (1984) szerint:

a megélt: life-as-lived,
a megtapasztalt: life-as-experienced
az elmesélt: life-as-told (először a személy önmagának meséli el).

Magam részéről én még több irányú elemzés eredőjének tartom az időskori elbeszélésben megjelenő korábbi jelentős esemény személyiség-alakító képét:

1. az esemény, mint a történet maga (Ding-an-sich),
2. akkori megélése: jelentősége, érzelmi konnotációja,
3. későbbi megítélése,
4. ennek felülbírálata,
5. hogyan emlékszem az eseményre most,

6. jelenlegi megítélése, jelentősége,

7. hogyan fogalmazom meg, mondom el.

Az 1. megközelítés pszichológiailag nem is létezik (life itself), filozófiailag is nehéz elképzelni (Bruner 2004). Ez van a történelemírás paradoxona háttérben is: aki benne van a történelemben, elfogult, mert valamelyik oldalról érintett; aki később akarja leírni, csak áttételes adatokkal dolgozhat.

A fokozatok végiggondolása jelenti viszont az „önösszemérés” személyes aktusát (Pataki 2011:237), amelyben benne van az állandó módosítás elkerülhetetlen folyamata is.

Erikson (1998) az élettörténet áttekintéséhez fontosnak tartja három összekapcsolódó, de tartalmilag eltérő időfogalom szem előtt tartását:

- életidő: kronológiai sorrend,
- életciklus: szakaszok különböző szerepekkel,
- életút: minden, amit átélünk.

Az egyén múltjának elbeszélésben történő összerendezésében Mandler (1984) szerint a következő rendező elveket alkalmazza, természetesen sokszor nem tudatosan:

1. kategorizálás hasonlóság alapján,
2. matrix: függetlenek egy csoportban, időbeli együttes,
3. szeriális: egymás után következés,
4. sematikus: egy nagyobb fogalomhoz kapcsolhatók.

Freeman (1984) szerint pedig a következő elvek alapján:

1. oki gondolkodás,
2. történeti megértés (akkori jelentősége),
3. morális értékelés,
4. politikai: régi történet jelentőségének mostani elismertetése.

A narrációban, a régi történekek és az öregedésbe torkolló identitás megítélésében a self dichotómiát mutat (James 1890): két részre válik, úgymint: szubjektum, a megismerő, az értékelő: I as subjective knower (tisztá én)

objektum, a megismert, az értékelt: me as object that is known (empirikus én).

Tehát énem egyik fele elmondja a másik felének gyakorlati életét, ez értékeli azt. A self részének dialógusa zajlik. Az „I” csinál helyet a „me”-ben a szerepek számára. A visszaemlékező én (remembering self) kapcsolatba kerül a felidézett énnel (remembered self, Barclay 1994). Jung is elválasztja az Ego-t, az önös kis ént és a mély magot jelentő nagy ént, a teljes tudat alanyát, a Selbst-et. Az önéletírásokban mindig megtaláljuk a narrátor és a főhős közötti távolságot, „distanciát”, olykor

keverednek az elbeszélés folyamán, de mindig megjelenik a történet és nézőpont kettőssége (Szávai 1978).

Visszatekintésnél itt lép be az emlékezés, felejtés tényezője, az emlékképek teszik belső élménnyé a lényegét tekintve változhatatlan múltat (németül emlékezés=erinnern etimológiailag azt jelenti, hogy belsővé tenni). Az emlékezés szelektáló szerepe azonban lényeges, egyszerűen biológiai alapon (a kép idővel szegényedik), vagy a tudatalatti vonzó illetve hátrító hatása következtében. A szakadozott memória hézagait a tudat kiegészíti, „újra csomagolja” (repackaging, Pennebaker – Seagal 1999). Az emlékezés tartja fenn ennek értelmében az identitást: azok vagyunk lényegében, azok vagyunk tudatunkban, amire emlékszünk, hogy voltunk, vagyunk (autonoetikus emlékezet, Markowitsch – Welzer 2009). A self és a memória szimbiózisban van (Beike – Lampinen – Behrend 2004). „A saját múltunk óriási tárházának kezelője az emlékezet ... sajátos önmozgással rendelkezik. Az emlékezés munkája szelektál ...Az emlékek küzdelme az idővel szinte állandó ...” (Losonci 2009:145). Az emlékezés viszont rögtön átvisz a narráció területére: az emlékezés-elmondás-meghallgatás triászához, az emlékezés semmit nem ér elmondás nélkül. Az elmondás pedig semmit nem ér anélkül, hogy meghallgatnák (Ricoeur 1999). Az egymást követő fázisok így jelennek meg: az emlékezés behozza a tudatba a történetet, nagyrészt vizuálisan, ezt részben belső verbalitással leírjuk magunknak, adott helyzetben megfogalmazzuk és elmondjuk másnak, ez általában nem az általunk teljesen körülírható, elmondható történet, mert a helyzet rövidítésre, módosításra, hangsúlyok kiemelésére készlet, ezt valakik meghallgatják, próbálják saját mentalitásuk, attitűdjük szerint értelmezni, elraktározni. Ebben már a self és a nyelv kapcsolata is megnyilvánul. Assmann (2004) szerint az időnek az emlékezés kultúrájában, a térnek az emlékezés művészetében van szerepe, az előbbi a tervezésben, az utóbbi a tanulásban segít.

Az események között különbségek vannak abban a tekintetben, hogy milyen szerepük volt az élet fő vonalainak meghatározásában és általában ezen súlyuk alapján jelennek meg a narratívában, amit befolyásol az is, hogy számunkra mi a kedves, mi mozgatta meg maradandóan érzéseinket („feeling memory”) illetve mi foglalható be kialakított önképünk keretei közé. Ebben jelentősége van annak, hogy a személy kogníció-konzisztens-e vagy affektus-konzisztens (Pataki 2004), azaz inkább

értelem- vagy inkább érzelem-irányított-e. Újabban azonban nem választják el élesen a két típust („szinergetikus nézet”), de az érzelmi elköteleződésnek alapvető szerepe van az identitás alakulásában. Az aktuális hangulati tényezők is befolyásolják az emlékezet válogató működését. Mindentől függetlenül az élettörténetben vannak később is kiemelkedőnek tartott csúcspontok (tipping points), amelyek után kisebb jelentőségű időszakok következnek. Tengelyi (1998:199) sorseseeményről beszél, amely „magától meginduló, uralhatatlan módon lejátszódó, föld alatti értelemképződésre utal, amely az élettörténetben új kezdetet jelent”. Ezek az időpontok, mint temporális mérföldkövek (temporal landmarks, Shum 1998), mint csúcselmények (peak-experience, Frankl 2005), mint az életciklus határkö-eseményei (Pataki 2009), mint sűrűsödési pontok (Pataki 2011), mint sors történések (Ansel 1995) segíthetnek az utólagos időstruktúra alakításában (rendező csomópontok), egyéb események elhelyezésében az életív vonalán, úgy, hogy azok előtte vagy utána vagy két kiemelt esemény között történetek-e (terminus ante quem, terminus post quem). Igen fontos az elbeszélő számára a jelentőség szerinti kapcsolása az eseményeknek, ilyen – sokszor nem tudatos – szempontok: megítélés a jelen vagy egy értékelt végpont szempontjából, rangsorolás következmények alapján, oksági láncolatok felismerése, elválasztó momentumok. Ezekben megjelenik az esemény személyiségre kifejtett, tehát identitásformáló hatása (én-esemény interakció, ezek lényegében a 60. év előtt jelentősek), de az események egymásra is hatnak, konkrét lefolyásukban, főleg a következmények tekintetében (esemény-esemény interakció).

Lényeges tétel – amit már James (1886), az identitás-koncepció már említett 19. századi nagy reprezentánsa is vallott –, hogy személyes identitás csak külső referenciákhoz képest alakulhat ki, illetve, hogy lényegében a személy és a társadalom kölcsönhatása fejeződik ki benne. Ennek magyarázatára számos elmélet született (Pataki 1982). Schapp (1976, cit. Snaevarr 2007) szerint életünket mint másokhoz kapcsolt „sztorik vendége” éljük át, ezen kívül nem is létezzünk, a világ sem más, mint e történetek hálója (narrative web).

Az identitás tehát csak közösségben, másokkal megvalósuló interakciókban tud létrejönni. Ricoeur (1995) külön könyvet írt a mások bennünk megjelenő hatásairól: magam, mint más (soi-même comme un autre, oneself as another): itt átlépjük (transcend) magunkat, egyrészt a self úgy

viszonylik magához, mint másához, másrészt a más úgy nézem, mint magamat, így jutok el az empátiához. Proust (1969:52) megfogalmazza, hogy „a mi társadalmi énünk mások elméjének az alkotása”. Ebből következik, hogy ezt érzékelve, ezt tükrözve, erre reagálva is alakul személyiségünk: hogyan kell kinézzünk másoknak, változtatjuk magunkat, vagy ellenállunk (looking glass self, tükör-én, Cooley 1902). „Egymás sorsa vagyunk” (Ansel 1989:51). Egy idős ember élete folyamán hány emberi kapcsolat részese volt! Így igen sokféle jelzést kapott másoktól, melyek alakították akár elutasító, akár elfogadó értelemben. Tágabb értelemben saját történelmünkbe vagyunk ágyazva, mint kortárs szereplők és mint „szociális tudósok”, ebben a vonatkozásban beszélhetünk metanarratív identitásról (Somers 1994) és a nemzedéki sors hordozói is vagyunk (Pataki 2011).

*„...emlékezetünk végül biz egybeolvad
az emberiség emlékezetével.”*
(Illyés Gyula: Öröködők)

A narráció jelentősége az idős személy számára

1. A narráció egyszerűen az életesemények, olykor csak néhány, máskor az egész életív áttekintését jelenti, amelyben azonban – mint utaltunk rá – még a legprimitív ember számára is megjelenik valamiféle értelmezés, ezért a „narratív” fogalmába ilyen használatánál mindig az értékelés momentumát is bele kell értsük. Az idős életének nagyobb része lezajlott és gyakorlatilag mindig túl van mind biológiai, mind szociális értelemben élete akméján, több tény emléket gyűjtött magába, ezért az igazi, teljesebb identitást kifejező, azt leíró szerepe idős korban van. Ekkor lehet az életívnek sorssá alakulásáról beszélni (Hankiss 2012). „Az embert sorstapasztalatai teszik azzá, ami lényegét alkotja” (Ansel 1995:81). Egyúttal önmagának a múltidézésnek az idősödéssel szemben énerősítő hatása van. Az emlékező tudás az elmúlás ellen hat (Losonczi 1998). Az öregek „a vénüléssel járó lefokozódással valami változatlan, örök lényegre szegeznek szembe, és fáradhatatlanul mesélnek maguknak arról, aki voltak, s aki tovább él bennük” (Beauvoir 1972: 579).

2. Az élet értelmének keresése primer emberi motiváció, racionálisan nehezen található meg, inkább intuitív módon és a mindennapok kis történései szintjén érhető el, ez mindenki számára

adott (Frankl 2005). Az időskori narrációban mindenképpen ez a leggyakoribb szándék. Randall és Kenyon (2004) az öregedésnek 3 narratív aspektusát különíti el: időbeli (történeti idő), poetikus (a fázisok tartalma) és spirituális (értelmezés, identitás-képzés) vonulatát. Erikson (1998) epigenetikus modelljének 8. fázisa az időskor, melyben az ember az érettség, a kiegyensúlyozott, integrált öregség vagy a kétségbeesés, a veszteségek megélésének stádiumába jut, illetve az öregkor kihívásának pozitív vagy negatív kimenetelét képes megteremteni. Az életív tudatos értékelése – akár reális, akár torzult formában – adja ehhez az alapot.

*„Nem vagyok jó már semmire,
Csak arra, hogy magamat tisztán lássam”*
(Csoóri Sándor: Várom az őszi esőket)

Gyakran a személy nem sorolható be tisztán egyik vagy másik kategóriába, hanem egyes életelemekeket, a hozamokat és veszteségeket külön vizsgálva átmeneti fokozatba helyezhető (nyereség/veszteség arány) illetve helyezi magát. Lényeges momentum, hogy az ember több a tetteinél (Ansel 1989:24), különösen, ha egy hosszú életútra tekinthet vissza. „Embernek lenni azt jelenti, hogy az ember mindig túlnő önmagán” (Frankl 2005:107).

Az ún. sikeres öregedés biológiai, mentális, szociális triászánál az életelégedettség („belső béke”) érzése, ennek az életútban megtalált spirituális-egzisztenciális dimenziója fontosabb lehet (tudatos/öntudatos öregedés, conscious ageing, Moody 2002). Az életöröm az értelem megtalálásának következménye. Mélyebb gondolkodású embernél az életív végiggondolása az élet globális értelmének megsejtéséhez is elvezethet (Übersinn, felettes értelem, Totalsinn metafizikai fogalma, Frankl 1975, 2005), a világegész (Weltganzen) transzcendentális értelme azonban Frankl szerint igazolhatatlan (Frankl 1975:178).

3. A múlt eseményeinek távlatba helyezése, az említett többrétegű elemzése elősegíti a kedvező életösszegzés belső kialakítását. Ez a tendencia a narratívák elemzésénél egyértelműen kimutatható. Az ember korosodva egyre inkább úgy érzi, hogy megközelíti kívánt tulajdonságainak birtoklását (fejlődési optimizmus, Bauer –McAdams – Pals 2008). Az 50 év felett megfogalmazott narratívában több a pozitív tónus, az integratív jelentés. Ha disszonanciát érzünk az önéletrajzi emlékekben, korrekciót végzünk (disszonancia-redukció, Pataki 2004:62). A negatív életesemény túlélése, elviselése, feldolgozása, esetleg

abból származó előnyös következmény miatt a személyiség erejét, ügyességét bizonyító tényezővé válhat, a nehéz sors elviselése, átalakítása énerőt bizonyít („nehéz út a jó élethez”, King 2001).

3. A kutatók egy része kiemeli a narratívák alkalmazásának mindig jelenlevő aktuális szerepét: a narratívának lehet pszichológiai, szociológiai funkciója (McAdams 1985), mindig célra irányul (goal-oriented endeavour, Schachter 2010): az egyén a szituációnak, énes érzelmeinek megfelelően állítja be a történetet, megjelenhet ént szolgáló ferdtítés (self-serving biases, Neisser 1988). Így többszörös, egymástól némileg eltérő önéletrajzi elbeszélések lehetségesek egy adott személynél is, amelyek bizonyos pontokon kapcsolódnak azonban egymással (internarratív identitás, Maan 2009).

4. A narratíva etikai jelentősége kiemelkedő fontosságú lehet, sokszor öngazoló jellegű, akár külső bírálattal, akár saját önvádlásával szemben, mintegy kimagyarázza a személy magának egy régebbi, morálisan nem teljesen tiszta döntés körülményeit. Ebben a felelősség élessége a magyarázat kimunkálása által tompul, sőt fel is oldódhat. Ekkor a narráció katartikus szerepet tölthet be. „A lelkiismeret az értelem érzékszerve” (Frankl 2005:168).

5. Az önértékelésnek van egy a reális ént, annak történetét az ideális énnel összevető kritikai vonulata, amelyben a sikeres élet, a sikeres öregedés elérését gátló tényezőket veszi számba – szubjektív módon – az idős személy. Itt merül fel az a gondolat, hogy bizonyos döntéseket másként kellett volna meghozni. Az elrendelésben hívó könnyebben eljut a belenyugváshoz. Utólag is láthatjuk úgy, hogy a döntés egyértelműen személyiségünk és a körülmények összejátszásából fakad, így nem lehetett más (lásd Max Frisch: *Biographie, ein Spiel* című drámáját). Ugyanakkor azt is el kell fogadnunk, hogy az ember önmaga számára nem mindig nem minden szempontból az, aki és ami (Beauvoir 1972:588).

6. Az élettörténet fordulójánál, megrendítőbb eseményeinél megjelenhet az egyén számára a mindennapi élet alatt/felett a sors valamilyen transzcendentális villanása, ekkor lesz – Hankiss szavaival (2008) – transzparens az esemény. Esetleg csak később a narrációban válik ez tudatossá.

7. Az élettörténetet gyakran mint külső történetek kavalkádját éljük meg, melyben bensőnk, a „real self” mindig fiatal marad. Az öregség maszk, mely elfedi az igazi identitást (a James-féle I-t), a látvány-életkor nem azt fejezi ki, amik belül vagyunk (Featherstone – Hepworth 1997). A maszk olyan lehet, mint egy kalitka a fiatalnak érzett belső

világ részére, de ez a maszk is a valóság része. „A szívem fiatal maradt, szerepet játszom, a hetvenéves szerepét” (André Gide). Az öregedő én mintha egy másik személy lenne fiatalon maradt belső énemhez képest.

*Egy öreg ember ül a szokott helyemen,
az asztalnál, a fotelben, a székben,
az ő haja őszi a fejemen, ...*
(Orbán Ottó: A rejtőző rokon)

Ennek a belső érzetnek a pszichológiai kutatások némileg magyarázatát adják: a személyiségvonások többsége az öregedés folyamatában kontinuitást mutatnak, azaz több egyéni tulajdonság változatlan marad.

8. Az öregedésben megjelenő hanyatlásnál a múlt, a fiataalkori lényünk nosztalgikus fájdalommal jelenhet meg, mely már csak emlék és a jelen, a jövő már csak üres időszak. A múlt időszak önmagában is gazdag lehetőségeket nyújtó periódus volt („aranyévek”). A múlt és a jelen között áthidalhatatlan ellentét feszülhet. Az érdemleges életesemények ideje lejárt, az elbeszélni-valók időszaka lezárult (narrative foreclosure, Bohlmeijer et al. 2011), már csak az epilógus ideje van hátra.

*„Ti nem tudjátok ám, ki voltam én,
A láng ...
Vagy voltam tán, akár a trombiták szava ...”*
(Füst Milán: Álom az ifjúságról)

*„Bennem csak az él, ami volt,
Az igaz csak, ami már nem lesz”*
(Csoóri Sándor: Megint egy év)

Az élettörténet áttekintése és a jelen beszűkült testi-lelki képességeinek felmérése a nagy személyiségeknél is különböző, jövőjükre vonatkozó elhatározásokra vezettek (lásd Churchill és XVI. Benedek pápa példáját).

Személyiségtől és a sorstörténeésektől függően időskorra különböző életút-folytatási modellek alakulhatnak ki. Hankiss (2008) a következő típusokat különítette el:

1. the Cadillac man: gazdag, elismert személy,
2. az alapítványi elnök: köztisztviselőben álló közéleti személy,
3. professor emeritus: tovább dolgozó tudós,
4. az előadótak sztárja: pozíciójából kikerülve tapasztalatát terjeszti,
5. a memoárfíró: életösszegző,

6. a kertész: hobbi-tevékenységben találja meg kiteljesedését,
7. a nagymama: családi feladatoknak engedi át magát,
8. a sakkjátékos: homo ludens hajlamának enged,
9. az újságolvasó: a világ történéseinek híreibe merül el,
10. a zarándok: készül, általában vallásos átélésben, az élet befejezésére,
11. a bölcs: filozofikus elmélyültségben figyeli az élet eseményeit és fogadja el az elmúlást.

Az egységes énkép dilemmái

Az egységes énkép (koherencia) megjelenítése a narratív identitásban alapvetőnek tűnik, de az ember gyakran dilemmákkal találja szemben magát. Ritka az egy ideológia vagy egyirányú eseménysor mentén megvalósuló életút vagy sors. Snaevarr (2007) az ilyen elkötelezettségben élő embert don Quijote-i embernek (*homo quixotiensis*) nevezi, szemben a fordulatot élő sartre-i regényhőssel (*homo roquentinensis*: Antonin Roquentin *Az undor* szereplője). Az identitás általában kontinuitás és diszkontinuitás mentén teremődik (Baars – Visser 2007). Roland Barthes „az életképek bámulatos variabilitásáról” beszél. Egyrészt előfordul, hogy az identitás egyes részelemei más-más irányú fejlődést mutattak az idő előrehaladása során, ezáltal nincsenek harmóniában egymással (pl. előregedett külső, fiatalos szellemi mozgékonyosság), másrészt – és ez jelent nagyobb önmeghatározási problémát – az életút folyamán nagy irányváltások következhetnek be, amelyek egyenes vonalba állítása nehéz vagy lehetetlen. Az identitás kutatói – persze – ezt is beillesztik az emberi psziché, vagy self felépítési, fejlődési és reaktív formái közé (rugalmas én, Cohler 1991). Itt említhető Eysenck (1981) többszintű (multi-level) és McAdams, Pals (2006) többretegű (multi-layer personality) személyiséget elemző teóriája is. Lifton (1971) „próteuszi ember”-ről (Protean man) beszél, ugyanis a környezet változására életfeltételei megőrzése céljából az embernek reakciói, szerepei, magatartása megváltoztatásával kell reagálnia. Hasonlóan közelíti a témát Pataki (2009), aki szerint a helyzeti működő ének folyamatosan konstruálódnak, az énmintázatok pluralizálódása tény, ezáltal az én többszintű szerveződés, „megszakított folytonosság” (2011:240). Hankiss (2005) szerint az ének ezer arca van, amelyek között – természetesen – van egy

domináns. A multiplex személyiség teóriájának is vannak hívei (Thoits 1983), már Freud is utalt az identitás-pluralitásra, de van, aki csak kóros esetben fogadja el (lásd dr. Jekyll és mr. Hyde szépirodalom-ból ismert történetét). Maga Ricoeur is azt állítja, hogy az ember nem esik egybe önmagával, az identitás nem stabil entitás (cit. Ancsel 1995:80). Ancsel Éva (1989) megalkotja az „aszimmetrikus ember” fogalmát, az aszimmetria (teljességvágy és fogyatékoság) megnyilvánul tudásban, vágyban, moralitásban, az ember soha nem ismerheti meg magát teljesen, rejtőzködő lény: *homo absconditus* (43). (Tehát a Gnóthi sze auton csak vágy vagy szándék lehet!) „Cselekvő lény az ember, de tettei nincsenek szinkronban vele” (Ancsel 1989:6) és egyúttal több a tetteinél. Ugyancsak Ancsel Éva (1995) mondja, hogy az élet „ismeretlen történet”, mivel az ember „szétszóratik saját életében” (34), „mindenhová valami mást visz el önmagából” (53), vannak árnyékzónáink (101), különösen a modern korban igaz ez, amikor belső koherenciát igen nehéz elérni, bár – szerinte – az identitás eleve nem is feltételez egységet. „Minden biográfia csak erősen megközelítő lehet” (Ancsel 1995:98). Hasonló gondolat húzódik meg Gergen és Gergen (1983) szaturált identitás fogalmában: a modern kor kimosta az egyéniség konzisztens tartó pilléreit, a szociális élet követelményei miatt belső egység ritkán érhető el, ehelyett az én fragmentált és multiplex. Mindenkinek több biográfiája is lehet – ahogy már említettük. A modern kor történelmének gyors ütemű változásai az egyént is – olykor éppen az önmagához való hűség talaján – kapcsolataiban, kötődéseiben teljes fordulatra kényszerítik, ezt nevezem én Bajcsy-Zsilinszky jelenségnek, a nevezett politikus életrajzában ismeretében. Máskor – amire sok történelmi példát ismerünk – valami megvilágosodásszerű felismerés fordítja át a személyt cselekedeteiben is más életeszmény felé, a folytonosság megszakad, konverzió következik be, sokszor ez transzcendentális élményvilághoz kapcsolódhat, pl. a bűnös kegyes, másokat segítő életre tér át (Saul-Paul: pálfordulás, Pataki 2009, vagy a *Gyónás* című film – rendező B. Mirman, 2011 – családja tagjait korábbi életében öngyilkosságba és gyilkolásba hajtó szerzetese). Az ilyen típusú, tehát pozitív fordulatot hozó életút az önéletrajzban megjelenhet, mint egy szerves, ellenpontozásban fejlődést mutató történéssor, mint pl. szent Ágoston *Vallomásaiban*. Úgy tűnik, hogy valamiféle gondolati egységet – az ellentmondások és összetettség ellenére – az emberek többsége, nem csak a kivételes személyiségek, meg tud teremteni. Ricoeur (1987/1991) szerint létezik

egy ún. narratív intelligencia, amely azt a képességet jelenti, hogy egy személy mennyire tudja az elkülönülő, szétartónak látszó eseményeket és heterogén epizódokat egységbe foglalni, egységes értelemmel felruházni, az eseményeknek kezdetet, véget, azaz teljességet adni, a kapcsolat és ellentmondás közt összefüggést találni. Itt megjelenik a hallgató, az olvasó is, akire a narrációban mindig gondolni kell és aki számára a szöveg elképzelt világa és az ő aktuális világa közt kell átmeneti kapcsolat kiépülni.

Pennebaker és Chung (2011) szerint az igazi narratív identitás csak a leírt életbeszélésben jelenik meg, itt lesz strukturált a múlt, ez szervezi a tapasztalat emocionális hatásait, az igazi értékelés és az értékelés értékelése ebben jelenik meg széles megközelítésben és ekkor válik igazán gyógyító hatásúvá.

A narráció, mint gyógyító aktus

Az életutat elemző narráció önmagában is lehet gyógyító hatású az időződést egyeseknél kísérelő elkeseredés (lásd Erikson-elmélet, 1998), depresszió, önfeladás esetén. A segítő mediátor pedig elő tudja hozni és megfelelő megvilágításba helyezni a pozitívan értékelhető életmotívumokat, élményeket, tudatosá teszi az időződés életúttal kapcsolatba hozható értékeit. Ez akár retrospektív módon megteremtheti az örömteliséget magába foglaló „áramlatélményt” (Csíkszentmihályi 2010). Különböző metodikájú ún. remineszcencia-terápiákat ismerünk, melyek többsége egészen a gyerekkor eseményeiig megy vissza. Világszerte ismert Butler (1963) Life Review módszere: az eseményeket újraolvassák, új keretbe helyezik, a veszteségeket integrálják a személyiségbe, de az életstílus fenntartását és a pozitívumok előtérbe helyezését célozzák meg, azzal, hogy a mély én (az „I”) konstans, csak az empirikus én változik. A módszer fázisai: előhívás, elmerülés, érzelmi reakció felelevenítése, új értelmezés kialakítása, integrálás. A Frankl-féle logoterápia (2005) (logosz=értelem) az élet értelmének megtalálása által nyújt megnyugvást kritikus élethelyzetben.

Wong és Watt (1991) az explorációk során a múlt megjelenítésének következő típusait különítették el:

1. kényszeres (egy történet állandó ismétlése),
2. menekülő (a régi „aranykorba”),
3. mesélő (a múlt csak sztori),
4. oktató (másokat instruál),

5. gyakorlatias (tapasztalat felhasználása),
6. integratív (filozofikus feldolgozás).

Záró, összegző gondolat

Alapvető emberi attitűd a folytonosság vágya, ezért eredetünk, múltunk jelenbe és elképzelt jövőbe futó történésfolyama létünket képezi le tudatunkban, ennek verbális megjelenítése így identitásunk kifejeződése. Emellett ez a narráció maga is – megjelenő formájában és kísérelő affektív környezetével – nem csak felidéz, hanem identitás-alakító folyamat (self-making narrative, Bruner 2003:95). Életünk ebben a vetületben egy „megszakítás nélküli monológ” (Polkinghorne 1988:160), mely az embert némileg kiemeli materiális valójából. „Elmondani történeteinket azt jelenti, mint átlépni a személyest, belépni a megszenteltek birodalmába” (Atkinson 1995:11).

Felhasznált irodalom

- Ancsel Éva 1989 *Az aszimmetrikus ember*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Ancsel Éva 1995 *Az élet mint ismeretlen történet*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.
- Arisztotelész 1974 *Poétika*. (ford. Sarkady János) Magyar Helikon, Budapest.
- Assmann, J. 2004 *A kulturális emlékezet*. (ford. Hidas Zoltán) Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.
- Atkinson, R. 1995 *The gift of stories: Practical and spiritual applications of autobiography, life stories and personal mythmaking*. Bergin and Garvey, Westport, CT.
- Baars, J. – Visser, H. 2007 *Aging and Time. Multidisciplinary Perspectives*. Baywood Publ. Comp. Inc., Amityville, NY.
- Barclay, C. R. 1994 Composing protoselves through improvisation. In Neisser, U. – Fivush, R. *The Remembered self. Construction and Accuracy in the Self-Narrative*. Cambridge University Press, Cambridge, 55-77.
- Bauer, J. J. – McAdams, D. P. – Pals, J. L. 2008 Narrative identity and eudaimonic well-being. *J. Happiness Studies* 9:81-104.
- Beauvoir, S. de 1972 *Az öregség*. (ford. Pödör László) Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Beike, D. – Lampinen, J. – Behrend, D. 2004 *The self and memory*. Psychology Press, NY.

- Bohlmeijer, E. T. – Westerhof, G. J. – Randall, W. et al. 2011 Narrative foreclosure in later life: Preliminary considerations for a new sensitizing concept. *J. Aging Studies* 25:364-370.
- Bruner, E. M. 1984 Introduction: The opening up of anthropology. In Plattner, S. – Bruner, E. M. *Text, play and story. The construction and reconstruction of self and society*. Am. Ethnological Society, Princeton NJ.
- Bruner, J. 2003 *Making Stories: Law, Literature, Life*. Harvard University Press.
- Bruner, J. 2004 Life as narrative. *Social Research* 71(3):691-710.
- Butler, R. N. 1963 The life review: An interpretation of reminescence in old age. *Psychiatry* 26:65-76.
- Cohler, B. J. 1991 The life story and the study of resilience and response to adversity. *J. of Narrative and Life Story* 1:169-200.
- Cooley, Ch. H. 1902 *Human Nature and the Social Order*. Scribners, NY (cit: Wikipedia).
- Crites, S. 1986 Storytime: Recollecting the past and projecting the future. In Sarbin, T. R. ed *Narrative Psychology: The storied nature of human conduct*. Praeger, NY, 152-173.
- Csikszentmihályi Mihály 2010 *Flow, az áramlat*. (ford. Legédy Szabó Edit). Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Draaisma, D. 2003 *Miért futnak egyre gyorsabban az évek*. (ford. Balogh Tamás) Typotex, Budapest.
- Erikson, E. 1998 *The life cycle completed*. W. W. Norton, NY.
- Ezzy, D. 1998 Theorizing narrative identity: symbolic interactionism and hermeneutics. *The Sociological Quarterly* 39(2):239-252.
- Eysenck, H. J. 1981 *A model for personality*. Springer-Verlag, Berlin.
- Featherstone, M. – Hepworth M. 1997 Az öregedés maszkja és a posztmodern életút. (ford. Erdei Pálma) In: uők, Turner B. S.: *A test. Társadalmi fejlődés, kulturális teória*. Józsefvárosi Műhely Kiadó, Budapest.
- Frankl, V. E. 1975 *Antropologische Grundlagen der Psychotherapie*. Bern/Stuttgart.
- Frankl, V. E. 2005 *Az ember az értelemre irányuló kérdéssel szemben*. Jel Kiadó, Budapest.
- Freeman, M. 1984 History, narrative and life-span developmental knowledge. *Human Developm.* 27:1-19.
- Gergen, K. J. – Gergen, M. M. 1983 Narratives of the self. In Sabin, T. R., Scheibe (eds) *Studies in social identity*. Praeger, NY.
- Gullette, M. 1997 *Declining to decline*. University of Virginia Press, Charlottesville, VA.
- Hankiss Elemér 2005 *Az ezerarcú én*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Hankiss Elemér 2008 *Ikarosz bukása. Lét és Sors az európai civilizációban*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Hankiss Elemér 2012 *A Nincsből a Van felé*. Osiris Kiadó, Budapest.
- James, W. 1890 *The Principles of Psychology*. Henry Holt, NY (Wikipediából).
- Jones, S. R. – McEwen, M. K. 2000 A Conceptual Model of Multiple Dimensions of Identity. *J. Coll. Student Development* 41(4):405-414.
- Kenyon, G. – Clark, P. – de Vries, B. 2001 *Narrative gerontology: Theory, research, practice*. Springer, NY.
- King, L. A. 2001 The Hard Road to the Good Life: The Happy, Mature Person. *J. Human. Psych.* 41(1):51-72.
- Lifton, R. J. 1971 Protean Man. *Arch. Gen. Psychiatry* 24(4):298-304.
- Losonczi Alpár 1998 *Az emlékezés hermeneutikája*. Fórum Könyvkiadó, Újvidék.
- Losonczi Ágnes 2009 *Az ember ideje*. Holnap Kiadó, Budapest.
- Maan, A. K. 2009 *Internarrative Identity: Placing the Self*. 2. edit. Rowman and Littlefield Publishers, Lanham.
- Mandler, J. M. 1984 *Stories, Scripts and Scenes: Aspects of Schema Theory*. Lawrence Erlbaum Assoc., Hillsdale NJ.
- Marcel, G. 1951 *Homo Viator: Introduction to Metaphysics of Hope*. Henry Regnery Comp., Chicago.
- Markowitsch, H. J. – Welzer, H. 2009 *The development of autobiographical memory*. Psychological Press, Holt UK, NY.
- McAdams, D. P. 1985 *Power, intimacy and the life story: Personological inquiries into identity*. Guilford Press, NY.
- McAdams, D. P. – Pals, J. L. 2006 A new Big Five: Fundamental principles for an integrative science of personality. *Am. Psychologist* 61:204-217.
- McIntyre, A. 1984 *After Virtue: A Study in Moral Theory*. Univ. Notre Dame Press.

- Mink, L. O. 1981 Everyman his or her own annalist. *Chicago Journals Critical Inquiry* 7:777.
- Moody, H. R. 2002 Conscious Aging: A Strategy for Positive Development in Later Life. In Ronch, J. – Goldfield, J. eds *Mental Wellness: Strength-based Approaches*. Human Services Press.
- Nagy Ildikó 2009 *Pszichológia jegyzet*. www.szocialis-gondozo.lapunk.hu
- Neisser, U. 1988 Five kinds of self-knowledge. *Phil. Psych.* 1(1):35-59.
- Pataki Ferenc 1982 *Az én és a társadalmi azonosságtudat*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Pataki Ferenc 2004 *Érzelem és identitás*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Pataki Ferenc 2009 Változó én a változó világban. Stabilitás és/vagy változás. *Pszichológia* 29(4):299.
- Pataki Ferenc 2011 Stabilitás és változás az én-rendszerben. *M. Pszichológiai Szemle* 66:229-268.
- Pennebaker, J. W. – Seagal, J. D. 1999 Forming a story. The health benefits of narrative. *J. Clin. Psych.* 55:1243-1254.
- Pennebaker, J. W. – Chung, C. K. 2011 Expressive Writing: Connections to Physical and Mental Health. In Friedman, H. S. (ed.) *Oxford Handbook of Health Psychology*. Oxford University Press, NY.
- Perry, J. 1978 *Dialogue on Personal Identity*. Hackett Publishing Co, Cambridge, Indianapolis.
- Pintér Judit Nóra 2012 A tudattalan identitás. *Imágó Budapest* 2:67-72.
- Polkinghorne, D. E. 1988 *Narrative knowing and the human sciences*. State University of NY Press, Albany.
- Proust, M. 1969 *Az eltűnt idő nyomában*. Swann. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Proust, M. 2005 *Az eltűnt idő nyomában*. *Albertine nincs többé*. Osiris, Budapest.
- Randall, W. L. – Kenyon, G. M. 2004 Time, Story and Wisdom: Emerging Themes in Narrative Gerontology. *Can. J. Geront.* 23(4):333-346.
- Randall, W. L. 2008 Letting Our Stories Go: A Narrative Perspective on Spirituality in Later Life (előadás szövege) Third North American Conference on Spirituality and Social Work, www.stu.ca/~spirituality/.../WilliamRandall-LettingOurStoriesGo_001pd
- Ricoeur, P. 1987/1991 Life: A story in search of a narrator. In Doeser, M. C. – Kraay, J. N. (eds) *Values: Philosophical reflection from Western and Non-Western perspectives*. Martinus Nijhoff, Dordrecht.
- Ricoeur, P. 1990 *Time and Narrative*. Vol I. Univ. of Chicago Press, Chicago – London.
- Ricoeur, P. 1995 *Oneself as another*. University Chicago Press, Chicago.
- Ricoeur, P. 1999 Az én és az elbeszélte azonosság. In uő: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. (ford. Jeney Éva) Osiris, Budapest, 373-412.
- Sandelowski, M. 1991 Telling Stories: Narrative Approaches in Qualitative Research. *Image: J. Nursing Scholarship* 23(3):161-166.
- Schachter, E. P. 2010 Narrative identity construction as a goal-oriented endeavor: Reframing the issue of „big” vs „small” story research. *Theory and Psychol.* 21(1):1-7.
- Shum, M. S. 1998 The temporal landmarks in autobiographical memory processes. *Psychol. Bull.* 124(3):423-442.
- Snaevarr, S. 2007 Don Quixote and Narrative Self. *Philosophy Now* 60:(March/April).
- Somers, M. R. 1994 A narrative constitution of identity: A relational and network approach. *Theory and Society* 23:605-649.
- Szávai János 1978 *Az önéletírás*. Gondolat, Budapest.
- Tengelyi László 1998 *Élettörténet és sorsesemény*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.
- Thoits, P. A. 1983 Multiple identities and psychological well-being. A reformulation of the social isolation hypothesis. *Am. Sociol. Rev.* 48(2):174-187.
- White, H. 1980 The value of narrativity in the representation of reality. *Critical Inquiry* 7:5-27.
- Wong, P. T. – Watt, L. M. 1991 What types of reminiscence are associated with successful aging? *Psychol. Aging* 6(2):272-279.

Összefoglalás

A narratív identitás fogalmában három tényező található: a narrativitás (az élettörténet elmondása), a személyiség (mélyén a self) és az ezek alapját képező emlékezés. Az elmondott élettörténet teremti meg az önazonosság és önfolytonosság képzetét. Az idős ember áttekinti és értékeli élete folyamatát és próbál annak egységes értelmet adni, a hosszú életív megadja a sorsként értelmezés lehetőségét. Az egységes értelmezést a változást okozó sorsesemények nehezíthetik. A narrativitásban nem csak a felidézés, hanem a rekonstruálás, az újjá alakítás is megjelenik, aminek aktuális célja is lehet. Az élettörténet áttekintése és célzott értékelése bizonyos esetekben gyógyító hatású lehet.

Summary

In the notion of narrative identity three components concur: narrativity (telling of life story), personality (in its depth the self) and remembrance giving the basis for them. The told life story creates the idea of self-sameness and self-perpetuation. Old people look over and appreciate the process of their life, and try to give unified meaning to that, the long life arc offers such a possibility of interpretation of that as the fate. The unified interpretation can be impeded by fatal events causing relevant change. In the narrativity not only recalling appears but also reconstruction and recreation. It can have an actual goal. Review and targeted appreciation of the life story can be of healing impact in some cases.

AZ IDŐSKORI TANULÁSRÓL

1. A felnőttkori tanulásról

Az oktatáspolitikával, felnőttoktatással foglalkozó források ma már szinte közhelyként használják az egész életen át tartó tanulás és a tanuló társadalom fogalmát. A WHO és az EU legfontosabb, idősokkal foglalkozó dokumentumaiban, immár több mint egy évtizede visszatér két kifejezés, leváltván a „healthy ageing”-et: „active ageing”, illetve „successful ageing”. Mindezek ellenére a felnőttkori aktivitást, s azon belül leginkább a tanulást azonban a legtöbb ember – és ez sajnos néha szakemberekre is igaz – igen szűk körben értelmezi: a tanulás eszerint egyrészt iskolapadban, előadás vagy szemináriumi formában, másrészt fiatal-, illetve aktív korban történik. Ideje lenne azonban szakítanunk ezekkel a sztereotípiákkal, több okból is:

a) Az idősödő társadalmak sajátosságaként a gazdaságilag aktív kor felső határa kitolódik, a nyugdíjkorhatár emelkedik, ezáltal az intézményszerű felnőttkori tanulás az eddig megszokottnál idősebb generációkat is érint, illetve kell, hogy érintsen.²⁶ Ebből adódóan a munkaerőpiaci képzések a most még inaktívnak számító generációk (60 év feletti) esetében is szükségessé válhatnak.

b) A kötött, zárt rendszerű, formális tanulás, amely iskolai jellegű és számonkéréssel párosul, mára gyakorlatilag a legritkább színtere a felnőttkori tanulásnak. Egyre inkább előtérbe kerül a nonformális és az informális tanulás, mely nem feltétlenül kapcsolódik intézményrendszerhez, kötetlen jellegű és gyakran önirányított tanulás során valósul meg.

c) A piacosodott felnőttképzési rendszerek, mint amilyen a magyarországi is, diverzifikáltabbak és sokszínűbbek annál, mintsem hogy formális keretek közé „szűkítenék” a tanulási lehetőségeket. Az egyre bővülő célcsoportot jelentő idősök egyre meghatározóbb módon jelennek meg megrendelőként

26 A következő évtizedekben várható újabb népességrobbanás (2050-re a Föld népessége valószínűleg meghaladja majd a 9 milliárd főt) együtt jár az átlag életkor jelentős emelkedésével, különösen a fejlettebb társadalmakban. Bolygónkon a 60 évnél idősebbek már ma többen vannak félmilliárdnál, a 80 évesek és idősebbek száma 50-60 millió fő. A legidősebbek aránya növekszik a leggyorsabban: várhatóan megháromszorozódik majd a 60 éven felüliek és megötszöröződik a 80 éven felüliek száma.

is, kihasználva a felnőttoktatási struktúra nyújtotta lehetőségeket.

d) A technikai fejlődés eredményeképpen az IKT-alapú tanulás (az információs és kommunikációs technológiák) lehetőségeinek látványos bővülése is olyan tanulási szituációkat és – akár virtuális – színtereket hoz létre, melyek messze átalakítják a hagyományos tanításról-tanulásról bennünk élő képet. A tanítás és a tanulás egymástól térben és időben is eltávolodhat, a tananyagok egyre több ember számára, egyre több forrásból elérhetőek.

e) A gazdasági és társadalmi változások hatására az életút már nem egy, az aktív életkort megelőző „felkészülési szakaszra” (iskolába járás), valamint a „felnőttkorra” (munkavégzés) válik szét. A tanulási szakaszok egész életünket végigkísérik: tanulási és munkavégzési periódusok követik egymást, sőt ezek gyakran össze is fonódnak, összefüggésben azzal, hogy a szakértők a posztmodern tudás- és információalapú társadalmakban „patchwork”-szerű életpályákról beszélnek, a modern kori, a felvilágosodás korából eredő, elsősorban Goethe által oly szemléletesen leírt „bildung”-ot felváltva.

Az idősödő társadalommal együtt járó tényezők tehát több szempontból is hatással vannak az idősök tanulási szokásaira, az idősoktatás, a gerontagógia funkcióira. A korosabb generációk tömegessé válása következtében megnövekszik ennek a célcsoportnak mint megrendelőnek a szerepe – az idősök egyre iskolázottabbak lesznek, egyre tudatosabb fogyasztókká válnak, és egyre természetesebb lesz számukra az egész életen át tartó tanulás. Az idősoktatás a jelenleginél meghatározóbb, önálló szerepet kap a felnőttoktatáson belül. Az idősebb generációk munkaerőpiaci helyzetének átalakulása szintén oktatási, képzési feladatokat von maga után.

2. De kik is az idősök? Melyek a gerontagógia célcsoportjai?

Amennyire egyszerűnek látszik ez a kérdés a mindennapokban, hiszen az emberek az idősor határát többnyire a nyugdíjkorhatárra teszik (de általában mindig többre, mint amennyi idősök!), annyira bonyolult ez a gerontagógia szempontjából, egységes választ nem is tudunk erre adni.

A Magyarországon legkiterjedtebb gerontagógiai modellben, a Zsigmond Király Főiskola 2009 óta működő projektjében (*Nyugdíjasok Óbudai Akadémiája*), ún. 50+-osokat tanítanak, elsősorban azért, mert nagyon fontosnak látják, hogy az idősek a nyugdíjas létbe ne felkészületlenül kerüljenek, illetve hisznek abban, hogy 50 felett még – ugyan nagyon halvány – de létező esély van arra, hogy valaki munkát találjon. Mindezek mellett a társadalmi előítéletek elleni küzdelem is fontos: 50 év felett Magyarországon már nem az idősekről szólnak a hírek, a reklámokban elvétve szerepelnek, s a gazdasági és média-közvéleménykutatások a 18–49-es korosztályt célozzák elsősorban – Magyarországon az időskori ageizmus súlyos társadalmi jelenség.

A nemzetközi tekintetben két legelterjedtebb gerontagógiai rendszerben, az NGO-alapú *University of the Third Age*-ben (U3A), illetve a jó hasznot hozó, vállalkozásként működtetett amerikai *Institutes for Learning in Retirement*-ben (ILR) 55 év felettieknek szólnak a képzések, tehát az időskor kezdete az edukáció szempontjából ide kerül. Érdekes, hogy az Európai Bizottság 2005-ben kiadott, az idősödő Európával kapcsolatos policy-kat összefoglaló munkája, az ún. *Zöld könyv* a „harmadik kor” kapcsán a következő generációkat jelöli ki: (1) idősödő munkavállalók (55–64 évesek), idősek (65–79 évesek) és aggok (80 felettiek). Mindemellett számos geronto-andragógia tevékenység során a 60+ a korhatár, pl. az amerikai egyetemeken a beiratkozási kedvezmények nagy része nekik szól. Ebből a rövid felosztásból is látható: a gerontagógia szempontjából nincs egységes felosztás, s minél mélyebbre ásunk, annál több felosztással találkozunk (maga a WHO is többször változtatta már saját időskáláját és beosztását, lásd Jászberényi 2009).

Figyelve a nyugati civilizációban működő gerontagógiai modelleket és gyakorlatokat, az is látszik, hogy 75–80 év körül már a legkorszerűbb oktatási rendszerekben sem a kulturális tőke (Bourdieu) növelésére szolgáló oktatás kerül előtérbe, hanem a megfelelő fizikai állapot fenntartása, a betegségek elleni küzdelem. Ez az „aggkor” vagy „negyedik kor” kezdete (vö. Kotler 2012), amikor a változó környezeti feltételekhez való alkalmazkodás is egyre komolyabb akadályokba ütközik. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy ebben a szakaszban a tanuláshoz ne lehetne és ne volna kiemelt és hasznos szerepe. De világosan látszik, hogy a nemzetközi trendekben a gerontagógia mainstream célcsoportja a legtágabban az 50–80 év közötti szegmens, amely létszámában egyre inkább bővül. Ez azt is

jelenti, hogy a gerontagógiai célcsoport korintervalluma kvantitatív szempontból gyakorlatilag azonos az andragógiáival – ugyanúgy körülbelül 30 év.

3. Az időskori tanulási képességek

E. L. Thorndike az 1920-as években vizsgálta a felnőttkori tanulási képességeket. A korábbi fel fogással szemben – miszerint a felnőttek már nem képesek jelentős tanulási teljesítményre – arra a következtetésre jutott, hogy a tanulási képességek, melynek maximuma valóban a fiatal felnőttkorra tehető, 40–50 éves korunkig optimálisak, majd az ezt követő csökkenés mértéke sem rohamos (Thorndike 1928). Eltérő iskolázottságú és előképzettségű felnőttek vizsgálata után arra a következtetésre jutott, hogy alanyai „*kiválóan formálhatónak és taníthatóknak mutatkoztak mindegyik megvizsgált szellemi tevékenység tekintetében*” (Bajusz–Németh 2012). Korábbi felnőttkori tanulási képességeket vizsgáló kísérletek összegzéseként kijelenti: „*Egészen véve (...) a felnőtt tanulási képességét a 17–19 éves ifjúsággal nagyon közel egyenlőnek kell nyilvánítanunk*” (Bajusz–Németh 2012). Saját kutatásai eredményei fényében így fogalmaz: „*a tanulási nehézség, amelyre az egyén számít a haladottabb életévekben, egyrészt a neveltségével szemben való érzékenységre is következménye, továbbá ellenséges megjegyzésekre s mások részéről való nem-kívánatos figyelgetésekre, úgyannyira, hogy ha szokásos volna felnőtt korban úszást, kerékpározást vagy német nyelvet tanulni, ez a nehézség csökkenhetne...*” (Bajusz–Németh 2012). Döbbenetes kijelentés a húszas évekből! Ma már nem lepődünk meg azon, ha valaki felnőtt korában német nyelvet kezd el tanulni, azonban az időskori tanulással szemben még gyakran érezhető szkeptikus gondolkodás a társadalom részéről.

Thorndike eredményei nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy az andragógiai kutatások, valamint a felnőttkori tanulási képességek tudományos értékű vizsgálata új lendületet kapjon. A tudomány valóban 45–50 éves korban jelöli meg a biológiai, pszichológiai és szociális változásokkal együtt járó öregedés kezdetét. Ez a folyamat, valamint ennek megélése természetesen nem zajlik minden felnőtt esetében egyformán: a harmadik kor (third age) egyénenként változó sajátosságokat mutat. Az öregedés folyamatára külső (társadalmi, anyagi, kulturális) és belső (genetikai) faktorok hatnak. A tudományos álláspontok megoszlanak abban, hogy melyik csoportba tartozó tényezők hatása determi-

nálóbb (Iván 2004). Ha ezt nem is tudjuk eldönteni, azt igen, hogy ezek együttes szerepe meghatározó. Az időskori tanulás elsősorban a külső faktorokkal hozható kapcsolatba.

Az észlelés és érzékelés, a memória, a figyelem romlása ténylegesen gátolhatja az időskori tanulást, hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a tanulási képességek nagymértékben függenek egyéb tényezőktől is: a korábbi tanulási tapasztalatoktól, a tanulási szituációk gyakoriságától, a tanuló felnőtt környezeti feltételeitől (pl. támogató családi háttér, anyagi helyzet), és nem utolsósorban a tanulási motivációktól. A felnőttkori tanulási képességeknek tehát csupán egyik determináló eleme az életkor.

Az időskori tanulás egyben „fifalágunk záloga” is. A gerontológiai kutatásokból ismert, hogy azok az idősök, akik megőrzik társadalmi kapcsolataikat, mozgékonyak és nyitottak maradnak, teljesebb öregkorra számíthatnak. Azok, akik fiatal korban többet tanultak, tehát az agyi idegsejtjeik között kapcsolatok, szinapszisok száma magasabb, idősebb korban is tanulékonyabbak maradnak. Az intelligencia, a kreativitás, a műveltségi szint a kor előrehaladtával nem hanyatlik törvényszerűen: az idegsejteknek az öregedés okán törvényszerű csökkenése ellensúlyozható a közöttük levő kapcsolatok tanulással való megújításával, az emberi kor legvégéig (Iván 1997). Az intelligenciatesztek eredményei szerint húszas éveink elején teljesítünk legjobban, ám a verbális képességek romlása – szemben a mentális folyamatok lassulásával – idős korban sem mutatható ki (Czigler 2005). A tanulási képességek maximuma azonban nem esik egybe a legnagyobb teljesítmény elérésével – az „opus magnum”, azaz a „nagy mű” megszületése tudósok, művészek esetében jellemzően a 45–50 éves korra tehető, míg a tanulási képességek a húszas éveink elején csúcsosodnak ki (Thorndike 1928; Dorland: idézi Thorndike 1928; Zrinszky 2005). Vagyis a leghatékonyabb tanulás (és teljesítmény) szellemi érés következtében jön létre, korábbi tapasztalataink szintetizálása eredményeként születik, így nem fiatal felnőtt korban következik be.

4. Az időskori tanulási motivációk

Felnőttkori tanulás nincs tartós motiváció nélkül. A tanulási motivációkat igen sokféle szempont szerint csoportosíthatjuk (Csoma 2005; Kocsis 2006; Réthyne 2003; Zrinszky 2005), bár ezek a struktúrák jelentős átfedéseket mutatnak. Ritka

azonban az olyan tanulási folyamat, melyet „tiszán” egy adott motiváció vezérel. Ezek általában együttesen hatnak a tanulási szituációra, gyakran nem is tudatosulva a tanuló felnőttben. Természetesen ugyanez a helyzet az időskori tanulás esetében is, azzal a különbséggel, hogy itt az extrinzik (külső, szekunder) motivációk már nem olyan meghatározóak, mint aktív korban: a munkahely vagy a család irányából érkező elvárások hatásai, vagy a gazdasági előnyök az idősök munkaerőpiaci és élethelyzetéből adódóan „elhalványulnak”. Az időskori tanulás az intrinzik (belső, primer) motivációkkal hozható szorosabb kapcsolatba. Ezek forrásai alapvetően a következők:

– Kommunikációs szükséglet. Az idősebb generációkat egyre inkább érinti az elmagányosodás.²⁷ A különböző tanulási szintek pedig kommunikációs szinteket is jelentenek: elősegítik új kapcsolatok, új csoportok kialakulását, régebbi kapcsolatok életben tartását, felelevenítését, stb. Itt a tanulási cél másodlagossá válik, hiszen elsősorban eszköze a társas kapcsolatok alakításának.

– Technikai fejlődés. A technikai eszközök gyors ütemű fejlődése, az IKT-eszközök mindennapos használata, az internet elterjedése egyre több idős felnőttben ébreszti fel az igényt arra, hogy megismerje és kezelni tudjon új eszközöket – egyre többen szeretnének mobiltelefont és digitális fényképezőgépet használni, e-mailt fogadni, otthonról internetezni, ügyfélkaput nyitni, e-bankon keresztül ügyet intézni, vagy Skype-on kommunikálni a távolban élő unokákkal. Jól illusztrálja ezt a folyamatot a *Kattints rá, Nagy!* tanfolyamok országos sikere. Az idősök tanulási motivációi között megjelenik a bizonyítási vágy is: igenis meg tudom tanulni, a korom ellenére is! Sokan úgy mennek nyugdíjba, hogy nem érzik igényét a visszavonulásnak, továbbra is aktív életet szeretnének élni, melynek szerves része az új ismeretek elsajátítása.

– A szabadidő hasznos eltöltése. Az inaktív kor elérése általában a szabadidő gyarapodásával is jár. Az idősebb felnőttekben ezért sokszor felmerül az igény, hogy minél hasznosabban töltsék ezeket az órákat: klubokban, baráti összejöveteleken vagy tanfolyamokon ismeretterjesztő előadásokat hallgatnak, nyelvet tanulnak, hobbijuknak hódolnak, kirándulnak. A nyugdíjaskor gyakran arra is lehetőséget biztosít, hogy foglalkozzunk azzal, amit már régóta tervbe vettünk, de idő hiányában mindig

27 v.ö.: 17. Kravalik Zsuzsanna: *Öregedő társadalom az Európai Unióban*. <http://www.ncsszi.hu/idosugyi/ue-idos.doc> (2007. 11. 10.)

elmaradt: megtanuljuk a rózsametszést, jógázunk vagy barkácsoljunk.

– Közös szakmai múlt. A munkaerőpiacról kilépő idősebbek a felnőttoktatás keretein belül megtalálhatják a lehetőséget arra is, hogy tovább ápolják szakmai kapcsolataikat, fejlesszék szakmai ismereteiket, összejárjanak régebbi kollégáikkal (pl. nyugdíjas pedagógus kórus, nyugdíjas bányászok baráti köre, stb.).

– Egészségügyi okok. Az idősödés velejárója az egészségi állapot romlása. Az idő előrehaladtával egyre gyakoribbak az olyan szituációk, amikor az egészségünk védelme érdekében tanulunk: diétás étkezéshez alkalmazkodva új főzési technikákat, recepteket sajátítunk el, gyógyászati segédeszközök használatát tanuljuk meg, vagy különböző szempontok szerint átalakítjuk életmódunkat. Az egészségtudatos gondolkodás terjedésével szerencsére egyre fiatalabb korban, gyakran prevencióss céllal vállaljuk ezeket a változásokat. Sokan a testi egészség megőrzése miatt sportolnak (úszás, nordic walking, kirándulás).

– Munkaerőpiaci reintegráció. Nem szabad arról elfeledkezni, hogy az idősek közül a többség még fizikai és szellemi teljesítőképessége tekintetében alkalmas különféle munkakörök ellátására. A nyugati civilizáció gazdasági alrendszerének nagyvállalati szegmensében, a belső CSR keretében egyre elterjedtebb az, hogy a munkahelyek kormenedzsment-tevékenységet végeznek, azaz felméri, hogy a különféle korszegmenshez tartozó, még nem nyugdíjas munkavállalók igényeit milyen módon tudják kielégíteni. Ennek keretében számos belső képzést indítanak az idősek számára, nem egyszer „reverse mentoring”-formában (ld. erre példaként a Deutsche Telekom gyakorlatát), azaz: a fiatalok tanítják az időseket. Az idős munkanélküliek és a kisnyugdíjasok nagy része is szeretne visszatérni a munkaerőpiacra (annak ellenére is, hogy az adózási szabályok a jövedelem jelentős részét elveszik),²⁸ számukra szintén nagyon fontos gerontagógiai programok kialakítása. Ezek figyelembevételével elmondható, hogy a gerontagógia célcsoportjaiban is ott van a motiváció a munkaerőpiaci reintegrációra vagy pozícióerősítésre, de ez nem a legfontosabb, mint az andragógia célcsoportjánál, hanem egy a többi között.

28 2013-ban Magyarországon a nyugdíj melletti munkavégzés jövedelmének 30%-át elveszi az állam: SZJA, nyugdíj-járadék és egészségbiztosítási járadék formájában.

Az időskori tanulás gátló tényezői

Nem szabad arról sem hallgatni, hogy az időse embernek még a fejlett, nyugati civilizációban is számos külső és belső gátat kell leküzdenie, hogy a tanulási folyamat eredményes legyen. Ez a legyőzés nehezen történhet olyan felkészült gerontandragógusok és gerontagógiai képzést kapott pedagógusok nélkül, akik az időskori tanulás szervezésében, s a kurzusok során is segítséget tudnak nyújtani a hallgatóknak. A legfontosabb, tanulást gátló tényezők a következők lehetnek:

Családi környezet

Nehezen vitatható, hogy a geopolitikai tekintetben jelenleg még uralkodó nyugati civilizáció az összes más jelenkori civilizációhoz képest nyitottabb, toleránsabb, elfogadóbb. Így van ez a családok világában is, hiszen a legváltozatosabb családformák között élünk, s az ebben megfogalmazódó szerepek a posztmodern világban megegyezéseken, „társas játszmákon” múlnak elsősorban. Mégis, még a nyugati civilizációban is jelentős gát lehet az, ha a család a tanulni vágyó időst vissza akarja rántani a „realitások” világába – felhívva a figyelmét arra, hogy a tanulással többnyire nem fog munkát szerezni, nem lesz gazdagabb, ellenben elveszi az időt az unokáktól és az egyéb feladatoktól. Ezeket a problémákat mindennek fényében nem meglepő, hogy nem lehet csupán időszerkezeti, időmérleg-gátaknak mondani, hiszen ezek mögött mikroközösségi szerepharcok állnak.

Egy segítő, kommunikatív családi környezet ezzel szemben „szárnyakat adhat”, s példát fiatalabbaknak is. A gerontagógus elsődleges feladata ebben a tekintetben olyan előadások és konzultációs szituációk teremtése, ahol ezek a kérdések felbukkannak, és közös elemzésre kerülnek. Ezzel együtt fontos feladat egy olyan, megértő tanulói közösség teremtése, ahol az idős megérzi a családtól eltérő közösségek fontosságát.

Személyes félelmek

A tanulás kapcsán teljesen más személyes félelmek merülnek fel a pedagógiai, az andragógiai és a gerontagógiai folyamatban tanulók között. Utóbbi esetben nem az ismeretlen közegben való hatékony mozgás és az ismeretlen tananyag elsajátításának képessége; vagy a gyors és hatékony ismeretszerzés sikeressége az elsődleges gát, hanem az,

hogy sikerül-e újra megfelelően belemenni a tanulási szituáció hermeneutikai körébe, azaz a tanulói szerep megfelelően működni fog-e. Ennek következtében gyakran találkozhatunk az egyébként az ageizmus szakirodalmában jelentkező „baby talk” és „overaccomodation” ide transzformált megjelenségeivel (Nelson D. Todd 2005): az idős hallgató túljátszhatja a kommunikatív szituációban a „diák vagyok”-szerepet, s egyfajta lelki gondozói szerepet is vár a tanárától, sokszor éppen a magány leküzdését remélve így. Ebben is nagy szerepe lehet a geronto-andragógiai szakemberképzésnek, amely megtanítja ezekben az ismeretlen szituációkban mozogni a szervezőt és a tanárt. Általánosságban elmondható: a gerontagógiai tanulási folyamatban egy sokkal személyesebb viszony alakul ki a diák és a tanár között, mint a pedagógiai és különösen, mint az andragógiai folyamatban. Ez nyilvánvalóan a motivációk sokrétűségéből is adódik. Ennek pozitív kezelése komoly feladat, s jóval tovább tart, mint a képzés ideje.

A személyes félelmeket sokszorosan felerősítetik azok a negatív események, amelyek a korábbi tanulási időszakokhoz tartoznak. Minél idősebb valaki, elvileg annál több ilyen pedagógiai vagy andragógiai probléma, esetleg trauma érhet. A geronto-andragógusnak fontos feladata, hogy a rossz pedagógiai és felnőttkori tanulási élményeket próbálja leküzdeni, vagy éppen a negatív példa felmutatásával, a közös elemzés révén megmutatni az aktuális képzés fontosságát és hasznosságát.

Anyagi gátak

Az idősök számára nagyon komoly anyagi gátat jelenthet egy-egy gerontagógiai képzés ára. Mivel Magyarországon (például az Egyesült Államok baby-boomer nemzedékével szemben) még nem beszélhetünk arról, hogy létezne „senior market”, azaz olyan időspiac, amely markánsan megfogalmazza és meg is valósítja saját, generációs gazdasági igényeit, így jelenleg ez a terület a felnőttképzési vállalkozások számára még nem ígér sok sikert. Ez azonban nem ok arra, hogy a gerontagógia kizárólagosan ott maradjon a nyugdíjas klubok világában, s kimerüljön az útiélmények közös megbeszélésében, vagy a magas koleszterinszintről szóló előadásokban. Sőt: remek alkalom arra, hogy az egyetemek és főiskolák kezében összpontosuló, szakmailag jól felépített képzések szülessenek meg, amelyek támogatói hátterét az önkormányzatok és a versenyszféra (nagyvállalatok, KKV-szektor) adja. Örvendetes

tény, hogy jelenleg a ZSKF-en kívül az ELTÉ-n, a győri Széchenyi Egyetemen, Baján és Dunaújvárosban is folyik egyetemi időskortatás, általában előadások formájában.

Egészségügyi gátak

Az idősök egészségügyi állapota komoly akadály lehet egy-egy képzésnél. Nagyon fontos ezért, hogy a gerontagógiai folyamat elején, ha a szervezőkben kétségek merülnek fel a hallgató fizikai és/vagy pszichés állapota kapcsán, megfelelő és hatékony döntés szülessen a probléma kezelésére. A hazai gyakorlatból kiemelkedő Zsigmond Király Főiskola esetében például akadálymentesített épületszinten zajlanak a szeniorképzések, s a látásproblémák kiküszöbölésére olyan termeket választanak, ahol nemcsak a fényviszonyok, hanem a projektorok állapota is megfelelő, s a tanárok felkérésekor külön felhívják a figyelmet a prezentációk teljes láthatóságának fontosságára.

A tanulás fizikai körülményeinek problémái

Az előző téma már átvezet a következőhöz. Az 50+-osok számára a tanulási környezet sokkal fontosabb, mint az andragógiai folyamatban résztvevők számára. Egy szakmai továbbképzésen szinte mellékes, hogy a tanár krétával ír a táblára vagy a legújabb prezentációs programokat használja, nem elsődleges a székek kényelmessége, az asztal milyensége, hiszen elsősorban egy szaktudás átadásáról vagy kompetenciák megerősítéséről van szó – egy gerontagógiai folyamatban ez is probléma lehet. Éppen ezért a képzés kezdetén fel kell mérni ezeket az igényeket, és a képzés során biztosítani kell a láthatóságot, a hallhatóságot, a fényviszonyok megfelelőségét, s a terem bútorainak megfelelő kényelmességét és mobilitását. Ugyanígy lényeges, hogy – bár a gerontagógusok gyakori tapasztalata, hogy az idősebb hallgatók figyelme többnyire nehezebben landol, mint az Y vagy a Z generáció tagjaié – mégis nagy jelentőséggel bír az, hogy az órák és a szünetek pontos megtartásra kerüljenek – nem egy esetben a gyógszerezésre is tekintettel.

Örökölt és tanult tehetetlenség

Többszörös kulturális beágyazottságként működik a régióban és hazánkban az a mentalitás, hogy az ember csak azt a feladatot végzi el, ami kötele-

ző. Erről évszázadok óta számos kritikus, nem egy esetben ostromozó munka született: az áfiumokat bíráló Zrínyi Miklóstól a felvilágosult Kármán József, a tunyaságot durva versekben bíráló Petőfitől a magyar ugart ostromozó Ady Endréig. Minél több időt tölt az ember ebben a „tétlen tevékenykedés”-ben, annál nehezebben tud visszaülni az iskolapadba, ahol konkrét feladatokra konkrét válaszokat kell adnia, s nincs idő a pihenésre. A jó gerontagógusnak, akár szervező, akár tanár, figyelnie kell erre a tehetetlenségre, s ennek legyőzésére oktatástechnikailag, didaktikailag és tartalmilag is változatos tananyagot kell kifejlesztenie (ez természetesen az andragógusnak is alapvető feladata, de a gerontagógusnak még inkább figyelnie kell erre, a korábbi formális vagy nonformális tanuláshoz képest nagyobb intervallum miatt).

Az örökölt és tanult tehetetlenség része az etatista gondolkodás is, amely az előbbiekkal erősen összefügg. Az életünk megoldását ebben a régióban elsősorban az erős államtól és a környezettől várjuk, kevésbé szeretnénk sorsunkat a saját kezünkbe venni – ezzel nyilvánvalóan erősen összefügg, hogy kreativitás és innováció területén a régió messze alulteljesít más geopolitikai régiókhoz képest. A gerontagógiai folyamatnak ezért nálunk mindig nagy hangsúllyal *empowerment*-alapúnak kell lennie, azaz meg kell értetni a hallgatósággal, hogy felelős, önálló, döntéshozó, felnőtt emberek, akik a tanulási folyamatban nem csak az érzékelés és az értelmezés hermeneutikai fázisaira hivatottak, hanem az applikációval teljesebbé válnak a gerontagógiai kör.

Rossz oktatási módszerek

Nagyon fontos látni, hogy a gerontagógiai folyamatban az andragógiai folyamathoz hasonlóan teljesen egyenrangú felek kommunikációja zajlik. Ez természetesen nemcsak jogi egyenlőséget jelent, hanem azt is, hogy az idősebb hallgatók nem egyszer még azon a területen is közel azonos tudás és tapasztalat birtokában vannak, mint a tanárok. Ezért a folyamatos monológok, a hierarchikus-kinyilatkoztató jellegű tanítás helyett az azonos szinten kezelés a megfelelő megoldás: sem a korábban már jelzett baby-talk, sem az *overaccomodation* működtetése nem hoz eredményeket. (Ezzel együtt az is hangsúlyozandó, hogy ritkán, de előfordul, hogy az idős hallgató azért nem jön tanulni, mert úgy gondolja, ő már minden fontosat tud, őt már nem kell tanítani – e gát legyőzése is külön gerontagógiai feladat).

Domináns ideológiák

A történelem minden korszakában, minden társadalomban a hatalmon lévő osztályok hatalmukat nem csak fizikai erővel tartják fenn, hanem olyan domináns nézetrendszerek terjesztésével és felerősítésével, amelyek a hatalmi rendszert lehetőség szerint temporálisan minél tovább, előre és hátra kiterjedőnek, illetve a legjobbnak mutatják be. Amennyiben az elit stabilizálni tudja hatalmát, tagjai rendelkeznek a bourdieu-i négy tőkefajta: a szociális, a materiális, a kulturális és a szimbolikus tőkével, s ami még fontosabb: ők döntenek el az átváltási arányokat is. A társadalmi elit a hatalom megtartására leginkább két társadalmi alrendszert: az aktuálisan rendelkezésre álló médiát és az oktatási rendszert használja fel, előbbire a korszerű, digitális tömegkommunikáció nagyon hatékony megoldás lehet, utóbbira pedig a központi irányítás.

A domináns ideológiák fontos része az a családképzet (jobb esetben: azok a családképzetek) is, amelyet egy-egy társadalmi elit elfogad és a nyilvánosságában vall. Abban az esetben, ha egy társadalomban az elit által irányítottan tradicionális nézetek terjednek el (térnek vissza), akkor a család hagyományos hierarchiája és szereprendszere lép előtérbe, s így nagyon kevés az esély arra, hogy a folyamatosan tanuló társadalom posztmodern eszméje megvalósuljon. Ebben a tradicionális modellben ugyanis a nők és az idősek számára a család összetartása és a gyermekek-unokák gondozása a fő szerep és feladat, nem pedig az önmegvalósítás, amely viszont a posztmodern, tudásalapú, információs társadalomban alapvető gondolat és cél. Gerontagógiát művelni egy erősen hierarchizált, feudális közegben ezért különösen nagy társadalmi feladat, patetikusabban fogalmazva: küldetés, s a hivatás művelőinek erre a társadalmi kontextusra és a belőle fakadó szerepekre külön is figyelniük kell, amikor találkoznak hallgatóikkal.

Az idősoktatás a felnőttképzési rendszerben

Annak ellenére, hogy idővel a nyugdíjkorhatár emelkedésével az idősoktatás a munka világához szorosan kapcsolódó képzési kínálatot is kialakíthat, sőt: erre törekednie is kell, alapvetően nem a formális oktatási színterekben teljesebbé válnak ki. Az idős felnőttek jellemzően a nonformális és az informá-

lis tanulást preferálják, szívesen választják például a rövidebb, időben is kötetlenebb tanfolyamokat (nagyon sikeresek a „részdős” vagy „félidős” képzések), s nem igényelnek minden áron diplomákat, igazolásokat, sőt: vizsgákat sem. Nem kell tehát feltétlenül didaktikailag tervezett tanulási folyamatokra gondolnunk (nyugdíjas egyetem, nyelvtanfolyam, autósiskola). Sokkal gyakoribbak azok a szinterek, melyeken mintegy „észrevétlenül” zajlik a tanulás: idősök klubja, komolyzenei koncertek, kiállítások, ismeretterjesztő előadásorozatok, kirándulások, nyugdíjas-egyetemek, stb. Magyarországon az időskori tanulás legismertebb szintere a nyugdíjasklub. A kép azonban sokkal árnyaltabb! Számos kulturális intézmény végez – akár járulékos tevékenységként is – idősoktatást: művelődési házak, könyvtárak, népfőiskolák, oktatási intézmények, kórházak, egyházi és civil szervezetek. Az internet elterjedésével pedig lehetővé válik az is, hogy más dimenziókban gondolkodjunk: az e-learning és a blended learning megjelenésével földrajzi kötöttségeink is oldódnak, virtuális csoportokhoz tartozhatunk, megoszthatunk egymással információkat, tapasztalatokat anélkül is, hogy személyesen találkoznánk. (Erre igen szép példa lehet a *Virtual University of the Third Age*, amely egy fizetős, tudásmegosztó, wiki-felület: www.vu3a.org, de nagyon jól működik a ZSKF Nyugdíjas Akadémiájának Facebook-közössége is).

A felnőttkori tanulásra eleve jellemző ugyan, de időskorban még meghatározóbb az igény a praktikus, a mindennapokban mihamarabb hasznosítható tudás iránt – ez természetesen nem azt jelenti, hogy az idősök műveltségszerkezete ne volna elsődlegesen humánalapú, és ne preferálnák a művészettörténeti, művelődéstörténeti és a történelmi képzéseket is. Az azonban világosan látszik, hogy a magyar gerontológiában is hatalmas lépésekkel tör előre a számítástechnikai-internetes és a nyelvi oktatás (egyetlen példa: Szentendrén 2013 tavaszán a ZSKF idősoktatási projektjében egyszerre három kezdő angol tanfolyami csoport indult, összesen 45 fővel).

A praktikus jelleg előtérrelésével is összefüggésben, ahogy jeleztük, lényeges a megfelelő, a résztvevők életkori és időszerkezeti sajátosságait szem előtt tartó, partnerviszonyra épülő tanár-diák kapcsolat, valamint az aktivizáló oktatási formák előtérbe helyezése. A hazai képet árnyalja, hogy az alacsony aktivitási ráta következtében sokan akár évtizedekkel a nyugdíjkorhatár előtt kilépnek a munkaerőpiac-

ról, sok idős anyagi gondokkal küzd (esetükben az „önmegvalósítás” bizony háttérbe szorul), a nagyvárosokon kívül kevés idősoktatási program érhető el, így a hozzáférés sem biztosított mindenki számára. Vannak olyan programok is, amelyek a társadalmi szakadékokat tovább mélyítik azzal, hogy csak elit-környékeken hirdetik képzéseiket.

A hazai, egyébként az európai képzésekhez képest nagyon kisszámú felnőttoktatási gyakorlatban a hangsúly sajnálatos módon teljesen eltolódott a munkaerőpiaci képzések irányába. Ami önmagában érthető ugyan, hiszen ezek a képzések nélkülözhetetlenek a foglalkoztathatóság növeléséhez és a gazdasági fejlődés fenntarthatóságához. Nagy hiba lenne azonban, ha a felnőttoktatás, illetve az egész életen át tartó tanulás fogalmát hosszú távon azonosítanánk a munkaerőpiaci képzés fogalmával. A felnőttoktatás ennél lényegesen sokrétűbb tevékenységeket kell magába foglaljon azért, hogy eltérő sajátosságú célcsoportok és eltérő igények jelenhessenek meg, eltérő tanulási célok és formák valósulhassanak meg. Ha ez a sokszínűség – és vele egyszer a tanuló társadalom – valóban megvalósul, az idősoktatás is „nagykorúvá” válhat majd a hazai képzési piacon.

Bibliográfia

- Az Európai Közösségek bizottsága. A Bizottság közleménye – Zöld könyv: *A demográfiai változások kihívása, a nemzedékek közötti szolidaritás új formái*. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:52005DC0094:HU:HTML> (2007. 09. 28.)
- Barkóczy Ilona – Séra László szerk. 1988 *Az emberi motiváció I–II*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Boga Bálint 1999 Az idős emberek és a felnőttoktatás. *Kultúra és Közösség*, 1998 IV. – 1999 I:137-146.
- Bourdieu, Pierre 1973 Cultural reproduction and social reproduction. In Brown R. ed. *Knowledge, Education and Social Change*. Tavistock, London.
- Czigler István 2005 Hogyan küzdünk meg az életkorral a megismerés terén? *Magyar Tudomány*, 11:1328-1335.
- Csoma Gyula 2005 *Andragógiai szemelvények. Bevezetés a felnőttképzés tanulmányozásába*. Nyitott könyv, Budapest.

- Iván László 2004 *Öregedés: Örök Ifjúság?*
<http://origo.hu/mindentudasegyetem/ivan/20040503ivan1.html?pIdx=1> (2007. 12 07.)
- Iván László 1997 *Ne féljünk az öregedéstől*. SubRosa Kiadó, Budapest.
- Jarvis, Peter 1994 Learning, the Market and the Education of Older People. *Education and Ageing*, vol. 9. No.2:74-85.
- Jászberényi József 2009 *Az aktív időskor lehetőségei Magyarországon*. Jaffa, Budapest.
- Jászberényi József 2011 *Gerontoeducáció*. Jaffa, Budapest.
- Kocsis Mihály 2006 A felnőttek tanulási motivációi. In Koltai Dénes – Lada László *Az andragógia korszerű eszközeiről és módszereiről*. Nemzeti Felnőttképzési Intézet, Budapest, 113-140.
- Kotler, Franz 2012 Képzés és aktív öregedés. *Gerontoeducáció* 5:5-10.
- McClusky, H.Y. (é. n.) Education for Aging: The Scope of the Field and Perspectives for the Future. In S. Grabowski and W. Mason (Eds.) *Learning for Aging*. Adult Education, Washington D.C.
- Nelson, D. Todd 2005 Ageism: Prejudice Against Our Feared Future Self. *Journal of Social Issues*, Vol. 61, No. 2:207-221.
- Réthy Endréné 2003 *Motiváció, tanulás, tanítás. Miért tanulunk jól vagy rosszul?* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Semsei Imre 2004 Néhány gondolat az öregedési elméletekről. *Magyar Tudomány*, 12:1335-1349.
- Thorndike, Edward Lee 1928 *Adult Learning*. Macmillan, New York.
- Zrinszky László 2005 *A felnőttképzés tudománya*. OKKER, Budapest.

Absztrakt

Az idős felnőttek jellemzően a nonformális és az informális tanulást preferálják, szívesen választják a rövidebb idejű kötetlen tanfolyamokat, azokat a színtereket, ahol „észrevétlenül” zajlik a tanulás. A tanulmány az új tartalmi és módszertani megoldásokat mutatja be.

Abstract

In our study there are main themes: some words about the participation (pedagogy, andragogy, gerontology), the goals, motivations and difficulties of gerontological process, and finally we tried to designate the place of gerontology in the structure of adult education.

ELMÉLETI ALAPOK AZ IDŐSEK TANULÁSÁRÓL ÉS TANÍTÁSÁRÓL

Nyelvi fogalmaink hajlamosá tesznek bennünket arra, hogy lényeges különbségeket figyelmen kívül hagyva általánosítsunk. Így van ez az időskorúak megítélésénél is, noha az életnek ez a szakasza erősen differenciált. Megkülönböztethetők a még munkaképes korúak, akik 50 éves koruk után inkább csak idősödnek, de még nem szokták őket öregnek mondani. Ennek ellenére az időskor előzményeként őket is számításba kell venni a nyugdíjazásukig tartó években. Ezután beszélhetünk az életkörülményeiket még aktívan alakító idősokről 70–75 éves korukig, majd az életüket már inkább passzívan töltőkről 85–90 éves korukig, s végül azokról, akik még tovább élnek, az aggokról. Az Egyesült Államokban szemléletesen így különböztetik meg őket: normálisan járn tudók (gogos), lassan járók (slowgos), járn nem tudók (nogos). (Forchheimer 2000:18) Az elsőként említettek viszonylag még aktívak, a második csoporthoz tartozókat már egyre több betegség sújtja, az utolsó csoport tagjai ápolandók. Vannak persze kivételek, akik a korcsoportjukhoz képest hamarabb vagy később öregszenek. Az eltérő sajátosságokat a test egészségi állapota, az egyén életmódja, pszichikuma, társas kapcsolata és bizonyos fokig a képzettsége határozza meg. Képzettségen itt nem annyira iskolai végzettséget kell értenünk, inkább az életvitel tudatosságát és kulturáltságát. Ez azt jelenti, hogy ki mennyire igazodik az egészséges élet követelményeihez, mennyire tartja edzettségben testi és lelki erejét, szellemi kapacitását.

Az egyéni különbségek egyáltalán nem mellékesek, mert „az idősebb emberekből az egyéni különbségek sokrétűbbek, mint a fiatalokban” (Bromley 1972:394). Ez avval magyarázható, hogy a fokozatos elszakadás a társadalmi és a foglalkozási felelősségtől növeli a személyes tulajdonságok szerepét. Másrészt az idősebb korban ezek kevésbé változnak, és ezért az egyénre jellemző tulajdonságok markánsabbá válnak. Jóllehet korábban alakultak ki, a külső kapcsolatok csökkenésével tovább erősödnek és meghatározóak lesznek. Az időskor alsó határát általában a munkaviszonyból való kilépéssel és a nyugdíjazás megkezdésével szokták számítani. Napjainkban azonban a nyugdíjat megelőző egy-másfél évtized nem mindenkinél jelent hasonló helyzetet. Más életformában él a munkaviszonyban

még dolgozó, a már tartós munkanélküliségben élő, a leszázalékolt rokkant-nyugdíjas és a kordedvezményrel nyugdíjazott. S még a munkaviszonyban állók közt is van különbség. A szakképzettségét jól hasznosító és a szakképzetlensége vagy a szaktudása korszerűtlenné válása miatt az elbocsátás veszélyének kitétt ember között. Amikor az időskorba lépők képzési szükségleteit és lehetőségeit vesszük számításba, ezek a különbségek nem mellőzhetők. Tény viszont, hogy e sokféleség ellenére általánosan jellemző sajátosságok mégiscsak vannak, és ezek alapján az is megfogalmazható, mit és hogyan lehet tenni az ide tartozókkal.

Az időskor sajátosságai

Ismert, hogy az idősebbé válással romlik a látás, a hallás és lelassul a reakció-képesség. Ekkor lesz érzékelhető, hogy csökken az alkalmazkodás képessége, az egyén kerül a ismeretlen helyzeteket, az újszerű feladatokat, és lemond arról, hogy jelentősebb változásokat vállaljon az életében. Ezek a változások már a fiatalkorban megkezdődnek, többnyire a 45–50. év után gyorsulnak fel (Samolovcev 1970). Az érdeklődés és a gondolkodás beszűkülésével erősödik a szokásokhoz és az ismétlődő magatartásformákhoz való ragaszkodás, ami magával hozza a meggyőződések „megcsontosodását”, rugalmatlan alkalmazását. Csak jelekből lehet arra következtetni, hogy az önállóságot igénylő szellemi műveletekhez szükséges képességek is gyengülnek. Nehézzé válik az összefüggések felismerése, a képzet- és gondolattársítás (az asszociáció), az ismeretek egységbe foglalása, a jelenségek rendszerezése, a tényekből történő elvonatkoztatás. Minthogy a gondolkodás kényelmesebbé válásával gyengül a logikus okoskodás, az idős ember egyre kevésbé érti meg a változó valóságot, ezért ragaszkodik az ismert környezetéhez, a biztonságot adó megszokottsághoz. Simone de Beauvoir szerint az öreg ember „azért retteg a változástól, mert... a múlttal való szakítást látja benne”. Márpedig számára a múlt idealizált érték, a fiatalságának ideje, amelyben még „sikerés” volt, egészséges és aktív. Felidézése, újra lehetséges átélése lelki szükségletté válik, s ez egyúttal vigasz is a sivárnak látszó jellel szemben. A visszaemlékezés

ugyan természetes, de káros is lehet, ha önigazolás lesz belőle, az életút hamis átértelmezése az egyén kiválóságának bizonyítására. Az ilyen „pozitív” emlékekben való elmerülés hozza magával a passzivitás igényét, ami párosulhat azzal a meggyőződéssel, hogy az életnek ez a szakasza szükségképp a tétlen nyugalomé. Gyakorlatilag ez minden tevékenység leegyszerűsítését, sztereotip cselekvésekben történő megvalósítását jelenti, az aktivitás minimumra csökkentését, az üldögélést, a nézelődést, a hosszabb idejű nappali fekvést, a jelen „időtlenítését”. Beauvoir szavaival: „A szokásban összekeveredik egymással a múlt, a jelen és a jövő, a szokás kiszakítja az embert ellensége, az idő rabságából, és azzal az örökkévalósággal ajándékozza meg, amelyet a jelen pillanatban nem talál meg többé” (Beauvoir 1972:746). Az idősíkok keveredésének bizonyítéka, amikor visszaemlékezés közben nagy időszakaszok esnek ki a gondolkodásból, és az idős ember a régmúltat közvetlen kapcsolatba hozza a közeli múlttal, megfeledkezve a köztük lévő, nem egyszer több évtizedes időről. Beauvoir idézett megállapítása azt is érzékelteti, hogy a változatlanosság fokozott igénye mögött a halállal való azonosulás rejlik, még akkor is, ha a tőle való félelem, szorongás is járuléka az idős ember életének.

Az időskorral foglalkozó gerontológiai kutatások feltárták, hogy az emberi testben lévő sejtek elhalása az aktivitás hiányának tulajdonítható. Verzár Frigyes szerint „ellentétben az alkalmazkodási folyamatoknak azzal a csoportjával, amelyek az élet folyamán kedvezőtlenebbé válnak, s amelyeket lényegében a központi idegrendszer szabályoz, vannak olyan alkalmazkodási folyamatok, amelyek természetes ingerek által, látszólag a fokozott munka révén közvetlenül hatnak a szervezet sejtjeire” (idézi R. Olechowski 1997:10). Vagyis a munka jellegű aktivitás meghosszabbítja az alkalmazkodó képességet, és ez nemcsak a fizikai, hanem a szellemi tevékenységre is igaz. Rohracher ezt így fogalmazza meg: „funkciók, amelyeket gyakran használnak, az elérhető legmagasabb fejlődési fokig jutnak el; funkciók, amelyeket ritkán vagy sohasem használnak, elcseneveződnek és fejletlenek maradnak” (ugyanott). Szentgyörgyi Albert szavaival: „Minden élettelen fizikai rendszer a használatban megy tönkre, viszont az élő rendszereket a tétlenség teszi tönkre, míg a használatban fejlődnek” (Szentgyörgyi 1983:97). Az aktivitás kölcsönhatás az élő szervezet és a környezete között, valamint az élő rendszer egyes részei között. Ilyen együttműködés nélkül ezek a rendszerek nem érhetik el stabilitásukat, nem maradhatnak életké-

pesek. Ezek alapján különbözteti meg McFarland az életkor kétféle jelentését: a születés óta eltelt évek számával mérhető „kronologikus” életkort és a teljesítmények szintjével mérhető „funkcionális” életkort (*Andragógiai szöveggyűjtemény* II.1997:10). A kettő nem fedi egymást, a kronologikus életkor szerint azonos korúaknak vehető emberek közt teljesítményeik alapján nagy eltérések tapasztalhatók. Egyesek hamarabb öregszenek, mások később, aszerint, hogy az életük korábbi időszakában mennyire foglalkoztatták testi és szellemi erejüket. Akik már fiatal korukban elkényelmesedtek, azok hamarabb veszítik el fizikai erejüket, mozgékonyágukat, s akik leszoktak a szellemi munkáról, az olvasásról, a problémák intenzív gondolkodást igénylő megoldásáról, azoknak az agysejtjei hamarabb válnak képtelenné a valóság új jelenségeinek feldolgozására. Lényegében erre a következtetésre jut D. B. Bromley is: „A fogalmi rendszerek és az intellektuális készségek, mint az algebra, a zene, az irodalmi és a közigazgatási gyakorlat, valamennyien 'berozsdásodnak', ha egy ideig használaton kívül maradnak. Ez valószínűleg a fokozatos hanyatlás enyhébb fajtája, amely a gyakorlat felújításával helyre hozható. A hosszadalmas 'nem használat' azonban vagy az élet késői szakaszában előforduló gyakorlás hiánya végül olyan dezorganizált állapothoz vezethet, amelyben a funkciók felidézhetetlenül elvesztek – a gyakorlás hiánya a szellemi hanyatlást segíti” (Bromley 1972:319-320).

Az idézett megállapításokból kivehető, hogy nemcsak a tevékenység az emberi lét szükséglete, hanem a környezetéhez fűződő viszony is, beleértve a természeti környezeten kívül az emberek közti társas viszonyokat. Ennek mond ellent, ha az idős ember leépíti a kapcsolatait, korlátozza az életterét, zárkózottá válik. Ez érzelmileg is megviseli, növeli benne a feleslegesség érzését, amit a nyugdíjazás amúgy is előidézett valamennyire. S ha az idős ember úgy érzi, másoknak nincs rá szüksége és a társadalom sem tart igényt a tapasztalataira, tudására, akkor megkeseredetté, emberkerülővé válik. A kényszerű társadalmi elszigetelődés magával hozza az érdeklődés beszűkülését, a tájékozódási igény korlátozása pedig a figyelem összpontosításának gyengülését. E hatások következtében az idős ember felhagy az olvasással, a rádió hallgatásával, a televíziós adások nézésével. Érdeklődése már csak önmagára irányul, testi bajaira, egészsége romlására. Amikor másokkal szót vált, inkább csak erről fog beszélni, s másoktól is erről vesz át tapasztalatokat. S minthogy ebben a vonatkozásban nem számíthat tartós javulásra, a kedélye sem lesz derűs, rezignál-

tan nyugszik bele a helyzetébe. Valószínűbb azonban borúlátásának általánossá válása, ami kiterjedhet az általa észlelt valóságra.

Természetesen ezek a jelenségek inkább az időskor kései szakaszaira jellemzőek, a rokkant nyugdíjasoknál, tartós munkanélküliségben élőknel azonban korábban is jelentkezhetnek. Ám az ilyen problémák hosszabb folyamatban alakulnak ki, ezért ajánlatos hamarabb szembenézni a veszélyeivel. Az is igaz, hogy a kedvezőtlen viszonyok közt élőknel sem szükségszerű a gondolkodás és a viselkedés torzulása. A lényeges az, hogy ki hogyan képes beilleszkedni a megváltozott körülményeibe, és megtalálni a lehetőségekhez képest elérhető, viszonylag jó életformát. Tanulságos Bromley tipizálása, amely a beilleszkedés különböző stratégiáit fogalmazza meg (Bromley 1972:130-138). Szerinte a „konstruktív” embernek van humora és önkritikája, ismeri az értékeit és a hibáit, tárgyilagos szemlélete miatt elnéző másokkal szemben, nincsenek előítéletei, nem fél a változásoktól, mert képes rugalmasan alkalmazkodni hozzájuk. Tud gondoskodni magáról, ezért érdekli a jövő alakulása, azt optimizmussal ítéli meg. Baráti kötelei erősek, számíthat mások támogatására, s ez is hozzájárul ahhoz, hogy az önbizalma erős legyen. A „függő” típusú ember viszont mindig azt várja, hogy mások gondoskodjanak róla, ő passzív tétlenségben éli az életét. Örül, hogy megszabadult a munkájától, nyugdíjasként sincsenek ambíciói, amelyeket meg akarna valósítani. Mégis könnyen fárad, örül az otthon nyugalmanak, az ottani kikapcsolódásnak, szórakozásnak. Szereti az ünnepeket, az evésben, ivásban leli kedvét. Kedveli a szerencsejátékokat, bízik abban, hogy előbb-utóbb nagy nyereséményhez jut.

A „védelembe vonulóra” jellemző a szokásokhoz és a szokványos nézetekhez erősen ragaszkodó magatartás. Bár állandóan tevékeny, és magáról is gondoskodik, de a külső problémák miatt borúlátó, az emberekkel szemben előítéletesen gondolkodik, önmagával szemben viszont nincs önkritikája. A „rosszindulatúak” bajaikért, kudarcaikért mindig másokat hibáztatnak. Gyakran indulatosan panaszkodnak másokra, ezt előítéletekkel erősítik. Nézeteik általában leegyszerűsítettek, a tényektől elszakadók. Szokásaik kötöttek, tevékenységüket a rutin határozza meg, magatartásuk merev, ambícióik nincsenek. S minthogy kis jövedelműek, életszínvonaluk alacsony, az életben semmi jót sem fedeznek fel. Ők is borúlátók, szorongással gondolnak a jövőre, a halálukra. Az „öngyűlölők” megvetik saját életüket, egyrészt a sikertelenség miatt,

másrészt azért, mert sohasem voltak olyan vágyaik, amelyeket meg akartak volna és meg tudtak volna valósítani. Életük örmőtelen volt, a házasságuk boldogtalan, munkájukat érdeklődés nélkül végezték. Nincs gyakorlati érzékük, előrelátásuk, kezdeményező készségük. Beletörődnek ugyan az öregségbe, de ambíciók és derűlátás nélkül. Ezért nem is keresik mások társaságát. Magányosak, haszontalannak érzik magukat, de ezért önmagukat vádolják, eltulozva testi és szellemi tökéletlenségeiket. Eredménye: az állandó lehangoltság.

Ezeknél a magatartás-formáknál – az elsőt kivéve – szinte csak negatív tulajdonságok találhatók, mintha az öregkor ezeket hozná felszínre. Mégsem tanulság nélküliek. Kiolvasható belőlük, hogy a kiegyensúlyozott élet feltétele az önállósággal párosuló értelmes és hasznos tevékenység, a megértéssel és rokonszenvvel társuló emberi kapcsolat, a változó körülményekhez rugalmasan alkalmazkodó magatartás, az önkritikát is tartalmazó önbizalom. Bizonyítható, hogy mindez mellőzhetetlen alap az időskori tanuláshoz, művelődéshez.

Lehet-e, kell-e tanulni még idős korban is?

Az emberi szervezet nagyobb arányú romlásának kezdetét a tudomány a 45–50 éves korra teszi. Érthető, ha a munkaadók sem szívesen alkalmaznak ennél idősebbeket. Arra hivatkoznak, hogy lelassul a teljesítményük, és nem tudnak lépést tartani az újabb követelményekkel. Az is előfordul, hogy kevésbé képzett, tapasztalatlan fiatalokat vesznek fel helyettük, feltételezve, hogy őket könnyebben lehet betanítani az újszerű feladatokra. Mindkét érvelésben van némi igazság, de kétségtelen, hogy ezt nem lehet általánosítani, a teljesítmény ugyanis egyénenként eltérő színvonalú. Igazságtalan ez az ítélet azért is, mert nem veszi figyelembe, hogy a nagyobb tapasztalat és az ebből származó jobb minőség értékessé teszi az idősök munkáját. Azt sem lehet mindig ellenük vetni, hogy nem tudják követni a változásokat. Ha ezek összefüggnek a meglévő tudásukkal, akkor ők is képesek módosítani a munkájukat. Különösen akkor, ha a korábbi években sem volt a munkájuk sablonos, ha az megkövetelte a változó helyzetekhez való alkalmazkodást. Az ilyen munkát végzőket könnyebb tovább képezni, nekik magától értetődő, hogy a munka jó minősége feltételezi az adott helyzet alapos megfigyelését, a feladatok megoldásához számításba vehető lehetőségek összehasonlítását, értékelését és a várható hatás kikövetkeztetését.

Kérdés persze, hogy mit lehet tenni azokkal, akiknél nem alakult ki ilyen képesség, akik a sematikus munkájuk miatt nem tudták elérni, hogy önállóan oldjanak meg bonyolultabb feladatokat. Feltételezhető, ők már nem képezhetőek át, ezért esélyük sincs a munkaerőpiacon való maradásra. Lehetséges azonban, hogy még ők is találhatnak olyan munkát, amit eredményesen tudnak végezni. Ha igaz az, hogy mindenki van olyan hajlam és fogékonyság, ami készséggé, képességgé fejleszhető, akkor számukra sem reménytelen a munkába állás. Ehhez viszont olyan szolgáltatás kellene, amely az egyéni sajátosságokból indul ki, és személyiség-lélektani vizsgálatokkal épít ki képzési programokat. Megfordítja tehát a sorrendet: nem azt nézi, hogy a kínált képzési struktúrában talál-e az egyén részvételi lehetőséget, hanem azt keresi, hogy az egyén számára mi a legkedvezőbb tevékenység, és az ő tulajdonságait figyelembe véve hogyan javasolható neki a munkához kötődő pályakép. A pályakezdő fiataloknál megvan ez a támogatás, az időseknél azonban már fölöslegesnek tartják. Pedig, ha még legalább tíz-tizenöt év van hátra a nyugdíjig, akkor ez a segítség semmiképp sem felesleges. A képzési struktúrához kapcsolódó tanácsadó szolgáltatnak persze nemcsak az elhelyezkedés lehetőségét megadó képzést kell megnyitnia az érdekeltek előtt, hanem figyelemmel kellene követnie az ajánlat bevalását, és ha szükséges, új tanulási irányt kell feltárnia. Az életutat követő tanácsadásnak két alapvetel kell elfogadtatni a klienseivel: először azt, hogy ma már társadalmi szükséglet az egész életen át tartó tanulás, másodszor azt, e keretek közt természetes, hogy életünkben többször is munkakört, esetleg szakmát kell váltani. Tehát nemcsak a körülöttünk zajló változásokat kell megérteni, magunkat is állandóan változtatni kell.

Emellett arra is gondolhatunk, hogy a munkavállalási esélyek növeléséhez ma már nemcsak szaktudás kell. Egyre több munkakör betöltéséhez kellenek bizonyos „kulcsképeségek”, amelyek különböző szakterületeken egyaránt alkalmazhatók (Siegrist 1997). Ilyen képesség a rész-egész viszonylat megértése, az összefüggések felismerése, a probléma-érzékenység és a probléma-megoldás, az együttműködés és a társak iránti beleérző készség (empátia), az értelmes, kifejező kommunikáció, az új dolgok megtanulása, az újítás (innováció), az alkotó gondolkodás és cselekvés (kreativitás). Ezeknek egyre jelentősebb szerepe van a munkavállalásban és a munka minőségi teljesítésében. Ha a 45 év felettiek versenyképesek akarnak maradni,

akkor törekedniük kell e képességek szisztematikus fejlesztésére. Csakhogy erre irányuló képzést aligha találnak, a képzési kínálat mindig csak tartalmában jelöli meg, milyen szakmai tudást ad, készség- és képességfejlesztő programokat önmagukban nem hirdetnek, hacsak nem „személyiségfejlesztő tréningek” formájában, azt is inkább a menedzser-képzés részeként. Nem véletlen, hogy nálunk nem terjedt el a franciáknál sikerrel alkalmazott „elme-edző” módszer (entrainment mental), amelynek elsődleges célja a már meglévő tapasztalat és tudás elmélyítése a gondolkodás műveleteinek gyakorlásával (Brocher 1975, 76 és Lengrand 1952). Könnyű belátni, hogy mind a tanácsadó-szolgálat, mind pedig a kulcsképeségek fejlesztése célszerű és hasznos, elismerhető azonban, hogy ellentétben áll azzal a rövidtávú gondolkodással, amely csak a munkához közvetlenül kapcsolódó képzést tartja szükségesnek, azt is minél rövidebb idő alatt. Kérdés azonban, hogy hasznos-e az olyan szakirányú képzés, amelynek az értékesíthetősége a kellő alapot hiányában hamar elavul. Márpedig a személyre szabott fejlesztést mellőző gyakorlat számolhat ilyen veszéllyel.

Kevésbé vitatható két olyan képzés szükségessége, amely noha csak közvetve kapcsolódik valamely szakképzettséghez, mégis jól felismerhető a munka színvonalát emelő értéke. Ez a számítástechnika és az idegen nyelv-tudás. Ennek ellenére az idősek ritkán ismerik fel, hogy érdemes erre időt és energiát fordítani. Feltehetően azért, mert egyik sem hoz hamar eredményt, és bizonytalan az is, hogy képes-e valaki idősebb korában megbirkózni az ilyen tanulás követelményeivel. Tudatosítani kell tehát, hogy mindkét képzettség főként abban kamatozik, hogy a legkülönbözőbb szakterületeken adja meg a munkába állás esélyét. Azaz nincs egyetlen szakterülethez kötve. Ráadásul ott is ad keresőképes munka-lehetőséget, ahol nincs ráutalva az ember munkaadókra, mert önmaga is lehet vállalkozó, vagy például a falusi turizmusban hasznosíthatja tudását vendéglátóként. Erősíteni kell ehhez az önbizalmat is, tudatosítva, hogy tanulni sohasem késő, az idő ember szorgalommal és nagyobb élettapasztalattal pótolhatja, hogy a fiatalok könnyebben és gyorsabban tudnak tanulni.

A hagyományos felfogás az *emlékezetet* tartja az eredményes tanulás feltételének. Eszerint amikor tanulunk, meg kell jegyeznünk valamit, hogy azt önállóan fel tudjuk idézni. És amit később írásban, szóban meg tudunk ismételni, arról elmondhatjuk, hogy már „megtanultuk”, tudjuk. Csakhogy az idősek emlékezete rosszul működik. Hamar felejtnek,

sőt gyakran az is előfordul, hogy képtelenek valamit megjegyezni, emlékezetükben rögzíteni. A régi eseményekre azonban jól emlékeznek vissza, néha még a részleteket is képesek tüzetesen felidézni. A tanulás-lélektan szerint azért van ez így, mert a régi emlékeket a „kristályosodott” intelligencia tárolja, az új események rögzítésére a „folyékony” (fluid) intelligencia ebben az életkorban már nem képes (Czigler 2000:76). Egyszerűbben szólva: amit fiatal korunkban jól figyeltünk meg, amit érzelmileg erősen átéltünk, az már nehezen tűnik el a tudatunkból; amire viszont idős korban nem tudunk erősen figyelmet fordítani, az már nem is marad meg bennünk. Ez utóbbi különösen a szóban hallottakra nézve igaz, a látott eseményekre kevésbé.

E kétféle gondolkodásmód nemcsak az emlékezet működésében tér el egymástól, hanem más vonatkozásban is. A kristályosodott képesség „fogalmi rendszerekből és gondolkodási képességekből áll, amelyek képessé teszik az embert, hogy bizonyos tapasztalatokat könnyen sajátítsa el, és bizonyos dolgokat gyorsabban tanuljon meg, mint mások. Arra is képessé teszi, hogy a tanulás és gondolkodás egyre elvontabb és bonyolultabb formái felé haladjon, és a fejlődést – ámbár lassabban – folytathassa felnőtt élete során is” (Bromley 1972:325). A „folyékony” vagy másképpen „változékony” intelligencia viszont a következtető okfejtést, az összefüggésekben való gondolkodást, a rövid lejárátú tanulást és emlékezetet, a gondolkodás sebességét teszi lehetővé. Ez a képesség már a 20. életév után gyengülni kezd, a „kristályosodott” vagy másképpen „rögzített” intelligencia viszont állandóan emelkedik a középső életkorig, és különösen a szóbeli kifejezésben megőrzi a fejlettség szintjét. A térbeli gondolkodás ugyan a középső életkort követően romlik, de az ismeretek pontosságában továbbra is jónak mondható.

Az emlékezésről van Lehmannak egy érdekes, megfontolandó megállapítása. „Ahhoz, hogy az öregek megtanulják az újat, gyakran el kell felejtetniük a régit, és ez kétszer olyan nehéz, mint valamit teljesen újonnan megtanulni. De amikor valamilyen szituáció a múltban felhalmozott ismereteket követeli meg, akkor az öregek előnyben vannak a fiatalokkal szemben” (idézi Bromley 1972:331). Ebből levonható az a következtetés, hogy bármely életkorban az tanulható meg könnyen, aminek van már tapadási felülete az előzőleg felvett ismeretekhez. Az emlékezetben megőrzött tudás azonban gyakran pontatlan, sőt nem egyszer önkényesen értelmezett. Bromley ezt így fogalmazza meg: „Amire emlékezünk, az gyakran eltorzított változata annak,

amit eredetileg tapasztaltunk. Nemcsak elfelejtjük ismereteink egy részét, de hajlamosak vagyunk arra is, hogy saját magunk felépítette részeket tegyük hozzá, eltorzítsuk és újra rendezzük tapasztalatunk egészének a képét. Egyszerűsítünk és ésszerűsítünk, így az emlékezetbe idézés könnyebb és gondolataink összefüggőbbek. Inkább emlékezünk néhány jellegzetes tényre, mint a részletek tömegére, hajlunk rá, hogy elfogadjuk valaminek a megtörténtét, mert beleillik az elmúlt eseményekről újra összeállított képbe, előfordul, hogy arra emlékezünk, mint ha bizonyos személyek és események egymással kapcsolatban lettek volna, pedig nem így volt, vagy arra, hogy az események meghatározott sorrendben történtek, pedig nem így történt... Öregkorban a nemrég tapasztaltak különösen könnyen kiesnek az emlékezetből, és könnyen összezavarodnak. Ez még a hosszú lejárátú emlékezetre is érvényes lehet, amit az öreg emberek látszólag jól tudnak használni. Az idősebb alanyok tapasztalataikat túlságosan magabiztosan alkalmazhatják, s közben nem veszik figyelembe egyrészt azt, hogy a körülmények már megváltoztak, másrészt azt, hogy az emlékezetük könnyen csal” (Bromley 1972:258).

Meglepő talán Bromley fogalmazása, de ha ismerjük a konstruktív pedagógiával feltárt jelenségeket, amelyek bizonyítják, hogy a valóságról alkotott képet mindenki saját felfogásának megfelelően alakítja ki (Nahalka 1997; F. Szakos 2002), akkor az emlékek torzításáról szóló megállapítást már nem tartjuk tévesnek. Különösen azoknál, akik idősként szükségét érzik, hogy az életük eseményeit önigazolásuknak rendeljék alá. A tanulás persze nemcsak a szükségesnek vélt információk emlékezetbe vésése, hanem sokkal inkább ezek logikus kapcsolatokba rendezése, összefüggéseik értelmezése, továbbá új következtetések levonása és néhány tisztázandó probléma felvetése. Vagyis nem mechanikus, gondolkodás nélküli folyamat, hanem alkotó aktivitás. Olyan folyamat, amelyben felismerhetővé válnak a látszólag össze nem tartozó tapasztalatok és ismeretek kapcsolási lehetőségei, és amelyben szerkezetileg új egységek alakíthatók ki (Landau 1976:19). Kétségtelen, hogy ilyen tanulásra az idősek már ritkán képesek, hacsak nem szokták meg ezt fiatalabb korukban. Még ebben az esetben is valószínű, hogy a korábban bevált eljárások ismétlődnek, és a már meglévő tudás mélyül el, attól gyökeresen eltérő eredmények nem születnek.

Az alkotó (kreatív) tanulás követelményeivel szemben mindazoknál az időseknél, akik ezt fiatalként nem sajátították el, különböző zavarok je-

lentkezhetnek. Egyre nehezebb például a dolgok összefüggéseinek felismerése, feladatok közben a konkrét tények elvonatkoztatása, a szemlélet váltása. Bromley szerint az idősek gyakran zavarják össze a tárgyak tulajdonságait, amelyek alapján osztályozhatók. Főleg akkor, ha „az adott osztályba sorolt tárgyknak olyan sajátosságai is vannak, amelyek az illető osztályban nem szereplő tárgyra is vonatkoznak” (Bromley i.m. 265). Meglepő, hogy az időseknél sokszor a tapasztalatból jól ismert dolgoknál is helytelen következtetések születnek. Anak ellenére, hogy szívesen tekintik tapasztalataikat kétségbe vonhatatlannak. Bromley említi, hogy egy tanulási képességet felmérő vizsgálatban a megkérdezettek azt a feladatot kapták, hogy alak, szín és anyag szerint csoportosítsanak bizonyos tárgyakat. A fiatalabbak képesek voltak a tárgyak közös elvont és általánosítható tulajdonságaiknak megfelelően elvégezni a csoportosítást, az idősek viszont hajlamosak voltak arra, hogy gyakorlati szempontból sorolják egybe a tárgyakat. Így például „a ceruzát és a radírgumit egy csoportba sorolták, mert ezeket együtt szokták használni” (u.o. 318). Közben figyelmen kívül hagyták, hogy a feladat az „alak, szín és anyag” szerinti csoportosításra vonatkozott, és e két tárgy nyilvánvalóan más anyagból készült, és sem az alakja, sem a színe nem volt „hasonló”.

Gyanakodhatunk persze arra, hogy itt nem egyszerűen az életkor befolyásolta a teljesítményt, hanem a képzettségi szint is, de elismerhető Bromley következtetése, miszerint a fiataloknál a feladat ilyen megoldása összefügg intelligencia-szintjükkel, míg az időseknél már inkább az életkor hatása a döntő. Vagyis „az idősebb ember nemcsak a probléma-megoldásra képes kevésbé, de arra is, hogy megértse azt” (i.h.). Ha arra gondolunk, hogy a naponta ismétlődő munkából való kiesés szükségképp gyengíti a probléma-megoldó készséget és képességet, akkor elfogadhatónak látszik az említett jelenség ilyen értelmezése. Hasonló helyzet mutatkozik az elvonatkoztató gondolkodásban. Az említett felmérésben közmondások jelentését kellett megfogalmazni. A példa így szólt: „Aki egyszer már megégette magát, az fél a tűztől”. Egy idős ember ezt így értelmezte: „Ha valakit megsebesített a tűz, az távol tartja magát tőle”. A közmondás első felének jelképes értelme meg sem jelenik ebben, az illető képtelen elszakítani gondolkodását a példamondat konkrétságától, figyelme és érdeklődése megreked a vizuálisan elképzelhető helyzetnél. Ez a felmérés bizonyította, hogy a konkrétéhoz való ragaszkodás még abban az esetben is bekövetkezik, amikor fe-

lelet-választási lehetőség van, a felsoroltak között az elvont értelmezés is megtalálható (Bromley 291). Leginkább akkor vehető észre az idősek tanulásában a gyengébb teljesítmény, amikor egy feladat megoldásához korlátozott időt adnak, amikor egyszerre egynél több szempontot kell figyelembe venni, ahol a tapasztalatokat változó körülményekhez kell alkalmazni.

Ennyi negatív tényező miatt feltételezhetnénk, hogy az idősek tanulása csak nagyon gyenge határfokú lehet, sőt az esetek többségében eredményről nem is beszélhetünk. Szó sincs erről. Az eredményességhez azonban ismernünk kell azokat a pozitívumokat, amelyekben nincs romlás, sőt az idősek teljesítménye még jobb is lehet, mint a fiataloké. Ilyen az a szélesebb körű tapasztalat, amit évtizedek alatt szereztek, és aminek következtében a jelent nem önmagában nézik és értelmezik, hanem a múltbeli események következményeként. Igaz persze, hogy a múlt értelmezése gyakran önkényes lehet az egyén társadalmi helyzetétől, világnézetétől és képzettségétől függően, mégis az, hogy a jelen megítéléséhez az átélt előzmények egész sorát vonultathatják fel, olyan előnyt jelent, amit a fiataloknál a múlttól szóló olvasmányok és a tanulóval felvett információk nem pótolhatnak. Nem véletlen, hogy a történelem-tudomány az írásbeli dokumentumok mellett fokozódó jelentőséget tulajdonít a szóbeli emlékezésnek, amit idős emberektől gyűjtenek össze a fiatalabb korokban átélt eseményekről. Az angol kifejezéssel „oral history”-nak nevezett élményanyag szubjektivitása ellenére is értékes a tudomány számára. Egyrészt konkrétsága, másrészt helyi vonatkozásai miatt, amiket az általánosító tudomány szükségképp mellőz, bár ezzel elveszti életszerűségét és gyengíti bizonyító erejét. S még ha a kutatás kellő óvatossággal kezeli is a személyes emlékeztetéseket, s azok hitelességét, mégis feltételezi, hogy a gyakran ismétlődő vagy legalább is erősen hasonló vélemények adnak némi objektivitást az összegyűjtött anyagnak.

Herbert Grau találon állapította meg, hogy az idős emberre „jellemző a visszatekintésre való hajlam” (Grau 1962:114). Ez szinte szükségszerűen erősödik, amikor gyökeresen változik meg az ember helye a munkában, a családban, a társadalomban. Az új helyzetbe illeszkedés feltételezi annak végiggondolását, hogy mi az, amit az ember magával vihet élete új korszakába. E számvetés nem szűkül a fiatalkori emlékek felidézésére, benne van az is, hogy valaki mit tudott elérni az életében és mit nem. Enélkül a szilárd helyzet elvesztése nem

nőhet át újabb bizonyosságba, az új körülmények közt lehetséges életforma biztonságot adó magatartásába. Megfigyelhető, hogy nyugdíjazásuk után egyesek képtelenek önmagukra találni, elvesztik önbizalmukat, a megszokott munka és időbeosztás megszűntével életük talajtalan lesz. S még jó, ha ez csak tartós unalmat vált ki bennük, és nem keresik a feloldódást az alkohol mértéktelen fogyasztásában, nem menekülnek öngyilkosságba. A válsághelyzet bizonyítja, hogy mennyire terhekké válhat az idős kor megfelelő előkészítésének hiánya. Azt is bizonyítja, hogy az ilyen emberben nem fejlődött ki a képesség az újszerű helyzetekhez való alkalmazkodásra, s mert az életnek ebben a szakaszában már aligha fejlődik ki, az illető boldogtalannak fogja érezni magát.

Az élettörténetek felidézésének egyébként a tanulás szempontjából is van jelentősége. Saját életének alakulása mindenkit érdekel. Fokozott mértékben érvényes ez az idősebb emberekre, akik szívesen tekintenek vissza az előző évtizedekre, azok jelentősnek vélt eseményeit igyekeznek újból és újból elmesélni. Pszichikai szükségletük, hogy megértsék, nem éltek hiába, a bajok és kudarcok ellenére is voltak sikereik és értékes tulajdonságaik. A régi emlékek ismétlődő átélése közben persze ritkán gondolnak arra, hogy mi miért is történt. Sokszor nem gondolják végig, hogy ami megtörtént velük, csak egy lehetőség volt több más lehetőség mellett, és ezért érdemes elgondolkodniuk azon, hogy miért épp ez valósult meg, miért nem más, ami lehetőségként ugyancsak benne volt az adott helyzetben. Egy ilyen számvetés a múltbeli eseményekről tudatosíthatná, hogy az élet döntései sora, és az ember állandóan választ az előtte álló lehetőségek közül, még ha ennek nincs is mindig a tudatában. Az élettörténet alapos végiggondolása tehát tanulásként is felfogható, ha az eredménye nem is több, mint a saját múlt jobb megértése és benne az események okainak és következményeinek tárgyilagos felismerése. Azaz nem valamilyen „idegen” tudás átvétele, hanem a meglévő saját tudás elmélyítése. Személyessége miatt feltételezhetően vonzóbb is az egyén számára, bár kétséges, hogy az alaposabb elmélyülés szándéka kialakul valakiben, hiszen ez már tárgyilagosságot és önkritikát követel tőle. Az idősök gyakran ragaszkodnak korábbi tapasztalataik kialakult értelmezéséhez, meglévő meggyőződésükhöz, és ez mintegy „kész magyarázat” számukra életútjuk átgondolásához. A beidegzettségétől való elszakadást nem szívesen vállalják, pedig, ha megértenék, hogy több szempont felhasználásával mélyebb tudáshoz

juthatnak el, akkor ez a felismerés új távlatokat nyitna meg előttük.

Több szempont összevetését számukra az teszi lehetővé, ha csoportban beszélgetnek. Ilyenkor természetes, hogy eltérő nézetek is megfogalmazódnak, még abban az esetben is, ha a lényegét illetően nincs vita köztük. A különbözőség hatására beszélgetés közben a nézeteik csiszolódhatnak, s a véleménycserében résztvevők arra is késztetést érezhetnek, hogy összehangolják a kimondott gondolataikat. Ez persze feltételezné a beszélgetők egymás iránt érzett rokonszenvét. Ilyenkor, ha valamiben nem tudnak megegyezni, az érvelésükkel igyekezhetnek elfogadtatni az álláspontjukat. Az érveléssel folytatott vita hozzájárul a szellemi képességek fejlesztéséhez, erősíti a szellemi kondíció fenntartását. A véleményeknek így kialakuló összefogása erősíti a rész-egész viszonylatok megértését, a vitázók szintetizáló képességét. Ez a példa is alátámasztja azt, hogy az aktivitás és a társas kapcsolat idézi elő leginkább az időskorban a tanulás és a művelődés eredményességét.

Mi készíteti az idős embereket tanulásra, művelődésre?

Leegyszerűsítsük ezt a kérdést, ha azzal a kézenfekvőnek látszó válasszal intéznénk el, hogy a nyugdíj előtt állóknak szakmai képzést, az idősebbeknek egészségügyi felvilágosítást kell adni, mert ez az érdekük, ez érdekli őket. Tény, hogy mindkettőt indokolt megadni, sőt a jelentőségük is kétségtelen, de önmagukban igazán meg nem érthető, hogyan is illeszkednek bele az idősök életébe. Ez csak akkor válik világossá, ha az életmódjuk keretén belül helyezzük el sajátos képzési szükségleteiket.

A nyugdíj előtt állók közt a rendszeres munkát végzők életét feltehetően még inkább a munkával járó feladatok teljesítése határozza meg elsősorban. Emellett a családi gondok megoldása is számottevő részét töltheti ki az idejüknek. Ekkor azonban már gyakran jellemző lehet a korábbi tapasztalatok alapján a szokások uralkodóvá válása és az élet ritmusának egyhangúsága. Ezt csak a munkaviszony és/vagy a családi helyzet gyökeres változása szakíthatja meg. A kedvezőtlenebb munkakörbe kerülés és a munkanélküliség kényszerű elfogadása megtöri az élet kialakult rendjét, és arra készítheti az embert, hogy kiutat keressen válságos helyzetéből. Ekkor már sokan reménytelennek látják a helyzetüket, és nem is gondolnak arra, hogy valamilyen képzés se-

gítheti őket. A 45–50. év után legtöbben úgy érzik, ők már „kinőttek az iskolapadból”, képtelenek már bármi újat elsajátítani (Csoma 2000). Ezért nem is keresik a tanulás lehetőségeit, és elhárítják a nekik kínált alkalmakat. Ha közel állnak a nyugdíjazás korhatárához, úgy gondolják, azt a kis időt eltöltik valahogy, és ha alacsonyabb színvonalon is, de megélnék majd a nyugdíjból, ahogy mások is. A beletörődés azonban pszichikailag káros hatású, együtt jár a leértékelődés érzésével.

Az idősödő embereket mind gyakrabban érő válsághelyzeteket azonban érdemes megelőzni. Ahogy a betegség jó részét is egészséges életmóddal el lehet kerülni, a munkaviszonyból történő korai kiesésnek is van ellenszere: a szaktudás folytonos karbantartása, korszerűsítése. Aki ezt munkaképes korának egész ideje alatt vállalja, számíthat arra, hogy idősebb korában sem kerül hátrányos helyzetbe. Bizonyoság rá, hogy a jól képzett szakembereket még ebben az életszakaszban is megbecsülik, s nem egyszer arra kérik, hogy előadóként, tanárként vegyenek részt a fiatalabbak képzésében. M. S. Knowles szerint a tanítás egyúttal tanulás is, feltéve, ha párosul a tananyag folyamatos korszerűsítésével, új szempontok szerinti átrendezésével. Csak az ilyen – önmagát állandóan továbbképző – tanár tud igazán meggyőzően és eredményesen tanítani (Knowles 1980).

Bár nálunk még viszonylag ritka a 45–50. év felettiek képzése, érdemes figyelembe venni, hogy több német egyetemen az időseknek meghirdetett tanfolyamok az 50. évüket betöltő korosztálynak szólnak. Igaz, hogy a résztvevők többsége csak tájékozódni akar valamelyik választott szakterületen, de lehetőség van arra is, hogy a vizsgákat és dolgozatokat vállalók egyetemi szintű szakképzettséget szerezzenek. Még ha nem is jár ezzel együtt munkahelyi alkalmazás, de a megszerzett alapos tudás növeli az egyének önbizalmát, fokozza szellemi képességeiket. Noha Németországban a nyugdíjazás alsó korhatára a 65. év, az 50. évtől feljárnított tanulási lehetőség azt célozza, hogy kellő időben szokják meg az emberek, idős korban is érdemes tanulni, és ez váljék életük szerves részévé. Egyébként a „harmadik kor egyeteme” több országban létezik Európában és Észak-Amerikában. Az 1980-as években Magyarországon, az egri Tanárképző Főiskolán, majd később ennek kihelyezett tagozataként Miskolcon volt a nyugdíjasok számára indított szakképzés történelemből, angol és német nyelvből. Egyes tanulók itt azt is vállalták, hogy a foglalkozások látogatásán és a félévenként tartott csoportos beszámolókon kívül

egyénilag vizsgáznak. Ennek alapján felvételt nyehettek a főiskola levelező tagozatára. S bár a résztvevők többségének előzetesen középiskolai végzettsége volt, kisebb arányban felsőfokú végzettségük is jelentkeztek. A résztvevők nyilatkozatai szerint a tudás gyarapítása, a hasznos időtöltés és a rendszeres elfoglaltság indította őket az időskori tanulásra (Szabados 1999). Sajnos, ez a kezdeményezés viszonylag hamar elhalt, ahogy ez hasonló kísérletekkel szokott történni Magyarországon.

Az időskori tanulásnak az iskolarendszertől független formái is vannak. Ilyen a nyugdíjasok szabadegyeteme, amit Budapesten 1983-ban indított el a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat a Kosuth-klubban. Előadásai az időseket érdeklő témákról szóltak, az egészségügy, a pszichológia, a történelem, a földrajz és a művészet köréből. Hasonló sorozatokat népfőiskolai egyesületek is szerveztek egyes vidéki városokban. 2012-ben az Eötvös Loránd Tudományegyetem indított nyugdíjasoknak szabadegyetemi előadásokat. Ezek a szabadegyetemi kurzusok azonban megmaradtak a tájékoztatásnál, képzést nem adtak, és a résztvevők aktivitása kimerült az előadások után feltett kérdéseknél. Léteznek persze olyan tanulási alkalmak is, amelyek a résztvevők tevékenységére építenek: ezek a különböző kedvtelésekre irányuló szakkörök, bár a tagságuk valamennyi korosztály számára nyitott. Ennek ellenére elmondható, hogy idős korúak mégis nagy számban vesznek részt a munkájukban, feltételezhetően azért, mert van bőven szabadidejük. Ilyen kör a bélyeggyűjtő, ásványgyűjtő, régi érméket gyűjtő, modellező, csillagászati, honismereti, dísznövénytermesztő, kisállat-tenyésztő stb. társulás. Tagjaikra jellemző, hogy sokszor szakértőjévé is válnak tevékenységüknek, mert azt összekötik a szakirodalom alapos tanulmányozásával. Nyilvánvaló, hogy az idősek számára az ilyen elfoglaltság az elégedettség érzésével tölti el őket, emellett magányosnak sem érzik magukat a közös munkának köszönhetően.

Ilyen szakkör kevés működik nálunk, gyakoribb a nyugdíjas-klub, ami azonban már kevésbé igényel aktív részvételt, legfeljebb alkalmilag egy kirándulásban való részvétel formájában. A klubokat fenntartó intézmények inkább csak az idősek szórakoztatására törekkenek, feltételezve, hogy nekik már csak erre van igényük. Emellett kétségtelen, hogy a társas együttlét alkalmat ad a beszélgetésre, és ez oldja a résztvevők magányosságát. Ám sok esetben ez sem tudja teljesen eltüntetni az idősek gyakran kínzó unalom-érzését, mert nem tudják, hogyan is lehetne érdekesen eltölteni a sza-

badidejüket. A szabadidő eredetileg a meghatározott idejű munkaidő ellentétéként született meg, és a dolgozók pihenését szolgálta. A munkaidő csökkenésével és a szabadidő növekedésével másra is lehetőség nyílt, de ennek mindig csak kiegészítő funkciója lehetett. A nyugdíjasok életében ezért a szabadidő – ilyen értelemben véve – értelmetlenné vált (Grau 1962:100). Fel kellett volna ismerni, hogy ez az időkeret másra is való: például a személyi képességek fejlesztésére. Ez persze ellentétben áll azzal a meggyőződéssel, hogy a szabadidőt szükségszerűen a tétlenség idejeként lehet felfogni. Érdemes felidézni erről Széchenyi István gondolatait, amelyeket fiának írt: „Ma szinte minden művelt ember, ha gazdálkodásról van szó, nyelven hordja ezt az ismert angol mondást: Time is money. (Az idő pénz.) Valóban nagyszerű mondás, de szerintem nem eléggé kimerítő, mert ahogy én gondolom – hogy pontosak legyünk – azt kellene mondani: Time is more than money. (Az idő több mint pénz.) Mert a világ ezer példája mutatja, hogy a gazdag, ha koldusbotra jutott, ismét meggazdagodhat, sőt gazdagabb lehet, mint valaha, a pénz stb. tehát pótolható, míg az elfecsérelt idő visszavonhatatlanul elveszett”. „Valójában csak szánni való, akinek nincs dolga, és csak azt lehet szerencsésnek... bizonyos fokig boldognak mondani, aki egy adott idő alatt a legtöbb jót és hasznosat tudja végbevinni, sőt megalkotni – de azt meg is teszi”. Mert „nem a nyugalom az emberi élvezetek alapja, hanem a tevékenység” (Széchenyi 1985:86-87).

Elismerhető persze, hogy mennél idősebb valaki, annál nehezebb vállalni a folytonos mozgást és tevékenységet, különösen akkor, ha ezt korábban nem szokta meg valaki. Ha azonban valaki idejének nagy részét az otthon maradással akarja eltölteni, a beszűkült látókör, a nem változó környezet és az azonos módon ismétlődő szokások mechanizmusa csak fokozza az unalmat. Egyesek ezt az érzést nézelődéssel próbálják enyhíteni. Városi környezetben nézik az utca forgatagát, az emberek cselekedeteit, de ha ez lehetetlen, megerősödik az a meggyőződés, hogy az életben semmi sem érdekes. Simone de Beauvoir így ír erről: „Az idős emberek legszembetűnőbb vonása a szellemi étvágytalanság. Az öregesség nem egyéb, mint a kíváncsiság hanyatlása... A tétlenség azonban elveszi kedvünket az érdeklődéstől, a szenvedélyektől, közönyünk pedig pusztasággá változtatja a világot, amelyben már semmi sem található, ami megérdemelné, hogy foglalkozzunk vele. Ránk is, a dolgokra is rátelepszik a halál” (Beauvoir 1972:720).

Sokan az unalmat a televízió szórakoztató műsorainak nézésével próbálják elűzni. Ha ezek nem gondolkodtatják a nézőt, akkor a figyelmet is csak felszínesen tudják lekötni, és ennek az lesz a következménye, hogy a figyelem összpontosítása is gyengül, s végül már semmi sem tudja lekötni a nézőt. Az unalom ellenszere ezért nem a passzivitás, hanem az értelmes és céltudatos tevékenység. Az önként vállalt és önállóan kiválasztott elfoglaltság felszabadítja az egyéni elképzeléseket, legyen szó akár a kézimunkáról, akár a barkácsolásról. Az ilyen tevékenység még a tanulást vállalni nem akaróknak is tartós elfoglaltságot jelenthet, és ha az eredményeivel másoknak lehet segíteni vagy másokat lehet megajándékozni, akkor ez a munka örömet okoz, a hasznosság érzését és az önbizalom erősödését adja meg. Közben még tanulni is lehet, mert egyre újabb, szebb, jobb dolgokat lehet készíteni, minek következtében fejlődik az egyén gyakorlati képessége.

A tanulás természetesen sok más lehetőséget kínál még, köztük olyasmit is, ami új területek felfedezésével, a látókör tágulásával párosul. S minthogy az időskor óhatatlanul hozza magával az időbeli és térbeli távlatok beszűkülését, a tanulás ezzel ellentétben hathat, nem engedi meg, hogy az egyén élete erősen korlátozott legyen, az ember magára maradjon. A tanulásra, művelődésre készítő motívumokat Boga Bálint így foglalja össze: A személyiséget erősíti a világ jelenségei iránti érdeklődés, az élettapasztalatok újragondolása, amelyek elégedettséget válthatnak ki az egyénben életútjával összefüggésben, a korábbi foglalkozáshoz kötődő szaktudás tovább fejlesztése, a családi helyzettel összefüggő problémák, különösen az egyedül élőkénél, a meglévő társas kapcsolatok fenntartása és bővítése, a családi feladatok jobb teljesítése (pl. nagymama szerepben), a hobby folytatása, az eligazodás az új helyzetekben (Boga 1999:141). Nyilvánvaló, hogy e lehetőségek különösen akkor valósulhatnak meg, ha az irántuk mutatkozó igény társas kapcsolatokban terjed, azaz nem egyénileg születik meg rá a motiváció, hanem a jó példák széleskörű ajánlásával.

Az időskori tanulás, művelődés szervezésének elvei, módszerei

Figyelembe véve, hogy sokféle emberről van szó, nehéz általánosítani a követendő eljárásokat. Van azonban néhány általánosan követhető elv, amely nélkülözhetetlen a gyakorlat megalapozásához. Az első az, hogy bármilyen felkínált lehetőség csak akkor lehet eredményes, ha segítség és nem

erőltetett beavatkozás valakinek az életébe. Segítségé viszont csak az válhat, ami a felismert érdekből és a meglevő érdeklődésből indul ki, azt szélesíti és mélyíti. De ebben is meg kell adni a választás lehetőségét, és ehhez a gyakorlat fejlesztésének többféle változatát kell bemutatni. Lényeges, hogy az egyén érezze, minden tett, amit vállal, az ő döntésén és elhatározásán múlik, amit – ha szükségét érzi – meg is változtathat. Tekintettel kell lenni az idősök fokozottabb érzékenységre, mert önállóságuk elleni merényletnek tekintik még a jó szándékú segítséget is, ha az nem találkozik az ő akaratukkal. Persze gyakran előfordul, hogy valaki makacsul ragaszkodik olyasmihhez, ami kárára van, vagy a határozatlansága miatt még a vonzó lehetőségek közül sem tud, vagy akar választani. Ilyenkor hivatkozni lehet azoknak az embereknek a véleményére, akiket az illető becsül. Különösen a közösségi problémáknál válhat be ez a megoldás. Jellemző ugyanis, hogy a döntést nehezen vállaló ember könnyen csatlakozik mások véleményéhez, mert az biztonságot jelent számára. A „vélt többséggel” való azonosulás fölmenti az egyént a kockázat vállalása alól, és megadja azt a hitet, hogy az ő elhatározása is része volt a közös elhatározáson alapuló tevékenységnek.

A tanulási, művelődési szándék erősítését szolgálja a közös programokon átélt élmények megbeszélése. Az idős ember szívesen fogadja, ha mások kíváncsiak a véleményére. Ha elmondhatja, mi tetszett, mi nem. Ilyenkor arra is rá lehet kérdezni, hogy az miért vált ki benne ilyen hatást. Ez az átélt esemény alaposabb tudatosulását idézheti elő, ami az emlék tartósabbá válásához vezethet a hozzá kapcsolódó gondolatokkal együtt. A vélemények cseréje az idősöknél előnyös és hátrányos is lehet. Előnyös, hogy a szóbeli kifejező készség javul az öregedéssel. Hátrányos, mert sok ember válik szószaporítóvá, mindent elmond, ami csak eszébe jut. Gyakran mellékes részletekre térve ki, ami akadályozza, hogy a lényegre összpontosuljon. A terjengősség azt is akadályozza, hogy mások hasonló mennyiségű időben jussanak szóhoz. Az ilyen monológok lassítják a beszélgetést, fárasztják a figyelmet. Amíg valaki hosszan beszél, a többiek kényszerűen hallgatnak, hacsak közbe nem szólnak, de akkor akadályozzák egymást a gondolatok kifejtésében. Ezért érdemes előre megállapodni abban, hogy a megszólalásakor mindenki csak egyetlen gondolatát mondja el, de később annyiszor szólalhasson meg, ahányszor érdemes megjegyzése van. Ez a szabály – ha mindenki elfogadja és betartja – pergővé teheti a beszélgetést, és kevésbé fárasztja a résztvevőket.

Természetesen különbség lehet az egyes emberek között a mértéktartásban, önfegyelemben, a gondolatok tömör és a lényegre szorítóköző összefoglalásában. S abban a tekintetben is, hogy képes-e valaki az előtte elhangzó véleményhez kapcsolni a mondanivalóját, vagy attól teljesen függetlenül beszél. Az utóbbi esetben a beszélgetés tartalmilag szétesik, a gondolatok nem találkoznak egymással. Ilyenkor lehet, hogy mindenki elmondja, amit akar, de a fölmerülő kérdések tisztázása és megoldása elmarad. Tehát a véleménycseré eredménytelen lesz. Ahhoz, hogy a gondolatok találkozzanak, akár egyetértésben, akár ellenkezve, asszociációs képesség kell. E képesség gyengülése gyakran jellemző az idősökre, összefüggésben a társas kapcsolatok szűkülésével (Beauvoir 1972:51). Ha ennek ellenére egy megbeszélésen sikerül mégis egymásra vonatkoztatni és egységbe foglalni az elhangzó véleményeket, akkor az ebből eredő kiegyensúlyozottság ellensúlyozhatja az egyének magányát, csökkentheti bizonytalanságuk érzését.

A társas kapcsolatok problematikussá válását jelzi a nemzedékek közti szakadék növekedése, amit az idősök különösen éreznek, és szomorúan vesznek tudomásul. Az a tény, hogy a fiatalok más nyelven beszélnek, hogy olyan dolgok iránt érdeklődnek, ami az idősöknek idegen és érthetetlen, fokozza azt a meggyőződésüket, hogy a változások átléptek felettük, a tapasztalatuk és a tudásuk már senkit sem érdekel. Ezt ellensúlyozhatja azonban az unokákkal kialakítható kapcsolatuk, amit a nagyszülők örömmel vállalnak, és még a gyermekkorú fiatalok is szívesen fogadnak el. A Nógrád Megyei Népfőiskolai egyesület példamutató kezdeményezése olyan idős embereket és kis gyermekeket vitt közös táborba, ahol a családból hiányzott a nagyszülő-unoka kapcsolat. Olyan idősöket hívtak ide, akiknek nem volt unokájuk és olyan gyerekeket, akiknek már nem éltek a nagyszüleik. A két nemzedék egymásra találását itt a hiányérzet erősítette, és a kezdeményezés sikerét bizonyították a táborozás után is tovább élő személyes kapcsolatok. E példa egyébként azt a tanulságot is magában rejti, hogy az idősöknek szervezett programoknak érzelmi hatásúaknak is kell lenniük. Az idősök élet ebben a vonatkozásban meglehetősen szegény, családi és társadalmi elszigetelődésük miatt. Az oldott légkörű találkozók, a művészeti élmények jó alkalmat adnak erre. Érdemes tudatosítani, hogy az idősök ártalmait könnyebb elviselni, ha valaki meg tudja őrizni derűs magatartását. Fel lehet ismertetni, hogy az életnek ez a szakasza nem feltétlenül a testi és szellemi le-

épülés ideje, hanem a személyiség kiteljesítésének a lehetősége is. Természetesen csak akkor, ha valaki szándékosan törekszik rá, és segítséget is kap hozzá. Ez utóbbi kölcsönös is lehet, ha az idős ember mások számára hasznos tevékenységet végez. Grau szerint az ilyen tevékenység gyógyító hatása (Grau 1962:116). Beauvoir hangsúlyozza: „a tétlenség apátiával jár, ez viszont kiül az emberből minden vágyat a tevékenység iránt” (Beauvoir 1972:433). Ez persze nagymértékben az egyénen múlik. Még ebben az életnek ebben a szakaszában sem mindegy, képes-e valaki uralni a sorsát az adott körülmények között, vagy kiszolgáltatja magát a kedvezőtlen hatásoknak? A kérdésre adható válasz az idős kor legnagyobb kihívása.

Irodalom

- Andragógiai szöveggyűjtemény*, II. kötet. Szerk.: Maróti Andor. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 1997.
- Beauvoir, Simone de 1972 *Az öregség*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Boga Bálint 1999 Az idős emberek és a felnőttoktatás. *Kultúra és Közösség*, 1.
- Boga Bálint 2000 Időskorúak felnőttoktatása a közművelődésben, a művelődési otthonokban. In Horváthné B.M. – Pordány S. szerk. *Tanulás, művelődés, szabadidő időskorban*. Német Népfőiskolai Szövetség Nemzetközi Együttműködési Intézete – Nyitott Képzések Egyesülete, Budapest.
- Bromley, D. B. 1972 *Az emberi öregedés pszichológiája*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Brocher, Tobias 1875 *Csoportdinamika és felnőttoktatás*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Csoma Gyula 2001 Az öreg kutya is megtanítható új mutatványokra, avagy adalékok a felnőttkori tanuláshoz. In Mayer J. – Pethő L. szerk. *Andragógia az ezredforduló változó világában*. Országos Közoktatási Intézet Felnőttoktatási és Kisebbségi Központ, Budapest.
- Czigler István 2000 Megismerési folyamatok idős korban. In Horváthné B.M. – Pordány S. szerk. *Tanulás, művelődés, szabadidő időskorban*. Német Népfőiskolai Szövetség Nemzetközi Együttműködési Intézete – Nyitott Képzések Egyesülete, Budapest.
- Forchheimer, Gabriele 2000 Az idősök képzése a társadalom szerkezetváltása korában. In Horváthné B.M. – Pordány S. szerk. *Tanulás, művelődés, szabadidő időskorban*. Német Népfőiskolai Szövetség Nemzetközi Együttműködési Intézete – Nyitott Képzések Egyesülete, Budapest.
- F. Szakos Éva 2002 *A felnőttek tanítása és oktatása – új felfogásban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Grau, Herbert (1962) 1968 *Die Volksbildung und der alte Mensch. Neue Volksbildung*, 1962. In Maróti Andor szerk. *Szöveggyűjtemény a népművelés-elmélet tanulmányozásához*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Knowles, M. S. 1980 *The Modern Practice of Adult Education. From Pedagogy to Andragogy*. Revised and Updated. Cambridge, The Adult Education Company. New York.
- Landau, Erika 1976 *A kreativitás pszichológiája*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Lengrand, Paul 1968 Az elme edzése. In Maróti Andor szerk. *Szöveggyűjtemény a népművelés-elmélet tanulmányozásához*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Nahalka István 1997 Konstruktív pedagógia – egy új paradigma a láthatáron. *Iskolakultúra*, 2-4.
- Olechowski, Richard 1997 A folytonos nevelés elvének tapasztalati megalapozása. In Maróti Andor szerk. *Andragógiai szöveggyűjtemény*, II. kötet. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Samolovcev, Borivoj 1980 A felnőtt szenzomotorikus, intellektuális és emocionális sajátosságai. In Durkó Mátyás szerk. *A felnőttnevelés és népművelés pszichológiai és andragógiai kérdései*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Siegrist, Marco 1997 Kulcsképeségek. In Maróti Andor szerk. *Andragógiai szöveggyűjtemény*, II. kötet. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Szabados Lajos 1999 A gerontológia jelentősége. *Kultúra és Közösség*, 1.
- Szentgyörgyi Albert 1983 *Válogatott tanulmányok*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Széchenyi István *Intelmei Béla fiához*. Magvető Kiadó, Budapest, 1985.

A NYUGDÍJBA VONULÁS PSZICHOLÓGIAI TÉNYEZŐI

A közszférában kibontakozó nyugdíjazási hullám ráterelte a közvélemény figyelmét a nyugdíjba vonulás problémájára. A probléma jelentőségét aláhúzza az is, hogy ebben az évtizedben ér be a nyugdíjkor sávba az ötvenes években születettek nagy generációja (az ún. „Ratkó-korszak” gyermekei), hasonlóan ahhoz, ahogy világszerte tapasztalható a „baby boom generáció” beérkezése az idős korba. Elmondható az, hogy a demográfiai változások nyomán a generációs egyensúlyok megbomlásával egy „előregedő társadalom” képe bontakozik ki a társadalmi kihívások egész sorát hozva magával.

E nagy léptékű kedvezőtlen társadalmi történéseket hajlamosak vagyunk némi távolságból „tágabb társadalmi kontextusban” szemlélni, miközben átsiklik a szemünk a személyes sorsokon, drámai részleteken. Olyan ez, mintha messziről néznénk egy hömpölygő árt: érzékeljük erejét, de amit visz, azt nehezen kivehető, összesodródó hordaléknak látjuk, amely gyorsan tovább úszva látóterünk, tudatunk perifériájára kerül. Ezt a jelenséget tapasztalhatjuk a napjainkban kibontakozó nyugdíjazási hullám kapcsán is: miközben egyre nagyobb aggodalommal, egyre többet foglalkozunk „makroszinten” a történésekkel – azok munkaerő-piaci következményeivel, társadalmi és politikai visszhangjával –, nagyon kevés figyelmet kap e történések hatása a személyes életre, sorsokra, és elkerülnek a figyelmet azok a tényezők, amelyek meghatározóak az időskori változásokban, mert hosszú távon kihatnak a „nyugdíjas lét” minőségére, befolyásolva testi, lelki állapotunkat, egzisztenciális helyzetünket, és tágabb összefüggésekben nézve pedig gyakran családok jövőjét határozzák meg.

E tényezőket vizsgálva kiinduló pontunk egy fogalmi distinkció lehet: beszélhetünk nyugdíjazásról és nyugdíjba vonulásról.

A „nyugdíjazás” kifejezés azt sugallja, hogy valaki nem saját belső döntése alapján, hanem valamilyen külső nyomásra, kényszerből válik nyugdíjassá, a „nyugdíjba vonulás” pedig inkább egy belső – az egyénben hosszabban érlelődő – döntési folyamat eredménye.

Amikor a jelen hazai helyzetben nyugdíjazásról esik szó, a kiinduló pont rendszerint a kronológiai életkor: az, hogy hány éves az illető, a születési ideje szerint. Ez egy igen egyszerű és világos szem-

pont: „idős” az, aki eléri a jogszabályban rögzített nyugdíj-korhatárt. Ez az életkori küszöb jelzi az egyénnek és a társadalomnak azt, hogy az illetőnek ideje levonulni a munkaerőpiacról. Azonban ha valaki idősseggel foglalkozik, tudnia kell: hogy milyen idős valaki, és mikor is kellene nyugdíjba mennie, több tényező is befolyásolja. Ebben fontos szerepet játszik az, hogy a kronológiai életkor mellett figyelembe kell vennünk az egyén biológiai korát (a fizikális állapot, egészségmutatók meghatározó szerepét), pszichológiai korát (ezen belül nemcsak a mentális teljesítő képességét, de személyiség adottságait, a motivációs tényezőket, és azt is hogy mennyire tartja önmagát idősnek, valamint – egy kicsit tágabban nézve – a szociális kort), az egyén közösségi aktivitását, a családban és közösségekben betöltött szerepét, közösségi elfogadásának sikerességét, valamint azt, hogy a társadalom milyen feltevések mentén ítéli megkorunkat (és hogyan tekint ránk mint idősre).

A hatvanas években született népszerű gerontológiai elmélet – az „elszakadás elmélet” (Cummings – Henry 1961) – szerint az idősödő ember egyre erősödő természetes belső igénye, hogy visszavonuljon, átadva a helyét az új generációnak. Ezzel megszabadul egyre terhesebb kötelezettségeitől, és nyugdíjasként megpihenve élvezheti egy élet munkájának „gyümölcsét”. A társadalom nyeresége ennek kapcsán a munkaerő-piaci generációváltásban rejlik, így az „elszakadás” mind az egyén, mind a társadalom számára előnyös folyamat. Ez a ma meglehetősen konzervatívnak és túlhaladottnak tekintett megközelítés azonban igen alkalmas az idősseggel szembeni diszkrimináció, kirekesztés ideológiai megerősítésére, és ebben a formában jól tetten érhető a hazai közgondolkodásban is.

Azt kell látnunk, hogy az „elszakadás” nem univerzális jelenség, és az időssé válásnak egyedi üteme, mintázata van, így több tényező dinamikus egymásra hatása nyomán lehetne az érintettel közösen egyénileg mérlegelni azt, ideje van-e a nyugdíjba vonulásnak. Amikor jogszabályi keretek között nyugdíjba vonulási kritériumokat határoznak meg az életkori küszöb és a munkaerő-piacon eltöltött idő mentén, akkor rendszerint a nyugdíjba vonulás lehetőségét szabályozzák a társadalom investációja és terhelhetősége oldaláról, nem pedig a munka-

erő-piacról levonulás kötelező idejét. Egy megfelelő munkakultúrával rendelkező társadalomban a nyugdíjba vonulás rugalmas időkeretek és választási lehetőségek között zajlik, figyelembe véve a munkaadók és munkavállalók szempontjait, valamint a munkaerő-piaci mozgástér. A rugalmas időkeretek és választási lehetőségek vonatkoznak a nyugdíjba vonulás időzítésére, ütemére, valamint a rugalmas foglalkoztatási formák közötti választásra (részfoglalkoztatás, a munkatevékenység egyéni átstrukturálása, a szerepek, feladatok újrafogalmazása – pl. irányító középvezetőből részidőben foglalkoztatott senior tanácsadó, a fizikai terhelést már nem viselő nővérből gyógyszer-osztó, stb.). Fontos látnunk azt is, hogy a munkaerő-piacról kilépők egy jelentős része különböző okokból visszatérne valamilyen formában a munkaerő-piacra, és ez a lehetőség sem zárható ki. A demográfiai mutatók tükrében látható az is, hogy a 65 év körüli életkorban lévő várható élettartama még a kedvezőtlen hazai egészségmutatók mellett is jelentősen növekedett, és a nyugdíjba lépést követően legalább 15-20 év tölthető el tartalmas, a társadalom számára is értékes tevékenységgel. Nem véletlen, hogy ma a világban 65–75 év között nem idős korúakról, hanem idősödő emberekről beszélünk, akik aktívan jelen vannak az élet minden területén mint egyenlő értékű résztvevői a társadalomnak. Ez utóbbi szempont különösen fontos a generációk közötti viszonyok jobb megértéséhez, és a társadalmi szolidaritást erősítő stratégiák kialakításához. Napjaink elterjedt, népszerű gerontológiai megközelítése az „aktivitási elmélet” (Havighurst 1957) az aktív idős kort helyezi a figyelem középpontjába, azt hangsúlyozva, hogy a nyugdíjba vonulás egy életstílus-váltásban és kiteljesedésben új élettartalmat, lehetőségeket teremt. Miközben e megközelítés vonzó perspektívát kínál a nyugdíjba vonulók számára, az életviteli tanácsokat soroló populáris ismeretterjesztő munkák ennek kapcsán sokszor egy kiretusált világot tükröznek – ld. például Ernie Zelinskiné a hazai könyvpiacra is elérhető sláger-könyvét, amely „Mögöttem a munka, előttem az élet” címmel jelent meg magyarul (Zelinski 2009). Az is tapasztalható, hogy a társadalmi befogadás és a generációk közötti való kölcsönösség helyett gyakran a nyugdíjas lét elszigetelt rezervátumai jönnek létre szűkülő mozgásterekkel és lehetőségekkel, az idősek igazi társadalmi jelenléte és befolyása nélkül.

Világosan látható az, hogy a nyugdíjas életre való sikeres felkészülés, és a nyugdíjas évek életvitelének kialakítása az egyén életére hosszú távon

kiható, összetett belső érlelési folyamat eredménye. E folyamatban egyaránt lényeges szerepet játszanak a praktikus életviteli keretek kialakításának szempontjai, a tartalmas tevékenység, a feladatok és szerepek formálása, az emberi kapcsolatok életben tartásának, megerősítésének, továbbépítésének erőfeszítései, és nem utolsósorban a nyugdíjba vonuló identitásának megőrzése és újrafogalmazása. E folyamat lényeges elemei a kontinuitás és az új utakat nyitó belső fejlődés. A szociálgerontológia „kontinuitás-elmélete” (Atchley 1989) napjaink megközelítésében egyik oldalról hangsúlyozza azt a folytonosságot, amellyel az idős korábbi viselkedési-alkalmazkodási stratégiáit, preferenciáit és szerepmintáit továbbviszi, őrizve identitását, másrészt összekapcsolja ezt a változás képességével. Atchley belső és külső kontinuitásról beszél, kiemelve a személyiség, az emlékek és tapasztalatok jelentőségét egy belső kontinuitás mentén, és a megszokott környezet, valamint a kapcsolatok megőrzésének jelentőségét mint külső kontinuitást. A kontinuitásnak fontos szerepe van az egyén alkalmazkodásában, ugyanakkor van egy optimuma (a múltba kapaszkodás megújulás készsége nélkül adaptációs nehézségekhez vezethet). A nyugdíjba vonuláshoz kapcsolódó – sikeres adaptációt megalapozó – pszichológiai tényezők közül ki kell emelnünk az identitás megőrzésének jelentőségét. Gyakran láthatjuk azt, hogy a kényszerű nyugdíjba menetel kapcsán az identitás megőrzése, újrafogalmazása szenved kárt, és ennek romboló hatása, következményei hosszú távúak. E folyamat jelentőségének felismerése visszanyúl a modern fejlődéslelektan nagy egyéniségének – Erik Eriksonnak – munkásságáig, aki elsőként fogalmazta meg azt, hogy az idős kor legfontosabb lélektani történése a megélt múlt tapasztalatait feldolgozó, „visszapillantó tisztázás és lezárás” (Erikson 1982). E feldolgozás sikere nyomán válik lehetővé egy belső egyensúly megteremtése, amelyet Erikson „én-integráció” fogalma testesít meg, kudarcát pedig a „kétségbeesés” – az érzés, hogy életünk értéktelen és hiábavaló volt. Az eriksoni gondolat nyomán egy amerikai gerontológus, Robert Butler a múlt meghatározó emléke- és élményanyagait feldolgozó „életút-áttekintés” jelentőségét emelte ki (Butler 1963). Az ő munkásságuk nyitott utat azoknak a kutatásoknak, amelyek a múlt tapasztalataikhoz kapcsolódó személyes jelentésadás (emlékeink, élményeink belső értelmezésének, átfogalmazásának) szerepét, fontosságát emelik ki az identitás megőrzésében, és abban a kontinuitásban, amely az értékek átmenésének, és

egy új perspektíva keresésének támasztéka. A nyugdíjba vonulás életünk olyan jelentős határpontja, amely arra ösztönözhet minket, hogy valamilyen módon keressük múltunk értelmét, jelentését, értékeit, amit felmutathatunk magunknak, valamint a számunkra fontos másoknak.

A 90-s évek elején egy, a kultúra és közösség kapcsolatával foglalkozó nemzetközi szeminárium ghánai résztvevője erről beszélve felidézte, hogy náluk otthon esténként körbeülnek a nagyszülőket, akik elmesélik az ő nagyszüleik, szüleik, történeteiket, és mindazt, amit ők maguk megéltek, átadva azokat az üzeneteket, amelyek segítenek a világban való eligazodásban. E történetek szövedékében található meg identitásunk gyökerei, és azok a fontos értékek, amelyeket tovább vihetünk, miközben a generációkon átívelő történetek átszöve életünket a mi történetünké válnak. Ez a kontinuitás jelenik meg időseknek abban az erőfeszítésében, ahogy a múlt emlékcseréit egészzé illesztve, történeteiken keresztül továbbadva próbálják felmutatni mindazt, ami értelmet, jelentőséget adott életüknek. Ez egy nagyon erős készítés és fontos lélektani folyamat a belső egyensúly megőrzése szempontjából. A nyugdíjba vonulás, mint egy jelentős életszakasz lezárása, ösztönzője ennek a fontos lélektani feldolgozó munkának.

Miközben Erikson e lélektani feldolgozó munkát az időskorban szinte törvényszerűen jelenlévő folyamatként írta le, és a nyugdíjba vonulás kapcsán az időskorral foglalkozó pszichológusok a felkészülés belső munkájának jelentőségét hangsúlyozzák, nagy egyéni különbségeket tapasztalhatunk, és sokszor ez a jelentős életváltás zökkenőmentesen zajlik, miközben a „felkészülés” nem kap ilyen hangsúlyt. A nyugdíjazás kényszerű körülményei között viszont azzal kell szembenéznünk, hogy elkerülhetetlenül olyan pszichológiai feszültségek keletkeznek, amelyek szembesülésre kényszerítenek, és élesen vetik fel azokat a kérdéseket, amelyek szorosan kapcsolódnak az eriksoni értelemben vett „visszapillantás”-hoz. Valamennyi szakértő egyetért abban, hogy a kényszerű visszavonulás olyan kritikus életeseemény, amelynek következményei súlyosak – különösen akkor, ha a nehézségekkel szembenéző kényszerülő feszültségeivel magára marad. Sokszor kap hangsúlyt az, hogy a kényszerű nyugdíjba kerülés nyomán kialakuló krízis következtében növekszik a fizikális megbetegedések aránya, a depresszió, valamint az öngyilkossági kockázat, és nagyon hasonló pszichológiai reakciókat láthatunk, mint amelyeket a neves amerikai pszichiáter – Elisabeth Kübler-

Ross írt le a „Halál és a hozzá vezető út” című híres munkájában, a rosszindulatú betegségekkel szembeállítás kapcsán (Kübler-Ross 1988). Amikor az egyén váratlanul szembesül azzal, hogy nyugdíjba kell mennie, az első reakciója a „miért én?” kérdése, az okok kétségbeesett keresésével, az igazságtalanság megélésével, és megrendülő önértékeléssel. Ennek nyomán indulatok keletkeznek a sérelem felduzzadásával, elkeseredéssel, majd igen gyakran a tehetetlenség, talajvesztés nyomán depresszív bémultság alakul ki. Ilyenkor a kilátástalanság, kudarc-érzések, reménytelenség érzése dominál, és gyakran ez rezignációhoz, az erőfeszítések feladásához vezet. Ebben a helyzetben támasztékok, célzott segítség nélkül nehéz a krízis feszültségeivel megbirkózni. Amikor egy nyugdíjazási hullám mentén tömegesen várhatunk hangsúlyos pszichés nehézségeket, kérdésként merülhet fel az is, hol vannak azok a segítő rendszerek, amelyek valamilyen mértékig képesek segítséget nyújtani e feszültségek feldolgozásához.

Miközben a szakmai közvéleményben egyetértés mutatkozik abban, hogy a kikényszerített nyugdíjba vonulás kritikus életeseemény, és feldolgozása komoly kihívás az egyén számára, a nyugdíjba vonulás önmagában az életív mentén várható, természetes történés, amely az érintettek esetében általában nem vezet krízisként megélt nehézségekhez. Amit azonban hangsúlyoznunk kell: a nyugdíjba vonulás egy több stáción keresztülmenő folyamat, amelynek igen fontos eleme a nyugdíjas életre való felkészülés. Ennek kapcsán írja Zelinski a már idézett munkájában, hogy gyakran láthatjuk azt, sokan gondosabban, tudatosabban tervezik meg szokásos évi nyaralásukat, mint az életüket hosszú távon meghatározó nyugdíjba vonulást.

A nyugdíjba vonulás folyamatát áttekintve Atchley kiemeli azt, hogy közvetlenül a nyugdíjba vonulást követően gyakran látható egy eufórikus szakasz, amelyben a nyugdíjba vonuló úgy érzi, hogy felszabadul a mindennapi feladatok nyomása alól, és végre időt tud szakítani a számára fontos, de állandóan halogatott dolgoknak. Sokszor olyan érzésük van, mintha vakáción lennének. A nyugdíjba vonulás „mézes hetei” azonban rendszerint rövid életűek, és ki kell alakítani egy hosszú távú életviteli stratégiát. Egyre több probléma merülhet fel növekvő elégedetlenséggel, és fontossá válik, hogy mivel is töltsük ki időnket, hogyan alakítsunk ki egy tartalmas, kielégítő életformát. Az elégedetlenség érzése olykor depresszív színezetű tünetekbe fordul, és elkerülhetlenné válik a nyugdíjas életre való berendezkedés újragondolása. Ennek nyomán

kialakul a nyugdíjas élet napi rutinja, amelyben a vágyak, törekvések egy reális kompromisszum mentén utat találnak, és egy adaptív egyensúly jön létre, vagy ennek kudarca nyomán feszültségek keletkeznek (Atchley 1988).

Virginia Richardson, a nyugdíjba vonulási tanácsadás neves szakértője kézikönyvében a nyugdíjba vonulás kapcsán a következő szakaszokat emeli ki (Richardson 1993):

1. fázis: a nyugdíjba vonulást megelőző szakasz, amelyet az „anticipátoros szocializáció” szakaszának nevez. Ebben az időszakban az egyén egyre többet gondol a nyugdíjba vonulásra és tervezgetni kezdi a nyugdíjas éveit. Gyakran érzékelhetjük azt, hogy egy „elszakadási folyamatban” érdeklődése fokozatosan csökken a munkahelyi tevékenység iránt. Nagy egyéni különbségeket láthatunk azonban a tudatos felkészülés, tervezés terén, és gyakori jelenség a „levonulással” kapcsolatos elhárítás, elkerülő magatartás is. Több kutató kiemeli az élet középső szakaszában kialakított életviteli stratégiák és beállítódás jelentőségét.

2. fázis: a nyugdíjba vonulási döntés szakasza. Ennek kapcsán Richardson kiemeli, hogy a döntésben több tényező is szerepet kaphat, így az egyén egészségi állapota, a kedvezőtlenebbre forduló munkakörülmények, feladat nyomások és terhelődések, a nyugdíjba vonulás anyagi feltételeinek mérlegelése éppúgy, mint a családi viszonyokban bekövetkező változások (pl. házastárs nyugdíjba vonulása, unokák születése, gondozásra szoruló családtagról gondoskodás). A döntést gyakran befolyásolják a nyugdíjas léttel kapcsolatos pozitív várakozások is (megszabadulás a kötelezettségektől, régi vágyak, tervek, hobbik megvalósításának lehetősége, szellemi függetlenség, alkotói szabadság, stb.).

3. A nyugdíjba vonulást követő adaptációs fázis, amely rendszerint a nyugdíjba vonulást követő életviteli változások kapcsán felmerülő nehézségek feldolgozására irányul. Ez hozzávetőleg az első négy-hat hónapot érintő periódusa a nyugdíjas időszaknak, amelyben a nyugdíjba vonuló szembesül azzal, hogy várakozásaihoz képest a nyugdíjas lét gyakran olyan problémákat vet fel, amelyekkel korábban nem számolt, és elképzeléseit a realitásokhoz kell igazítania (a hosszú évek óta kialakult életviteli rutin felbomlása, a kapcsolati erőter megváltozása, szerep- és identitás-bizonytalanság, a családi viszonyok átalakulása, anyagi helyzet megváltozása, stb.).

4. A nyugdíjas lét életviteli rutinjának kialakulása, amely a stabilizálódás ellenére magában hordja a váratlan, kritikus életesemények kockázatát (be-

tegségek megjelenése, kedvezőtlen egzisztenciális változások, gyász, veszteségek, izoláció, magány, fokozódó függőség, kiszolgáltatottság, stb.).

Miközben a kényszerű nyugdíjazás következményei gyakran krízis-ellátási vagy pszichoterápiás segítséget igényelnek, a nyugdíjba vonulás fentiekben vázolt fázisai mentén a nemzetközi gyakorlatban önálló „műfajként” kialakult a nyugdíjba vonulási tanácsadás komplex rendszere, amely mint igénybe vehető szolgáltatás végigkíséri a nyugdíjba vonulás egyes fázisait. A hazai gyakorlatból a tanácsadásnak ez a vonulata teljesen hiányzik, éppúgy, mint az idősek életviteli támogatását és a gondozó családok segítségét szolgáló gerontológiai tanácsadás is.

A nyugdíjba vonulást előkészítő tanácsadás sajátos formája a nyugdíjba vonulásra felkészítő tréning (Hughes 1993). E strukturált felkészítési program néhány napos intenzív „workshop” formában legalább egy, másfél évvel a nyugdíjba vonulás előtt foglalkozik a nyugdíjas életviteli stratégiák kialakításának kulcskérdéseivel. Fontos elemei: a nyugdíjba vonulási döntéshez vezető motiváció és elképzelések feldolgozása, a résztvevők életviteli stratégiáinak áttekintése, az egészségprevenció, egészség „karbantartása”, az emberi kapcsolatok és a kapcsolati háló megerősítése, a család szerepe, szabadidő-strukturálás, és a megváltozott anyagi helyzettel kapcsolatos pénzügyi tanácsadás. A program előadásokat, kiscsoport formában folyó tematikus csoport munkát, és egyéni-személyes konzultációs blokkokat foglal magába. Ricker és Myers (1990) a nyugdíjba vonulás előkészítését és a nyugdíjba vonulási döntés segítését egyéni tanácsadás formájában dolgozta ki. Richardson korábban már említett munkájában pedig a nyugdíjba vonulás teljes spektrumát végigkísérő tanácsadási gyakorlatot mutat be.

Napjainkban a nyugdíjba vonulási tanácsadásban új módszerek jelennek meg pl. az életút-áttekintés (life review) felhasználása a segítő beszélgetésben (Malette – Oliver 2006), vagy a nyugdíjba vonulás lélektanával foglalkozó kanadai John Osborn pszichológiai tanácsadási modellje (Osborn 2012). Saját munkánkban Barbara Haight „strukturált életút-áttekintés” módszerét adaptáltuk a nyugdíjba vonulást követő időszak alkalmazkodási nehézségeinek segítségével. Haight módszere az eriksoni életciklusmodell és a rogerianus személyközpontú segítő beszélgetés ötvözete (Haight 2007).

Miközben fontosnak tartjuk a nyugdíjba vonulást segítő szolgáltatások kialakítását, nem szabad elfelejtenünk arról, hogy a nyugdíjba vonulók többsége képes sikeresen boldogulni e jelentős életforduló során.

Robert Weiss – a bostoni Massachusetts Egyetem szociológia professzora – mélyinterjúk támogatásai mentén kiemeli az előzetes tervezést, felkészülést, és a házastárs aktív részvételének fontosságát az életviteli döntésekben (Weiss 2005). A felkészülés lényeges eleme a nyugdíjba vonulás során várhatóan bekövetkező egzisztenciális változások mérlegelése is. A nyugdíjas évek minőségét nagymértékben befolyásolja a nyugdíjba vonuló egészségi állapota, és az egészségtudatos életvitel kialakítása. Ehhez szorosan kapcsolódik az aktivitás megőrzése, az egyén és a közösség számára fontos tevékenység. Weiss végül kiemeli a személyes kapcsolatok megőrzésének fontosságát, hangsúlyozva ezen belül a társkapcsolat jelentőségét a nyugdíjba vonulást követő évek alakulásában. Kutatásai megerősítik azoknak a tényezőknek jelentőségét, amelyekre a nyugdíjba vonulási tanácsadás korszerű gyakorlata is irányul (ld. a nyugdíjba vonulásra felkészítő tréning egyes moduljait Hughes idézett munkájában, vagy Riker és Myers tanácsadási modelljét).

E szempontok kapcsán felidézhetjük Rowe és Kahn ma már klasszikusnak tekinthető jelentős munkáját a „sikeres öregedés”-ről (Rowe – Kahn 1998), amelyben három alapvető tényezőt emelnek ki: az egészség-prevenció szempontját a betegségek elkerülésére irányuló törekvésekkel, a szociális kapcsolatok, személyes kötések jelentőségét, valamint a kognitív és fizikális képességek megtartását. E szempontokat egészítenénk ki a kontinuitás már korábban bemutatott korszerű felfogásával, amelyben az identitás megőrzésének és a belső fejlődés lehetőségének egyensúlya jelenik meg. Ez a fajta kontinuitás ad esélyt arra, hogy nyugdíjas éveinkben önmagunkkal békében, harmóniában éljünk.

Irodalom

- Atchley, Robert C. 1988 *Social forces and aging*. Wadsworth, Belmont, CA.
- Atchley, Robert C. 1989 A continuity theory of normal aging. *Gerontologist*, 29:183-190.
- Butler, Robert N. 1963 The life review: An interpretation of reminiscence in the aged. *Psychiatry*, 6. 1:65-76.
- Cumming, Elaine – Henry W.E. 1961 *Growing old: The process of disengagement*. Basic Books, New York.
- Erikson, Erik H. 1982 *The Life Cycle Completed*. W.W. Norton, New York.
- Haight, Barbara K. – Haight, Samuel B. 2007 *The Handbook of Structured Life Review*. Health Professions Press. Baltimore.
- Havighurst, Robert J. 1957 *The social competence of middle aged people*. Genetic Psychology Monograph, 56:297-375.
- Hughes, Keith 1993 *Retirement Counselling: A comprehensive guide to re-retirement preparation and training*. Mc Graw Hill. Co. London.
- Kübler-Ross, Elizabeth 1988 *A halál és a hozzá vezető út*. Gondolat. Budapest.
- Malette, Judith – Oliver, Luis 2006 Retirement and existential meaning in the older adult: A qualitative study using life review. *Counselling, Psychotherapy, and Health* 2 (1):30-40. April.
- Osborn, John W. 2012 Existential and psychological aspects of the transition to retirement. *European Journal of Psychotherapy and Counselling*. 1-15.
- Richardson, Virginia E. 1993 *Retirement Counselling: A Handbook for Gerontology Practitioners*. Springer Publ. Co. New York.
- Riker, Harold C. – Myers, Jane E. 1990 *Retirement Counseling – A practical guide for action*. Hemisphere Publ. Co. New York.
- Rowe, John W. – Kahn, Robert L. 1998 *Successful Aging*. Pantheon Publ. New York.
- Weiss, Robert S. 2005 *The Experience of Retirement*. Cornell University Press, Ithaca.
- Zelinski, Ernie J. 2009 *Mögöttem a munka, előttem az élet! Típek a nyugdíjas évekhez*. Park Kiadó, Budapest.

Összefoglalás

A szerző tanulmányában felhívja a figyelmet arra, hogy miközben a nyugdíjba vonulás kapcsán elsősorban annak társadalmi hatásaival foglalkozunk, kevés figyelmet kapnak azok a pszichológiai tényezők, amelyek hosszú távon befolyásolják a nyugdíjba vonulók élet minőségét. A pszichológiai következmények szempontjából jelentős különbséget lát a nyugdíjazás és a nyugdíjba vonulás között, kiemelve a külső nyomásra bekövetkező nyugdíjba kerülés hosszú távú negatív hatásait. A nyugdíjba vonulás ezzel szemben az életív mentén bekövetkező természetes változás, amelyben az egyén belső pszichológiai felkészülése fontos szerepet játszik. Ebben ugyanazok a tényezők játszanak szerepet, mint amelyek a „sikeres idősödés” meghatározói. A szerző fontosnak tartja a nyugdíjba vonulást segítő tanácsadást és röviden áttekinti annak a nyugdíjba vonulást kísérő formáit.

Summary

Lajos Szabó: Psychological factors of Retirement

The author in this study directs the attention to the fact, that first above all we deal with the social effects of retirement, leaving out of consideration the psychological factors, which influence the quality of life of retired persons. From the point of view of the psychological consequences there is a significant difference between the forced retirement and the self-initiated retirement, taking out the long-term negative effects of the forced retirement. Contrary to the forced retirement, the self-initiated retirement is a natural change along the life course, in which the inner psychological preparation to retirement plays an important role. The factors of this process are the same as the factors of the „successful aging”. The author considers the retirement counseling an important form of the psychological helping, and offers a brief survey of the different forms of this kind of counselling.

KABAI IMRE – KOVÁSSY KATALIN
„RÉTEGZŐDÉSMODELL 2.0”

(KÍSÉRLET A MAGYAR FRISS DIPLOMÁS FIATALOK RÉTEGHELYZETÉNEK TÖBBDIMENZIÓS
ELEMZÉSÉRE)

2. EGY ÚJ RÉTEGZŐDÉSMODELL VÁZLATA

Bevezető

Cikksorozatunk második darabjában a 2006-ban kialakított négydimenziós rétegződésmo-
dell felépítését, módszertani sajátosságait ismertetjük
fiatal tanítványommal, Kovássy Katalinnal közösen.

Először a társadalom tagozódását célzó kutatá-
sok néhány alapkérdését igyekszünk tisztázni: egy-
általán „mit is kutatunk”? Foglalkozunk a „státus”,
a „réteg” és a „struktúra” fogalmával, különböző
megközelítéseivel, majd – Kolosi Tamás „tago-
zódás-modelljéből” kiindulva – tisztázzuk, hogy
empirikus kutatásaink során mi hogyan értelmez-
zük ezeket a kifejezéseket. Ezt követően kísérletet
teszünk egy olyan rétegződés-modell „*taxonomikus
leírására*”, amely – Peter Blau strukturális indikátor-
tipológiájából kiindulva, figyelembe véve Angelusz
Róbert javaslatait – magába foglalja az „*elsődleges
döntési mező*” fogalmi keretein belül az „individua-
lizálódó-reflexív” társadalmi folyamatokat leíró
„*életút-elemeket*”.

Bemutatjuk *többdimenziós rétegződés-modellün-
ket*, amely négy elemből áll: (1) „*honnan jöttek*” a
kiválasztott 25–29 éves magyar fiatalok (szülei ré-
teghelyzete), (2) „*hova jutottak*” (a megkérdezettek
réteghelyzete), (3) „*hogyan jutottak idáig*” (új elem a
modellben: az „életutak” vizsgálata), illetve (4) „*mi-
lyen körülmények között*” (néhány további alapvető
szociológiai tényező: neme, lakóhelye, jövedelmi
viszonyai).

Ezt követően a négy tényező „*empirikus megfe-
lelőjét*”, gyakorlati kialakításuk módját mutatjuk be,
majd (egy speciális többdimenziós variancia-analí-
zis eljárás, a „*páros teljes faktoriális modell*” segítsé-
gével, az „Ifjúság 2000” adatbázisán) „*teszteljük*”
működését is. Célkitűzéseinket csak részben tudtuk
megvalósítani, így nyilvánvalóvá vált számunkra,
hogy *további kutatásokat kell még elvégeznünk*. Ezen
kísérleteink egyikét következő cikkünkben ismer-
tetjük.

(1) A rétegződés-kutatások néhány alapkér- déséről

A legfontosabb alapkérdés abban foglalható ösz-
sze, hogy *tulajdonképpen mit is kutatunk?* A társada-
lom szerkezetének – a státus, a rétegződés, illetve a
strukturális viszonyok leírásának – tudniillik mind-
máig nincs egységes, általánosan elfogadott mód-
szertana, sem elmélete a szociológiai irodalomban.²⁹
Az egyes definíciók körül is jelentős elméleti, mód-
szertani viták folynak.³⁰ A *társadalmi státus* Kolosi
Tamás által javasolt – a hazai társadalomkutatásban
legelterjedtebb – definíciója az egyének és családok
tipikus élethelyzete az egyenlőtlenségi rendszerben
– sok szempontból rokon a Max Weber által hasz-
nált Stände főnévvel vagy ständlich melléknévvél,
amennyiben az életkörülmények által meghatá-
rozott helyzetről van szó (bár Weber eredetileg a
gazdasági hatalmon alapuló presztízs csoportképző
jelentőségét emelte ki e fogalom kapcsán).³¹ Lényegében erre a fogalmi megközelítésre épít a
nemzetközi szociológiai státus-irodalom. Lényeges
különbség a két megközelítés között, hogy Kolosi
Tamás (1984) például az életfeltételek minden re-
leváns elemét belefoglalja definíciójába, nem csak a
munka, a gazdaság világától függő tényezőket.

29 A magyar egyetemeken a legtöbb szocio-
lógus hallgató ezekkel a bevezető sorokkal találkozik
Andorka Rudolf könyvében a társadalom szerkezetének
alapfogalmait illetően: „*A társadalomszerkezet és rétegző-
dés, valamint a hozzájuk kapcsolódó társadalmi osztály,
réteg, státuszcsoport stb. fogalmakat távolról sem használ-
ják egységesen a világ szociológiai irodalmában*” (Andorka
2006:156). De Anthony Giddens tankönyvének olvasói
sem lesznek sokkal okosabbak – legfeljebb a kezdeti bi-
zonytalanságuk csökken ezektől a mondatoktól: „*Érde-
mes úgy elképzelni a rétegződést, mint a kőzetek geológiai rétegeit
a föld kérgében. A társadalmak eszerint hierarchiába ren-
dezett rétegekből állnak, a kiváltságos rétegekkel a hierarchia
csúcsán, és a hátrányos helyzetűekkel az alsóbb szinteken*”
(Giddens 2008:237).

30 Lásd például Lenski 1999:315-321.

31 Lásd: Weber 1946.

Többé-kevésbé közmegegyezéssel használja a nemzetközi szakirodalom az 1930-as évek óta a *társadalmi rétegződés* fogalmát is, amely a marxi osztályfogalom egyik alternatívája volt (a „réteg” fogalmának bevezetése a szociológiába elsősorban Theodor Geiger nevéhez fűződik). Legáltalánosabb értelemben a társadalmi rétegződés a társadalomban élő egyének és csoportok hierarchikus rangsorolásának módja. A lényegi különbségek e fogalom operacionalizálása során kerülnek elő.

A *társadalmi struktúra* fogalmával kapcsolatban viszont még ilyen legáltalánosabb közmegegyezésről sem beszélhetünk.³² Rendkívül sokféle megközelítés ismert, ezeknek a csoportosítása is komoly feladat. Példaként álljon itt Peter Blau kísérlete, amelyet az Amerikai Szociológiai Társaság 1974. évi kongresszusára készített (Blau 1976). Egyfajta behaviorista megközelítésben a társadalmi viszonyok konfigurációjaként, a pozíciók és a szerepek együtteseként értelmezik a társadalmi struktúrát (Coleman, Homans és Merton). A funkcionalista megközelítés szerint a társadalmi struktúra az értékek és normák intézményesültsége, az az alap, ahonnan az emberek magatartása és kapcsolatai absztrahálhatók (Parsons, Lipset és Bottomore). A harmadik megközelítés az emberek differenciált társadalmi pozícióinak sokdimenziós terét tekinti a társadalmi struktúrának (Coser, Lenski és Blau).

A másik alapvető különbség abban mutatkozik, hogy a társadalom alegységei közötti viszony *valóságos társadalmi viszony*, vagy egy elméleti modell elemei közötti *logikai viszony* (Radcliffe-Brown az egyik, míg például Lévi-Strauss a másik álláspontot képviseli). További csoportosítási szempont a struktúra-felfogások között a *súlypont*: vagy az elsődleges csoportokon belüli személyközi kapcsolatok *mikroszociológiai* elemzésére koncentrálnak (ide sorolható Homans csereelmélete, vagy Merton státuskészlet- és szerepkészlet-elemzése), vagy a társadalom egészének különböző részei közötti kapcsolatokat a részek differenciálódása alapján magyarázza (ez utóbbi *„makroszociológiai”* megközelítésre példa Parsons vagy Marx rendszere).

Megállapítható, hogy az egyes konkrét társadalmi stratifikációs kutatások *nem mindig köthetők világosan valamely megközelítési szinthez*: egyes kutatók – szinte „öntudatlanul” – felváltva hasz-

nálják hol az osztályszerkezeti, hol a hierarchikus megközelítések valamelyikét, míg mások tudatosan dolgoznak a szintek kombinációjával. Tanulságos Robert Erikson és John Goldhorpe álláspontja e kérdéssel kapcsolatban: úgy gondolják, hogy bizonyos társadalmi jelenségek vizsgálata során *„... semmilyen abszolút értelemben nem élvez elsőbbséget egy osztályszerkezeti megközelítés egy hierarchikus szemben”, sőt, a kettő „összeegyeztethető” bizonyos kompromisszumok felvállalása mellett, de „... jó ok van arra, hogy minden egyes tanulmányban egyik vagy másik megközelítés előnyben részesüljön”* (Erikson–Goldhorpe 1987:30).³³

A társadalom tagozódásához kapcsolódó fogalmakat a *Kolosi Tamás által javasoltak szerint használjuk a továbbiakban*. Ha nem egyértelmű a megközelítés szintje, akkor a *„tagozódás”,* vagy a *„stratifikáció”* kifejezéseket alkalmazzuk. Kolosi az 1984-ben megjelent könyvében a következő csoportosítási lehetőséget javasolja:³⁴

Státuscsoportokba sorolhatjuk a nukleáris megfigyelési egységeket (egyének, családok) az egyenlőtlenségi rendszerben elfoglalt hely alapján, a definiáló dimenziók a releváns, társadalmi *értéktartalommal bíró különbségek* minél tágabb köre. *Rétegződésnek* nevezzük a viszonykijelölő kategóriák mentén kialakított csoportosítást, ez esetben a definiáló dimenziók lényegesen szűkebb köréről van szó, azokat az egyenlőtlenségeket vonjuk be, amelyek más egyenlőtlenségek okaiként nevezhetők meg. Végül *struktúrának* nevezzük a társadalmi újratermelési folyamatokban elfoglalt hely alapján való csoportosítást, azaz csak a legfontosabb, a társadalom életére *meghatározó jelentőséggel bíró* strukturális tényezőket vonjuk be modellünkbe. Az alábbi táblázat még szemléletesebbé teszi ezt a fajta megközelítési módot (lásd az *1. táblázatot*):

A tagozódás kutatásának – *Kolosi által javasolt* – logikája tehát a következő: ha ki tudjuk választani azokat a legfontosabb társadalmi egyenlőtlenségi tényezőket, amelyek minél teljesebb körben leírják a társadalom tipikus élethelyzet-csoportjait, ezek mentén az egyének és a családok státuscsoportokba rendezhetők (a hasonló paraméterekkel leírható

32 Rudolf Kreckel kiemeli például, hogy az amerikai szociológiában a „class” nem ugyanazt jelenti, mint a németben a „Klasse” szó (Kreckel, R.: *Klassenbegriff und Ungleichheitsforschung*, eredeti megjelenése: 1990. – idézi: Andorka Rudolf 1994:65.)

33 A szerzők álláspontja szerint az empirikus vizsgálatoknál „megfelelően nagy elemszám esetén” a különböző szintű megközelítések összeegyeztethetőek, mégpedig úgy, hogy az egyes osztályokon belül elkülöníthetők az egyes réteg- vagy státuscsoportokhoz tartozók.

34 Lásd részletesebb kifejtését Kolosi Tamás: *Státusz és réteg. (Rétegződés-modell vizsgálat III.)* című könyvének 6-9. lapjain.

1. táblázat: A társadalom tagozódásának kutatási folyamata

Előfeltételek (elméletek, paradigmák)		Az egyenlőtlenségek dimenziói	A viszonykijelölő kategóriák	A társadalmi újratermelés mechanizmusai
Empirikus elemzések	Nukleáris megfigyelési egységek (egyének, családok)	↓ Státuscsoportok	↓ Rétegződés	↓ Struktúra
	→	→	→	

Forrás: Kolosi 1984:8

vizsgálati alapegységek alkotják az egyes *státuscsoportokat*,³⁵ vagy „élethelyzet-csoportokat” – lásd ennek részletes leírását: Kolosi 1982b, 1984, 2000). Ha ki tudjuk választani azokat a viszonykijelölő kategóriákat, amelyek alapján elkülönített csoportok a legjobban illeszkednek a státuscsoportokkal jellemzett egyenlőtlenségi rendszerhez (a társadalmi rétegek³⁶ csoportjaihoz jutunk – a Ferge-féle rétegződésmódel megítélésünk szerint sok szempontból e kísérlet „legkiérleltebb” változata; Ferge 1968). Végül, ha fel tudjuk tárni a társadalmi viszonyok újratermelődésének folyamatát, illetve az ezt meghatározó tényezőket, akkor ezek mentén kijelölhető egy olyan csoportszerkezet, amely a legjobban illeszkedik a társadalom rétegződéséhez (a strukturális csoportok – vagy társadalmi osztályok³⁷ – rendszere építhető így fel – itt Kolosi „L-modelljét” említhetjük; Kolosi 1982a).

35 Andorka tankönyvében Kolosi Tamás definícióját veszi át: „... a státuscsoport az olyan egyének vagy családok csoportja, akik az általa [Kolosi] használt hét dimenzióban együttvéve hasonló helyzetben vannak” (Andorka 2006:158).

36 Tanulmányos Andorka réteg-definíciója is: „Társadalmi rétegnek nevezük a foglalkozás, iskolai végzettség, lakóhely, a jövedelem nagysága, stb. alapján definiált társadalmi kategóriát” (Andorka 2006:158).

37 Andorka interpretációjában ez így alakul: „Társadalmi osztályoknak nevezük a termelőeszközökhöz való viszony alapján definiált társadalmi kategóriákat... Az osztályfogalmat az újabb szakirodalomban néhány szerző kiterjeszti egyrészt olyan módon, hogy a munkahelyi viszonyok alapján megkülönböztethető kategóriákat (például vállalati vezetőket, felsőszintű szakembereket és munkásokat) is osztályoknak nevezi, másrészt olyan módon, hogy nemcsak a termelőeszközök tulajdonosait, hanem az azok fölött rendelkezőket (vállalati vezetőket) is különálló, az egyszerű alkalmazottaktól megkülönböztethető osztályokként kezeli” (Andorka 2006:157-158).

(2) A négydimenziós rétegződés-modellünk kialakítása

Arra tettünk kísérletet 2006-ban, hogy egy olyan magyarázó rétegződésmódel körvonalait vázoljuk fel, amely *figyelembe veszi* az előbbi cikkünkben elemzett *új társadalmi jelenségeket* (az „individualizálódó-reflexív” folyamatok stratifikációs hatásait). Itt utaltunk Wallace (1998, 2006) a „társadalomszerkezeti szemlélet” és az „individualizáció elmélet” egyeztetésének kísérletére; de ugyanígy Rudd és Evans (1998), illetve Du Bois-Reymond (1998), majd Winn és Dwyner (2006) hasonló jellegű kérdésfelvetései is ide sorolhatók. Talán az egyik legátfogóbb leírásával találkozunk e jelenségkörnek (legismertebb elnevezése: „*Life-course perspective*” – „életpályák-perspektíva”; Wallace-Jones 1992) Martin Kohli közel három évtizeddel ezelőtt megjelent tanulmányában (1985), majd fontos elemekkel egészíti ki elméletét egyik legutóbbi (2007) elemzésében.

Kutatási célkitűzéseink szempontjából a következő megállapítását különösen fontosnak gondoljuk: „Az életút jelentősége, mint társadalmi intézmény nagymértékben megnőtt az elmúlt évtizedekben; míg régebbi rendszerekben csak a státusz egy kategóriája volt, most az egyik legalapvetőbb strukturális jellemzővé vált” (Kohli 2007:255). Ez a fejlődés – megítélés szerint – egy olyan „általános folyamat” részét képezi, amelyben a társadalom tagjai „*felszabadultak státusz, a származás és a család kötelekéből*”, így mára „*az egyén vált a társadalmi élet alapegységévé*” (uo.). Az életpályák (nevezik életutaknak, életciklus-modelleknek is) ezen felfogása jól megfigyelhető „*súlypont-eltolódást*” eredményezett a társadalomkutatók szemléletmódjában – és kialakultak azok a speciális módszerek is, amelyek lényegét Hareven így foglalja össze: „*Az életpályákat tanulmányozó szociológiai felfogás a történelmi feltételek kontextusába ágyazva kísérli nyomon az*

emberi élet során állandóan változó egyéni és kollektív családi magatartás kölcsönhatását” (1982:6). Jelenleg is olyan összetett és szerteágazó kutatások folynak e kérdéskörben világszerte, hogy még elnagyolt áttekintésük is meghaladná e dolgozat kereteit (lásd erről pl. Winn-Dwyner 2002-es tanulmányát, vagy az egyik legnagyobb ilyen jellegű nemzetközi vállalkozásról, a Globalife Projektéről Blossfeld és Hofmeister 2005-ben született összefoglalóját). A magyar modern szociológiai szakirodalomból elsősorban Széleányi Iván és Manchin Róbert 1990-ben megjelent tanulmányára hivatkozhatunk, akik a „*megszakított polgárosodás*” elmélete kapcsán írnak az „életutak” fontosságáról (a ’70-es évek magyar falusi társadalmában a „vállalkozóvá válás” folyamatát elemezve).

Modellépítő logikánk a következő lépéseket foglalta magába:³⁸

– Első lépésként egy olyan *taxonomikus*, majd magyarázó modellt alakítottunk ki, amelyek a stratifikációs tényezők egy lehetséges felépítési logikai sémáját alkotják. Adataink révén – a 25-29 éves magyar fiatalokra vonatkozóan – elkészítettük e modellek operacionális változatát: a négy stratifikációs tényező (az „*életciklus-elemek*”, a „*réteghelyzet-elemek*”, a „*háttér-elemek*”, végül az „*előzmény-elemek*”) egy olyan részletes attribútum-rendszerét, amelyek mentén elvégezhetjük az egyes magyarázandó változók konkrét oksági elemzését.

– Egy példán – „*beilleszkedés az információs társadalomba*” – bemutattuk, hogy ez a modell egy átfogó, ugyanakkor „*érzékletes*” leírását adhatja egy fontos társadalmi egyenlőtlenségi viszonyrendszernek. Ennek során tesztelhetjük azt a *páros teljes faktoriális modellünket*, amely megfelelő elemzési eljárást kínál a többdimenziós elméleti modellünk empirikus felépítésére.

– Ezt követően – további 17 életmód-életminőség elem bevonásával – elvégeztük azt a „*visszacsatolást*”, amely révén a stratifikációs indikátorok attribútumainak kétféle összevonását valósítottuk meg: a „*dominánsan deduktív*” és a „*dominánsan induktív*” csoportosításokat. A kétféle összevonási kísérletünkkel azt is próbára tettük, hogy a definíciós módszer *mennyiben befolyásolja* a végeredményt: mely stratifikációs tényező mennyiben képes magyarázni az egyes magyarázandó változók szóródását. Ezt az összetett *négydimenziós teljes faktoriális modell* révén elemeztük.³⁹

– Végül a két eljárás egy kombinált változata révén azt is elemeztük, hogy az életmód-életminőség szempontjából a legkedvezőbbnek és a legkedvezőtlenebbnek tekinthető csoportok a *négy stratifikációs ismérv mely attribútumainak kombinációival* jellemezhető, majd az egyes „*életminőség-csoportok*” legjellegzetesebb attribútum-kombinációinak leírására is példát adtunk.⁴⁰

Mindezek alapján az empirikus adatelemzés egy olyan *logiko-empirikus sémáját* alkottuk meg, amely viszonylag könnyen rekonstruálható más kutatásokban is: mely kérdéseket kell feltenni, mely stratifikációs attribútumokat hogyan érdemes kombinálni, hogyan lehet ezeket az eszközöket a fontosabb társadalmi egyenlőtlenségi viszonyok oksági kapcsolatainak elemzésére felhasználni. Az alábbiakban e modell-alkotó folyamat *néhány tanulságos elemét* ragadjuk ki csupán.

Először tehát *kialakítottuk taxonomikus modellünket*, amely az elméleti modellünk legfontosabb elemeit, a „*strukturális paramétereket*” foglalja magába. De mik is ezek a paraméterek? Ennek tisztázása érdekében áttekintettük a társadalmi rétegződés szempontjából releváns változókat (paramétereket), illetve azok fontossági struktúrájában bekövetkezett változásokat. Peter M. Blau nyomán⁴¹ Angelusz Róbert által javasolt – finomabb – tipológiát⁴² alapul véve egy új csoportosítási szempontrendszert alakítottunk ki.

Angelusz a változók Blau-féle „*kétosztatú tipizálását*” (a „*nominális*” paraméter a másság, az egymásmellettség, míg a „*graduális*” a több-kevesebb relációk kifejeződése) sok esetben tarthatatlannak gondolja. Problematisz például – megítélése szerint – a termelési javak graduális besorolása („*tulajdonnélküliség–kis tulajdon–nagyobb tulajdon*” fokozatok), holott a tulajdonnélküliség és a tulajdonnal való rendelkezés bármely foka között lényegesebb társadalmi különbség van, mint a tulajdonlás fokozatai között. De hasonló problémákat vet fel például a választójoggal való rendelkezés besorolása: *nominális* vagy *graduális* paraméterről van-e szó? „*Az elemzett példák jelzik, hogy a nominális és a graduális paraméterek nem vagylagosak, és az utóbbiak nem azonosíthatók a társadalom vertikális fokozataival. E megfigyelések alapján célszerűnek látszik a paramétereknek egy árnyaltabb, négy típusba sorolható felosztása*” – fogalmaz a szerző (Angelusz 2000:42).

38 Lásd erről bővebben: Kabai 2006:99-109.

39 Következő cikkünkben egy konkrét empirikus elemzés révén bemutatjuk a teljes faktoriális modell működését és a két „összevonási eljárás” logikáját is.

40 Lásd erről bővebben Kabai 2006:198-202.

41 Lásd Blau, Peter: *Inequality and Heterogeneity*. 1973. Idézi: Angelusz 2000:41.

42 Lásd Angelusz 2000:39-58.

2. táblázat: A strukturális paraméterek – Angelusz Róbert javasolta – új típusai:

Paraméterek	Emergens	Nominális	Hierarchikus	Graduális
A hierarchikus tagolódás: (van: + , nincs: -)	+	-	+	-
Éles választóvonal (van: + , nincs: -)	+	+	-	-

Forrás: Kabai 2006:100.

Tekintsük át Angelusz Róbert modelljét (lásd a 2. táblázatot):

Az „emergens” változók hierarchikus viszonyokat feltételeznek, ahol az egyes fokozatok között éles határvonalak vannak (pl. a termelési javak tulajdona). A „nominális” paraméterek esetében szintén erőteljesen kirajzolódnak a határvonalak, de a csoportok között csak a másság relációja érvényes (pl. a nem). A „hierarchikus” változók folytonosak, nem határozhatóak meg éles határvonalak (pl. a jövedelem), míg a „graduális” paraméterek nem tartalmaznak egyértelmű kedvezőbb-hátrányosabb helyzeteket, és ez esetben sincsenek határvonalak (pl. az életkor).⁴³

Az alábbiakban – Angelusz Róbert tipológiáját továbbfejlesztve – a vizsgálati alanyok döntési lehetőségei és késztetései alapján elkülöníthető csoportokra teszünk javaslatot a meghatározó strukturális indikátorok körében. Itt is kiemeljük, hogy a csoportosításban definiált kategóriák határai térben és időben, társadalmi helyzet, kultúra szerint *változóak*, azaz alábbi csoportosításunk mindig „itt és most” érvényes:

1. *Nincs egyéni döntési lehetőség*, ill. minimális, kis arányban fordul elő, más néven – Blau szóhasználatával élve –, „veleszületett” attribútumok. Ide soroljuk a megkérdoztetek nemét, társadalmi származását (a szülők helyzetét), az életkort, a etnikai hovatartozást. Ha történnék is egyedi kísérletek bizonyos veleszületett, biológiaiilag determinált tulajdonságok megváltoztatására, megállapítható, hogy ezek az attribútumok az egyének döntő többsége esetében változatlanok, vagy befolyásolhatatlanok életük során.⁴⁴

43 Természetesen további felosztások is elképzelhetők az attribútumok univerzumában: pl. „ok – okozat”, „előzmény – következmény”, „időben változó – maradó” stb.

44 Manapság vannak rá példák, hogy egyesek sikeresen törekcszenek nemük megváltoztatása átoperálással, a transzvesztita mozgalmak stb. Az egyéni múlt, a származás „átkozmetikázása”, megtagadása sem ismeretlen.

2. *Van egyéni döntési lehetőség*. Vegyük sorra azokat a strukturális indikátorokat, amelyek kívül rekedtek a fentiekben vázolt körből, amelyek esetében tehát közel sem ilyen egyértelmű az egyének életében az egyes tényezők megváltoztathatatlan-sága, az egyéni befolyás lehetőségeinek teljes hiánya. A – társadalmi egyenlőtlenségek szempontjából releváns – indikátoroknak ezt a körét Blau az egyén „szerzett” attribútumainak nevezi. Ezekre a tényezőkre tehát az jellemző, hogy van lehetőség az egyének szintjén is – belső vagy külső késztetések, kényszerek, a kínált, ösztönzött, javasolt vagy éppen tiltott eszközökkel – ezek megváltoztatására. Ennek a *lehetőségnek, késztetéseknek a foka* szerint tovább bonthatjuk ezen indikátorok csoportját, melyben elkülöníthetjük az „elsődleges” és a „másodlagos döntési mezőket”:

2.1. Az „elsődleges döntési mező” attribútumai: ahol az egyén döntési lehetőségei nagyok és/vagy a késztetések, kényszerítő körülmények is erősek. Olyan „kihívások” ezek, amelyekkel a mai magyar társadalomban szinte kivétel nélkül mindenki szembesül: iskolaválasztás, munkába lépés (erőteljes társadalmi késztetésekkel párosulva), párválasztás, gyermekvállalás (társadalmilag és biológiaiilag kódolt szükségletek). Külön osztályba soroljuk ezeket az *életeseményekhez kötődő* attribútumokat, melyek az életkor előrehaladtával a társadalmi, biológiai és egyéb késztetések révén meghozandó döntésekként merülnek fel előbb-utóbb, az emberek többségének életében, konszolidált társadalmi környezetben. Nem vizsgáljuk itt a hozott döntések mögötteseit: azaz, hogy ezek a döntések mennyire tudatosak, ill. mennyire „ösztönösek”, önkéntelen reflexiók.⁴⁵

Az életkor „eltitkolása” a viselkedési minták radikális változásaival nehezebben felderíthető egyes esetekben (pl. a „hippy-mozgalom”, a „beat-nemzedék” ötvenes éveibe került tagjainak viselkedése), de vannak biológiai kísérletek is az életkor „megváltoztatására” (konzerválással, „hibernálással”). A etnikai hovatartozás esetében sem ismeretlenek – természetesen – a „módosítási” kísérletek pl. kozmetikai beavatkozásokkal, átalakító műtétekkel (lásd Michael Jackson sajátos történetét).

45 Lásd erről részletesebben pl. Csontos 1998.

2.2. A „másodlagos döntési mező” attribútumai: ahol az egyéni döntésekre ugyan van lehetőség, de ennek erőssége, a késztetések jellege, motiváló, kényszerítő ereje lényegesen gyengébb, mint az előző csoportba sorolt (minden más, a fentiekbe be nem sorolt változó – pl. lakóhely, jövedelem, vagyoni helyzet stb. – ide sorolandó).⁴⁶

Egy példa-soron keresztül mutatjuk be a releváns társadalom-tagozódási indikátorok – fentebb vázolt – lehetséges új csoportosítási sémáját (ld. 3. tábl.).

Adatelemzési eljárásunk kialakítása során arra törekedtünk, hogy – a három új típus elkülönítése mellett – minél magasabb mérési szintre jussunk az egyes szociológiai indikátorok megalkotásakor. Nyilvánvaló, hogy egyes elemi mutatók (mint ezt a fenti táblázatunkban felsorolt példák is bizonyítják), szociológiai „természetüknél fogva” különböző szinten mérhetőek. Ezek összehangolása, felértékelése komoly metodológiai kihívás minden kutató számára. Arra tettünk kísérletet, hogy az elemi változók olyan csoportosítását végezzük el, amelyek egyrészt megfelelnek az elméleti előfeltevéseinknek (vagyis szociológiai szempontból összetartozó elemek kerüljenek egy-egy indikátor-osztályba), másrészt a belőlük megalkotott aggregált változók minél magasabb mérési szintre kerüljenek (lehetőleg hierarchikus, vagy graduális jellemzőkkel bírjanak).

46 *Nehéz meghúzni a határvonalat az „elsődleges” és a „másodlagos döntési mező” között, de igen nyilvánvaló, hogy például a vallással kapcsolatos „döntések” mennyire más jellegűek, mint a tanulás vagy a munkábaállás „kérdései” a mai magyar társadalomban. A legtöbb ember életében napjainkban már fel sem vetődnek azok a társadalmi „kényszerek”, amelyek korábban állásfoglalásra készítették őket, hogy hisznek-e Istenben, vagy sem illetve, hogy melyikben. Viszonylagos szabadsággal eldönthető: egyáltalán „foglalkozik-e” ezzel a kérdéssel, hogy „választ-e vallást magának” egy mai fiatal. Hasonló módon a tulajdonlással kapcsolatos döntések a legtöbbünk életében fel sem vetődnek. Úgy is fogalmazhatunk, hogy ez utóbbiak – „itt és most” – nem általános életesemények, míg például a munkábaállás vagy a tanulás felfogásunk szerint az. De például a lakóhely-változtatás esetében is felmerülhet a kérdés, hogy az „elsődleges” vagy a „másodlagos” döntési mezőbe soroljuk-e. Megítélésünk szerint ez elsősorban úgy dönthető el, hogy összevetjük egy adott társadalomban az egyes „életmód-változási tényezők” – pl. gyermekvállalás, házasodás, lakóhely-változtatás stb. – gyakoriságát az adott alappopulációban, és amelyek a legnagyobb gyakorisággal előfordulnak, azok esetében „nagyobb kényszerítő erőt” feltételezünk, így az „elsődleges döntési mezőbe” soroljuk. Ez a mozzanat is felhívja a figyelmet arra a problémára, hogy a két „döntési mező” közötti határvonalak igen esetlegesek, időben és térben változnak.*

Figyelemmel a Blau-féle felosztás Angelusz Róbert által továbbfejlesztett tipológiájára, kiegészítve az individualizálódó-reflexív koncepcióknak szempontrendszerét képviselő új dimenzióval („döntési mezők”), megalkottuk azt a tipológiánkat, melynek operacionalizálása révén kialakul egy új, többdimenziós magyarázó modell. Ennek taxonómikus sémáját (az egyes „összetartozó” indikátorok csoportokra bontását) tartalmazza következő táblázatunk (lásd a 4. táblázatot).

Mindhárom lényeges tényező (az „előzmények”, a „háttér-elemek” és az „életút-elemek” indikátorcsoportjai) valamint a „réteghelyzet” elemi indikátorai alapján egy-egy – manifeszt – *aggregált változót* képeztünk, melyeket egy összefüggő *empirikus magyarázó modellbe* illesztettünk. Adatainkat az *Ifjúság* 2000 kutatás 8.000 fős, a magyar fiatalokra reprezentatív adatbázisából merítettük, melyből a 25–29 éves magyar fiatalokra vonatkozó részmintát emeltük ki.⁴⁷ A következőkben magyarázó modellünk empirikus eredményei mutatjuk be.

(2.) A „többdimenziós rétegződésmodell” empirikus alkalmazása

A kidolgozott empirikus elemző modellünk („teljes faktoriális modell”)⁴⁸ logikája, matematikai-statisztikai elvárásai szempontjából arra törekedtünk, hogy olyan aggregált magyarázó változókat készítsünk, amelyek – a különböző mérési szintek problémáit áthidalva – egységesen nominálisak, míg a magyarázandó változók graduálisak. Az elemzés során azt reméltük, hogy a magyarázó változók attribútumai között – a magyarázandó változók mentén – kirajzolódik majd egyfajta hierarchia („több-kevesebb, jobb-rosszabb, előnyösebb-hátrányosabb” stb. relációk). Mindezek eredményeképpen kialakítható egy társadalom-tagozódási

47 A KSH és a Nemzeti Ifjúságkutató Intézet 2000. őszén készítette adatfelvételeit a magyar 15–29 éves népességből egy 8.000 fős véletlen mintát véve, sztenderdizált kérdőívek segítségével kérdezőbiztosok bevonásával. A 25–29 éves részmintánk 2553 fős. Ezt a *redukciót azért voltunk kénytelenek elvégezni*, mert a fiatalabb korcsoportok esetében az egyes életesemények jelentős része még nem következett be, és nincsenek információink a tervezett időpontokra (más ifjúság-szociológiai adatbázisokban ilyen kérdések is szerepelnek). Lásd bővebben: Szabó–Bauer–Laki 2002.

48 Lásd részletesebb leírását a cikksorozatunk harmadik darabjában! Itt csak egy „páros modell” eredményeit ismertetjük.

3. táblázat: Példák az új csoportosítási szempont alkalmazására – Angelusz Róbert terminológiáját felhasználva

	Emergens	Nominális	Hierarchikus	Graduális
1. „veszülötett” attribútumok	veszülötett fogvatékosság	nem	szülők iskolázottsága	életkor
2.1. „elsődleges döntési mező-be” tartozó attribútumok	gazdasági aktivitás	családi állapot	iskolázottság	gyermekszám
2.2. „másodlagos döntési mező-be” tartozó attribútumok	tulajdon	vallás	jövedelem	lakóhely lélekszáma

Forrás: Kabai 2006:102.

4. táblázat: A „magyarázó modellünk” főbb összetevői (taxonomikus modell):

Forrás: Kabai 2006:103.

„VELESZÜLETETT” INDIKÁTOROK:	„ELŐZMÉNYEK”: 1 – Szülők gazdasági, vagyoni helyzete, foglalkozása, iskolázottsága („Réteghelyzetük”) 2 – Lakóhely születésükkor 3 – Testvérek száma 4 – Egyéb „veszülötett elzáró” indikátorok
	„HÁTTÉR-ELEMEK”: 1 – Nem 2 – Életkor 3 – Egyéb „veszülötett háttérelemek”
„MÁSODLAGOS DÖNTÉSI MEZŐ” INDIKÁTORAI:	4 – Jövedelmi, fogyasztási státusz 5 – Lakóhely 6 – Egyéb „másodlagos döntési mezőbe tartozó háttérelemek”
„ELSŐDLEGES DÖNTÉSI MEZŐ” INDIKÁTORAI:	„ÉLETÚT-ELEMEK”: 1 – Iskola életút] [→ választás „RÉTEGHELYZET”] 2 – Foglalkozási életút] 3 – Párkapcsolat 4 – Gyermekvállalás 5 – Egyéb „életút” elemek

modell, elkülöníthetők azok a rétegek, amelyeket az – immáron – hierarchikus három plusz egy magyarázó dimenzióban („előzmények”, „háttér-elemek”, „életút-elemek” és „réteghelyzet”) együttesen leírhatunk.

A „deduktív” és az „induktív” elemek szorosan összefonódtak munkánk során: deduktív logikával alakítottuk ki empirikus magyarázó modellünket, majd az elemzések során induktív úton állítottuk elő – a magyarázó változók attribútumainak sorbarendezése révén – a társadalmunk tagozódását leíró hierarchikus strukturális indikátorokat. Az egyes magyarázandó változók mentén kialakult sorrendeket, mint graduális változókat („sorrend-változókat”), hozzárendeltük a magyarázó változók egyes csoportjaihoz. Vagyis elérhettük a legmagasabb mérési szintet, mely segítségével (magasabb

rendű matematikai-statisztikai módszerekkel: klaszteranalízis, többdimenziós skálázás, stb.) kialakíthatjuk a négy dimenzióban a vizsgált populáció tagozódásának strukturális csoportjait.

A magyarázó modellünk⁴⁹ négy fő elemből épült fel. Részletes vizsgálat tárgyává tettük a magyarázó elemek kapcsolatrendszerét: hogyan kapcsolódnak az „előzmények” (a kibocsátó család jel-

49 Kísérletünk több vonatkozásában is kapcsolható Tóth István György „magyarázó modelljéhez”, amelyet a társadalmi érvényesülés, a gazdagodás és a szegényedés összefüggéseinek elemzésére készített. Lásd: Tóth2000. Különösen sokat merítettünk az anyagi jólét dimenzió-elemzéséből, bár más csoportosításokat és statisztikai elemző eljárást alkalmaztunk (ugyanakkor eredményeink tesztelése során hasznos segítséget nyújtott számunkra is a logisztikus regressziós modell).

lemzői – modellünkben a magasabb társadalmi státusúszülő státusmutatója)⁵⁰ a „háttér-elemekhez” (lakóhely, fogyasztási státusz, nem alapján – logikai úton kialakított – tipológia csoportjaihoz), illetve az „életút-elemekhez” (az iskolai befejezése, az első munkábaállás, a házasság/tartós párkapcsolat és az első gyermek megszületése bekövetkezésének mutatói mentén elkészített klaszter-csoportok rendszeréhez). Beiktatunk egy „kontrollváltozót” is negyedik elemként alapmodellünkbe, mely a hagyományos társadalmi rétegződés-indikátora a megkérdezettek,⁵¹ mellyel azt vizsgáljuk, hogy az életút-elemek, vagy a réteghelyzet mutatója képvisel-e nagyobb magyarázó erőt a magyarázandó változóra.

Végül – nomotetikus modellünk „kvázi idiografikus kiegészítése” érdekében (nem hisszük, hogy „mindent, ami biztos, hogy nem lényegtelen” az adott kérdés vizsgálatokor, be tudunk vonni modellünkbe) – számba vettük azoknak a változóknak is a magyarázó erejét, amelyek eddig nem kerültek bevonásra, de erős magyarázó erővel bírnak a vizsgált magyarázandó változóra. A rendelkezésünkre álló „kiegészítő elemek” köre igen tág volt: az *Ifjúság 2000* adatbázisa számtalan olyan adatot tartalmaz, amelyek – némi összevonás, átalakítás után – az egyes magyarázó modellbe érdemben beilleszthetők. Több mint félszáz indikátorral dolgoztunk, melyek közül – természetesen – csak azokat vettük figyelembe, amelyek hatása addigi empirikus tapasztalataink és elméleti előfeltevéseink szerint szociológiailag érdemben interpretálhatóak.

Elemzési eljárásunk „alkalmasságának bizonyítása” érdekében a 25–29 éves magyar fiatalok életének olyan meghatározó jelentőségű jellegzetességeit vettük sorra, amelyeket az életmód, életminőség

adekvát indikátorainak tekintünk⁵². A következőkben csupán egyet ragadunk ki: azt mutatjuk be – egy ábra segítségével –, hogy a válaszadók *internet-használatát* mennyiben magyarázzák a rétegtképző tényezők.

Ábránkon az egyes magyarázó változók Éta értékeit közöljük („A értékek”) a magyarázandó változóra, majd megvizsgáljuk a Béta értékeket is változó-páronként. Miután elsősorban arra vagyunk kíváncsiak, hogy az életciklus-tipológiánk milyen magyarázó erőt képvisel önmagában, a másik két magyarázó változóhoz és a „kontroll-változóhoz” (a társadalmi státusz indikátorához) képest, a páronkénti Béták értékeit összehasonlítjuk az életciklus-változónk Éta értékeivel (ezek ábránkon a „B értékek”).⁵³ Tanulságos a háttérelmek esetében is a B érték alakulása, így ezt is közöljük ábránkon. E mellett közel félszáz – még a modellekbe be nem vont – kiegészítő változó hatásait is sorra vettük. Ábránkon csak azt a négyet szerepeltetjük, amelyek erős szignifikáns hatást mutattak (Éta-értékek nagyok voltak, és az „F függetlenségi próbát” is kiállták 95 százalékos megbízhatósági szinten).

Adataink azt mutatják, hogy az *életútelelemek a második legnagyobb magyarázó erővel bíró indikátorunk* (ábránkon a réteghelyzet mutatójának Éta-értéke 0,57, míg az életútelemeké 0,52). Az Internet-használatot legerősebben tehát a megkérdezettek *hagyományos társadalmi státusz mutatója* magyarázza. Az életeseemények indikátora ennél gyengébb statisztikai magyarázó erővel bír. Miután

52 Ezek a következők voltak: 1. Beilleszkedés az E-társadalomba; 2. A drog használata; 3. Hány gyermeket szeretne?; 4. Különóra (korábban); 5. Művelődési intézmények látogatása; 6. „Kapcsolati tőke” (befolyásos kaps.); 7. Baráti kapcsolatok erőssége; 8. A kapcsolatok hasonlósága; 9. Nyelvtudás; 10. Politikai érdeklődés; 11. Előítéletesség; 12. Szórakozás (intézmények látogatása); 13. Egészségi állapot; 14. Volt-e már munkanélküli?; 15. „Vesztes” vagy „nyertes”?; 16. Elégedettség jelenlegi helyzetével; 17. Tervei megvalósulási esélyei; 18. Egyetért-e az EU-csatlakozásunkkal?

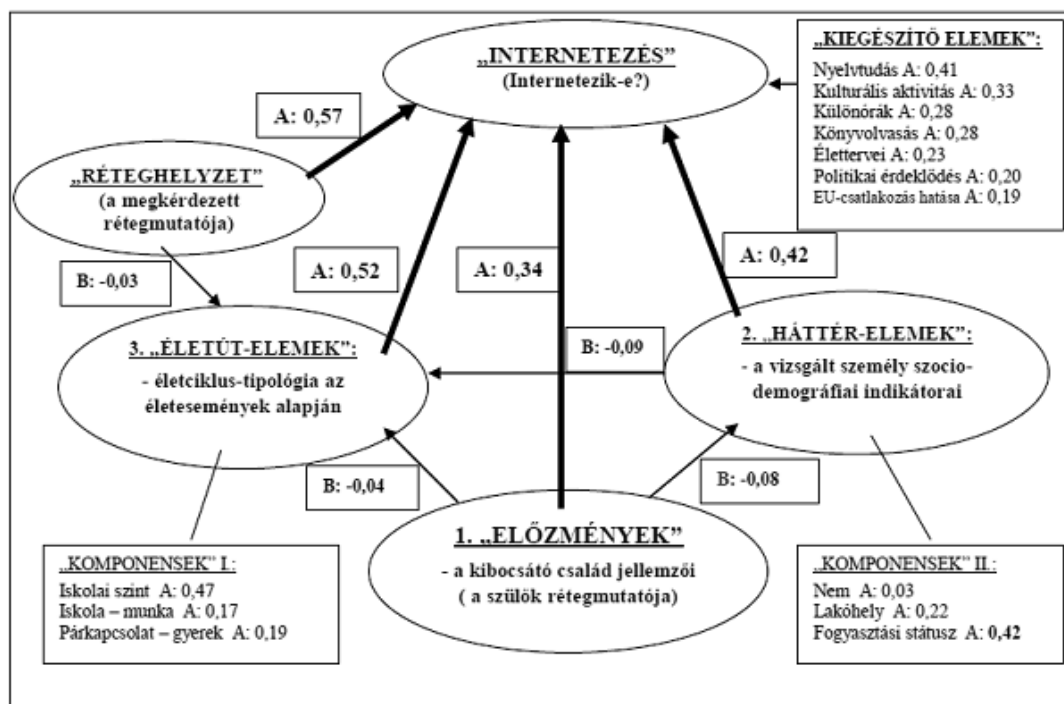
53 A „páros teljes faktoriális modelljeinkben” az „A értékek” (Éták) az „ok” változók magyarázó erejét fejezik ki (az „okozat” változó” szóródásának mekkora hányadát magyarázzák). A „B értékek” azt mutatják meg, hogy az életút-elemek hatása mennyiben csökken a páros kölcsönhatások kiszűrése után. Kiszámítása úgy történik, hogy a Bétából kivonjuk az Étát, azaz a negatív B érték azt mutatja, hogy a Béta mennyivel kisebb, mint az Éta – ezt nevezzük „interferenciának”. (A Béták azt mutatják meg, hogyan változik az „ok” indikátor magyarázó ereje, ha más „ok” változók kölcsönhatásait is figyelembe vesszük.) Lásd erről bővebben: Székelyi–Barna 2002.

50 A szülők társadalmi státuszmutatóját a foglalkozásuk és legmagasabb iskolai végzettségük alapján konstruáltuk logikai úton, majd egy (a megkérdezett nyelvtudása, számítógép- és Internet-használata, középiskolás korában a különórák száma, a háztartása fogyasztási státusza, valamint a kapcsolati tőke indikátorai alapján képzett) „kontrollváltozó” révén rendeztük sorba az apa és az anya státuszmutatóit. Ezt követően a kontrollváltozó szerint magasabb érték képviseli „a szülők magasabb társadalmi státuszmutatóját” (egy „hierarchikus veleszületett” paramétert alakítottunk ki tehát).

51 A megkérdezett társadalmi státuszmutatóját iskolázottsága, gazdasági aktivitása és foglalkozása alapján szintén logikai úton konstruáltuk (hasonló módon az „előzmény” indikátorához, ez esetben is elkészíthető a változó hierarchikus formája).

1. ábra: Az internetezés vizsgálatának „páros teljes faktoriális modelljei” (az A: Éta-értékek, illetve B: a Béta értékek eltérései az Étáktól)

Forrás: Kabai 2006:153. („Ifjúság 2000” 25-29 éves alcsoportja, N=2.553 fő)

mindkét változó felépítésekor nagy szerepet játszott az iskolázottság, nem meglepő, hogy a hagyományos státuszmutató bizonyult „sikerebbnek” (az iskolázottság – vagy modellünkben: iskolai szint – változójának erős hatása jól kitűnik a Komponensek I. elemből az ábrán: a mutató Éta-értéke 0,47, azaz kb. 22 százalékos magyarázó erővel bír). Ennek igen egyszerű a magyarázata. Miután a hagyományos stratifikációs mutató elemei általában szorosan kapcsolódnak az iskolai végzettséghez és annak mintegy következményeképpen előálló, a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyzethez, így evidens a magasabb magyarázó erő (szinte „megsokszorozódnak” az iskolázottság mutatójának hatásai).

Felvethető ugyanakkor az a kérdés, hogy vajon mennyivel értünk meg többet egy magasabb statisztikai magyarázó erővel bíró változó esetében? Valóban közelebb juthatunk a társadalmi jelenségek összefüggéseinek megértéséhez? Úgy gondoljuk, ha egy magyarázó változó hatása csupán azért magas, mert magába sűríti a legfontosabb tényező – jelen esetben az iskolázottság – következmény-változóit, akkor sok olyan magyarázó tényező kívül reked a horizontunkon, amely plusz adalékokkal szolgálna

az összefüggések megértéséhez. Úgy gondoljuk, hogy az életesemények együttes vizsgálata éppen ezeknek a plusz magyarázó tényezőknek a bevonását teszi lehetővé. Arra hívják fel a figyelmet, hogy – jelen esetben – az iskolázottsággal csak részben összefüggő tényezők (az egyéni életutak egyéb döntései-bukatói) hogyan erősíthetik vagy gyöngíthetik ezeket az iskolai életút során szerzett előnyöket és hátrányokat.

A korábbi cikkünkben említett többdimenziós matematikai statisztikai módszerek, az egyéb logikai („pontozásos”) eljárások, amelyek speciális látens és összetett manifeszt változóink, konstrukcióink előállítására, az összefüggések elemzésére szolgálnak, megítélésünk szerint soha nem mentesítik a szociológust az alól, hogy – szubjektívnek érzett – elméleti előfeltevéseit igazolja. Egyrészt a legtöbb esetben nem egyszerű, készen kapott modellel dolgozunk, ezeket a konstrukciókat lépésről lépésre kontrolláljuk, ha szükséges, kiigazítjuk (azaz arra törekszünk, hogy társadalomkutatóként „ne vesszünk el ellenőrzésünket a matematikai statisztikai apparátus fölött”). Másrészt minden esetben törekszünk arra, hogy bemutassuk: a létrehozott összetett változók, indikátor-együttesek nem mások, mint az elméleti fogalmaink társadalmilag releváns „empi-

rikus leképeződései”, illetve a szignifikáns empirikus kapcsolatok mögött szociológiailag értelmezhető, valós társadalmi összefüggések léteznek.⁵⁴

Összefoglalásul

– Eszközrendszerünk – reményeink szerint – az individualizálódó-reflexív társadalom egyes tényezőinek megfelelő vizsgálati módszere lehet: mérhetővé válnak az – *egyéni döntésektől erőteljesebben függő* – életutak eltérései és hasonlóságai, illetve ezek összefüggései az őket befolyásoló és az általuk befolyásolt tényezőkkel.

– Mindezek alapján *empirikusan jobban meggradaghatóakká*, valamelyest láthatóbbakká válnak az egyes társadalmi makrocsoportok, ezek generációk közötti újratermelődésének folyamatai, értelmezhetőbb lesz a társadalom tagozódását relevánsan befolyásoló hierarchikus (graduális) indikátorok.

– Választ remélünk kutatásunk azon alapkérdésére is, hogy mennyiben vagyunk kénytelenek a jövőben „*elhagyni a kutatási rutin ösvényeit*” empirikus vizsgálódásaink során.

Mindezeket a célkitűzéseinket – a fentebb említett hiányosságok, korlátok miatt – *csak részben tudtuk megvalósítani*. Nyilvánvalóvá vált számunkra, hogy – eszközeink tökéletesítése érdekében – további kutatásokat, kísérleteket kell még elvégeznünk. Ezek egyikét következő cikkünkben mutatjuk be.

Irodalom

- Andorka Rudolf 2006 *Bevezetés a szociológiába*. OSIRIS Kiadó, Budapest
- Angelusz Róbert 1999 szerk. *A társadalmi rétegződés komponensei*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Angelusz Róbert 2000 *A láthatóság görbetükrei*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Blau, Peter 1973 *Inequality and Heterogeneity*. Free Press, New York.
- Blau, Peter 1976 *Approaches to the Study of Social Structure*. London.
- Blossfeld, Hans-Peter – Hofmeister, Heather 2005 *Life Course in the Globalization Process*. Otto Friedrich University of Bamberg.
- Csontos László 1998 *A racionális döntések elmélete*. Osiris Könyvkiadó – Láthatatlan Kollégium Szemeszter könyvek. Budapest.
- Du Bois-Reymond, Marcus 1998 I don't want to commit myself yet: young people's life concepts. *Journal of Youth Studies*, 1:63-79.
- Erikson, Robert – Goldhorpe, John H. 1994 A kutatás elméleti alapja, adatai és stratégiája. In Andorka Rudolf – Hradil, Stefan – Peschar, Jules L. szerk. *Társadalmi rétegződés*. AULA Kiadó, Budapest.
- Ferge Zsuzsa 1969 *Társadalmunk rétegződése*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Füstös László – Meszéna György – Simonné Mosolygó Nóra 1986 *A sokváltozós adatelemzés statisztikai módszerei*. Akadémia Kiadó, Budapest.
- Giddens, Anthony 2008 *Szociológia*. OSIRIS Kiadó, Budapest.
- Kabai Imre – Pálvölgyi Miklós 1980 *A klaszterelemzés módszerei és alkalmazása*. MTA Szociológiai Kutatóintézet Módszertani Füzetek, Budapest.
- Kabai Imre – Pálvölgyi Miklós 1986 Tipológiai-készítés klaszterelemzés segítségével. Egy empirikus vizsgálat tapasztalatai. *Szociológia*, 3-4:531-542.
- Kabai Imre 1984 *A debreceni kisgyermekes családok életmódja*. Életmód tipológia klaszterelemzés segítségével. Bölcsészdoktori disszertáció. KLTE Debrecen.
- Kabai Imre 2006 *Társadalmi rétegződés és életeresemények. A magyar fiatalok a posztindusztriális korszakban*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Kohli, Martin 1985 Die Institutionalisierung des Lebenslaufs: Historische Befunde und theoretische Argumente. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 37:1-29.
- Kohli, Martin 2007 The Institutionalization of the Life Course: Looking Back to Look Ahead. *Research in Human Development*, (4) 3-4:253-271.
- Kolosi Tamás – Rudas Tamás 1988 *Empirikus problémamegoldás a szociológiában*. OMIKK-Tárki, Budapest.
- Kolosi Tamás 1982a A strukturális viszonyok körvonalai. *Valóság*, 11:1-17.
- Kolosi Tamás 1982b Struktúra, rétegződés, metodológia. In Várnai Györgyi szerk. *Elméletek és hipotézisek*. Társadalomtudományi Intézet, Budapest, 11-60.

54 Ezt az elvet követtük a korábbiakban is, amikor kidolgoztuk klaszterelemző eljárásunk *iteratív* alkalmazási modelljét. Lásd: Kabai-Pálvölgyi 1986. Lásd még ennek az elvnek a részletesebb kifejtését: Füstös-Meszéna-Simonné 1986; Kolosi-Rudas 1988; vagy Székely-Barna 2002.

- Kolosi Tamás 1984 *Státusz és réteg. Rétegződés-modell vizsgálat III.* Társadalomtudományi Intézet, Budapest.
- Kolosi Tamás 1987 *Tagolt társadalom. Struktúra, rétegződés, egyenlőtlenség Magyarországon.* Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- Kolosi Tamás 2000 *A terhes babapiskóta. A rendszer-váltás társadalomszerkezete.* Osiris Könyvkiadó, Budapest.
- Kreckel, Reichard 1990 *Klassenbegriff und Ungleichheitsforschung.* In Berger, Peter A. – Hradil, Stefan „Soziale Welt Sonderband 7: Lebenslagen, Lebensläufe, Lebensstile”. Göttingen.
- Lenski, Gerhard 1999 *Hatalom és privilégium. Elmélet a társadalmi rétegződésről.* In Angelusz Róbert I.m. 302-340.
- Rudd, Peter – Evans, Karen 1998 Structure and Agency in youth transitions: student experiences of vocational further education. *Journal of Youth Studies*, 1:39-62.
- Szabó Andrea – Bauer Béla – Laki László 2002 szerk. *Ifjúság 2000.* Nemzeti Ifjúságkutató Intézet, Budapest.
- Székelyi Mária – Barna Ildikó 2002 *Túlélőkészlet az SPSS-bez.* TYPOTEX Kiadó, Budapest.
- Szelényi Iván – Manchin Róbert 1990 A családi mezőgazdasági termelés a kollektivizált gazdaságokban: három elmélet. In Szelényi Iván *Új osztály, állam, politika.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 375-400.
- Tóth István György 2000 Előrejutás a társadalmi ranglétrán – egy magyarázatkísérlet. In Spéder Zsolt – Tóth Péter Pál szerk. *Emberi viszonyok.* Századvég Kiadó, Budapest, 223-246.
- Wallace, Claire – Jones, Gill 1992 *Youth, Family and Citizenship.* Open University Press, Buckingham.
- Wallace, Claire 1998 Social reproduction and school leavers: a longitudinal perspective. In Hurrelmann, Klaus – Engel, Ulrich eds. *The Social World of Adolescents: International Perspectives.* W. de Gruyter, New York.
- Wallace, Claire 2006 Ifjúság, család, polgárrá válás. In Gábor Kálmán szerk. *Ifjúság-szociológia. Szöveggyűjtemény.* Belvedere Kiadó, Szeged, 269-278.
- Max Weber 1946 *Essays in Sociology.* (Wright Mills és Herbert Gert angol fordításában). Fair Lawn, Oxford University Press, 186-194.

Winn, Johanna – Dwyner, Peter 2006 Új irányok az ifjúsági életszakaszok átmenetének kutatásában. In Gábor Kálmán szerk. *Ifjúság-szociológia. Szöveggyűjtemény.* Belvedere Kiadó, Szeged, 249-268.

Absztrakt

Cikksorozatunk második darabjában a 2006-ban kialakított négydimenziós rétegződésmodell felépítését, módszertani sajátosságait ismertetjük. Először a társadalom tagozódását célzó kutatások néhány alapkérdését igyekszünk tisztázni („státusz”, „réteg”, „struktúra” fogalma), egyértelművé teszünk, hogy empirikus kutatásaink során mi hogyan értelmezzük ezeket a kifejezéseket. Ezt követően kísérletet teszünk egy olyan rétegződés-modell taxonómikus leírására, amely magába foglalja az „individualizálódó-reflexív” társadalmi folyamatokat leíró „életút-elemeket”. Bemutatjuk többdimenziós rétegződés-modellünket, a négy rétegződés tényező empirikus megfelelőjét, gyakorlati kialakításuk módját, majd teszteljük statisztikai magyarázó erejét (az „információs társadalomba való beilleszkedés” indikátorán). Válasz keresünk arra a kérdésünkre is, hogy „mennyiben volt érdemes elhagyni a társadalomkutatás rutinösvényeit”...

Imre Kabai – Katalin Kovássy

„STRATIFICATION MODEL 2.0”

(Experimental multidimensional analysis of the social stratification of Hungarian young graduates)

2. Outline of a new stratification model

Abstract

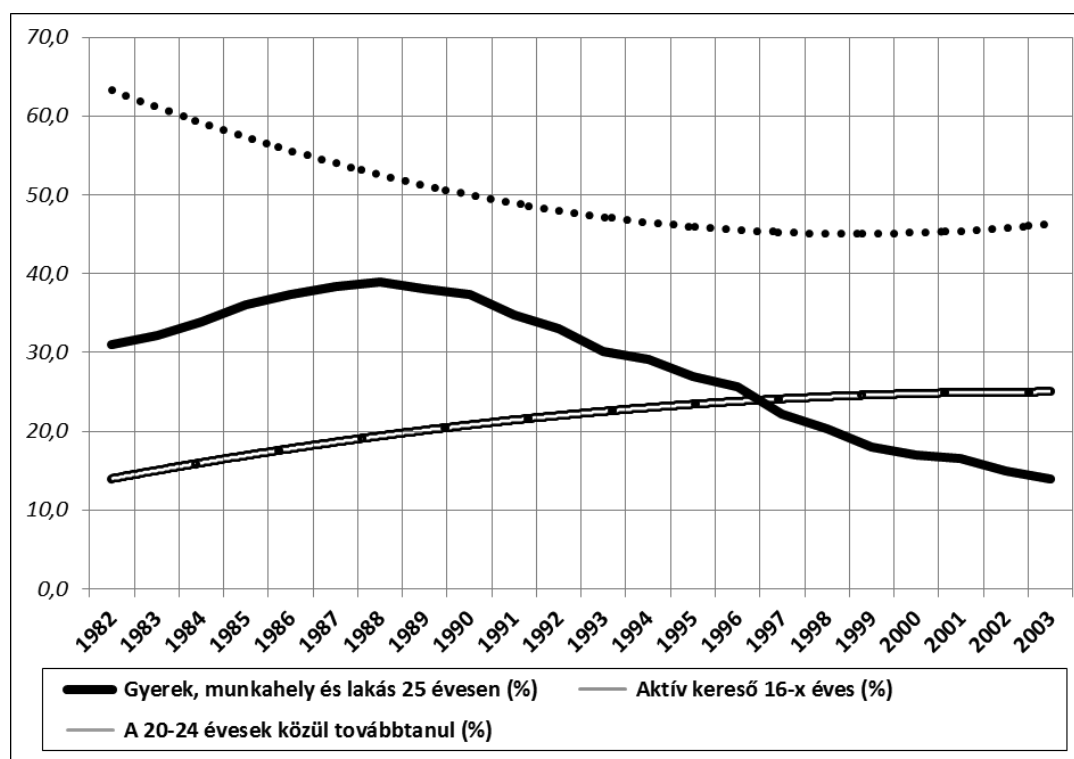
In the second part of our study series we outline the structure and methodology of our four-dimensional stratification model that we worked out in 2006. Firstly, we identify some of the basic questions of research on social stratification (such as the definitions of „status”, „stratum”, or „social structure”) in order to clarify what we mean by such terms in our empirical study. Secondly, we build the taxonomy of a stratification model that

includes life course elements pertaining to social processes of individuation and reflection. We also describe our multidimensional stratification model, the empirical equivalent of the four stratifying factors, and the method of how to generate them, and we test their statistical explanatory power (on

the indicator of „adapting to information society”). In addition, we try to provide an answer to the question whether and how much it was worth „walking off the beaten tracks” of sociological research.

A Szerkesztők megjegyzése: E tanulmány előző (első) részében /Kultúra és Közösség, 2013. II. szám, 75. oldalán/ közölt 1. ábra /1. ábra: Egyes társadalmi jelzőszámok alakulása 1982 és 2003 között (százalékok)/ technikai okok miatt torzulást szenvedett, amiért a Szerzők szíves elnézését és Olvasóink megértését kérjük. Minthogy kulcsfontosságú ábráról van szó, a Szerzők kérésére az ábrát újraközöljük, immár javított változatban. /a szerk./

1. ábra: Egyes társadalmi jelzőszámok alakulása 1982 és 2003 között (százalékok)

Források: Kolosi - Keller (2010), Laky (2003), Kabai (2009a), illetve „Életünk fordulópontjai II.” KSH 2005. (saját számítások)

KULTÚRA ÉS/VAGY POLITIKA MAGYARORSZÁGON AZ ELMÚLT HÚSZ ÉV TÜKRÉBEN

FINANSZÍROZÁS, ÉRTÉKEK, TÁRSADALMI KÉRDÉSEK

Előszó

Dolgozatom betekintést kíván adni a hazai kultúra különböző – elsősorban – finanszírozási kérdéseibe. Kíváncsi voltam, hogy vajon a kultúra kifizetődőnek mondható-e, mind gazdasági, mind társadalmi szempontból. Vizsgálni kívánom a kultúra általános kérdéseit, a kulturális tevékenységek alapvető tulajdonságait, illetve az előadó-művészeti törvény előnyeinek, hátrányainak tárgykörét. Másfelől a források csökkenéseinek okaival is foglalkozom, illetve alapvető feladatim közé tartozik a színház belső finanszírozási rendszerének bemutatása, a támogatások sokszínű formáinak részletes szemléltetése, valamint esetleges hiányosságainak feltárása. Dolgozatom kiindulási pontja a kultúra alapvető meghatározása, a főbb kultúra-fajták, illetve a kultúra feladatának meghatározása, a kulturális javak jelentőségének hangsúlyozása. Kérdésként vetem fel, hogy a mai társadalomnak, gazdaságnak miért érdeke a kulturális intézmények, így például a színházak további működtetése, mert a csökkenő állami támogatások következtében egyes szakemberekben kialakult egy közös aggodalom, eszerint a színházak a jövőben átalakulnak önfenntartó intézményekké, s mivel e szféra hazai körülmények között nem profitorientált, hogyan tudna fennmaradni?

A kultúra meghatározása

A kultúrának számos értelmezése van, mert rendkívül sokszínű tevékenységek összessége. A fogalmat alkotók számos aspektust hangsúlyoznak, melyek közül a következőket kívánom kiemelni. „Az emberiség által létrehozott anyagi és szellemi értékek összessége”.⁵⁵ „Tág értelemben a kultúra viszonyokat jelent, az ember viszonyát önmagához, a másik emberhez, illetve az emberi kapcsolatokat szabályozó társadalmi keretekhez, a természethez és az alkotott tárgyi környezethez, végül az ember viszonyát a jelekhez, a hét szabad művészetből megszorozódott megjelenítési, kifejezési, értelmezési módokhoz”.⁵⁶ Még tágabb értelemben „egy adott –

térben és időben meghatározott – társadalom hétköznapi, tudományos és művészeti ismereteinek és tudásanyagának összessége, amelyek az adott társadalom és a társadalom egyes egyéneinek és csoportjainak, vagyis azt adott közösség összetartozásának és fennmaradásának lehetőségeit és körülményeit biztosítják”.⁵⁷ „A kultúra el tudja mesélni azt, ami megmagyarázhatatlan, összehozza az embereket, akik között különben nem lenne egység. A kultúra kommunikációt teremt, összekapcsolja az embereket és egységességet teremt”.⁵⁸

A kultúra meghatározása mellett szükségesnek tartom, hogy e dolgozat során tipizáljam a kultúrát. A tradicionális kultúra, a kultúra „ősformája” a hagyományos „népi kultúra” elemeit tartalmazza. A mindennapok élő kultúrája, amely voltaképpen a hagyományos népi kultúra helyét tölti be a modern társadalomban, összekötő anyagként szolgál a társadalom összetartásában. A „magas kultúra” próbál szembenézni a világ problémáival, továbbá a nagy újítók, a superkreatív alkotók kultúrája, kiállva az idő próbáját, adhat az embereknek időtálló kulturális örökséget. Az elitkultúra a társadalom vékony rétegét érinti, de arra kell törekedni, hogy az igénykör fokozatosan bővüljön. Csakhogy mindez nem valósulhat meg könnyedén, mert a magas kultúrához tartozó „termékek” alkotói a társadalom legjobban megbecsült, anyagilag is elismert művészei, ezáltal a hozzájárulásnak anyagi korlátai vannak. Az elmúlt században-félszázadban jelentős bázissá alakult a társadalmi középréteg, ennek hatására keletkezett egy új kultúrafajta: az óriássá növekedett McCulture, mely úgy uniformizálja a kultúrát, mint a McDonald's az étkezést, eszerint mindent szórakoztatás formájában kell előadni. Erre a gondolkodásmódra hatalmas iparágak épülnek, ám ezek az eszközök átalakítják a kultúra hagyományos szerkezetét.⁵⁹

A hagyományok, a nemzeti identitás ápolása és fenntartása a kultúra feladata, mely alapvetően kulturális intézményeken keresztül valósul meg. A kultúra közérdek, közügy, ezért a kultúra megőrzése

55 Magyar Értelmező Kéziszótár I., 799. oldal.

56 Vitányi 2006:116.

57 www.tatapume.org/fileadmin/tatapume_ftp/hu/hu_04_S.pdf

58 Dybkjaer 2002.

59 Vitányi 2006:116.

és fejlesztése a fő eszköze a társadalom szellemi és fizikai fennmaradásának. Alapvető társadalmi, politikai cél a kultúrához, a művelődéshez való hozzáférés lehetőségének, egyenlő esélyek feltételének, a kulturális javak fogyasztásának fokozatos megteremtése, közoktatás fejlesztése révén. A közművelődés színvonala nemcsak a közvetlen befogadóra, hanem a környezetre, a társadalom állapotára is hat. Bizonyítottan minél műveltebbek a társadalom tagjai, annál kevesebb az antiszociális magatartás, társadalmi deviancia és környezetromboló hatás.

Ugyanakkor a kultúra és a munka viszonya szoros kapcsolatban van, mert a munkakultúrának alapvető eleme, hogy kapcsolódik a kulturális intézményekhez. Az innovativitás, kreativitás képességének csak a szellemi alapjai sajátíthatók el oktatási intézmények által. A kreativitás, illetve az innovativitás problematikája szorosan összefügg a kulturális intézmények látogatásának gyakoriságával. A munkakultúra fő aspektusa a folyamatos tájékozottság mind szakmai, mind a hétköznapi élet terén. Ehhez pedig elengedhetetlen a kulturális javak rendszeres fogyasztása.

Úgy vélem, kiemelten fontos foglalkoznom a kulturális javak sajátos jelentőségével. A kulturális javak különböző művészeti tevékenységek által létrejött produkciók, szolgáltatások összessége, melyek a gazdaság kulturális ágazatába sorolhatóak. A kulturális javak out-, illetve inputjának meghatározásakor felmerülhetnek problémák, mint például ha egy színház mint kulturális intézmény egy előadásra jegyet árul, az előadás, vagyis a színház által előállított termék egy kulturális élmény, de minőségéről, értékéről csak az előadás végén győződhet meg teljesen a néző. A kulturális jószág iránti keresletet három tényezőcsoport alakítja, elsősorban az esztétikai, művészeti értékek és élmények, másodsorban a gazdasági tényezők, harmadrészt pedig az interperszonális tényezők által.

Másfelől különbséget kell tenni e tanulmány során az alkotó- illetve az előadóművészet között. E szerint beszélhetünk különállóan alkotó, illetve előadó művészetről. A kultúra a már említett két művészeti ágat fogja egy csokorba. Az előadóművészeti ágazatot szeretném kiemelni, mivel e köré épül jelen dolgozatom, így elengedhetetlen az alkotóművészet definiálása.

Az alkotóművészet sokfélesége természetes módon része a mindenkori kultúrának, kifejezi a társadalmi tölteteket, a kapcsolati rendszert, illetve a szükségleteket egyaránt. Az előadóművészet ezzel szemben közvetíti az alkotó művészet mondani-

valóját, társadalmi viszonyokat próbál bemutatni. Minden egyes előadóművészet által született produktum, produkció hordoz kulturális üzenetet. Az üzenet viszont egy kétszakaszos tevékenység, mert először létre kell hozni az adott produktumot vagy produkciót, majd közvetíteni kell a közönség, befogadó fél vagy csoport felé, amely fogyasztói bizonytalanságot okoz, mert maga a fogyasztó csak a produkció vagy produktum után tud meggyőződni annak minőségéről, értékéről, a vásárolt „termék” hasznáról.

Ugyanakkor a kulturális intézmények működését meghatározó tényezők tendenciái differenciáltak. Átlagosan nő a szabadidőnk, s így viszonylag több időnk marad kulturális tevékenységekre, ezzel egyidejűleg nő a kínálat, illetve erősödik a versenyhelyzet egyaránt. A munkaerőpiac viszont egyre inkább megbecsüli azokat a készségeket, a kreativitást, innovációs készségeket, melyek a kultúrából is fakadnak.⁶⁰ A kultúrafogyasztásban élenjáró magasabb képzettségűek aránya is folyamatosan emelkedik, ami szintén kecsegtető a kultúrára nézve, hiszen minél magasabb arányú a magasabb végzettséggel rendelkező aktív dolgozó polgárok száma, annál inkább igényli a társadalom a kulturális javak fogyasztását.

Fontos kérdés ugyanakkor, milyen módon lehetne a kulturális kínálatot és keresletet rövid és hosszú távon egyensúlyba hozni. A hosszú távú stratégia alapvető feltétele a korszerű közoktatás, valamint különböző személyiségfejlesztő és kreativitást elősegítő programok. Ezért hosszú távon össztársadalmi érdek a kulturális ágazat sokirányú fejlesztése, mert ez hozzájárul az ország versenyképességének növeléséhez. További hosszú távú össztársadalmi cél a kulturális intézmények fejlesztése, mely színtere az egyén gazdasági érdekeit, életkörülményeit fejlesztő tudás megszerzésének. A közösség célja a társadalom anyagi, szellemi színvonalának fenntartása, a civilizáció fejlesztése, illetve továbbvitele, ezért érdeke a társadalomnak a gazdaság mellett a humán tőke, vagyis a H-faktor intézményeinek működtetése és fejlesztése. Ez alapvető feltétele egy társadalom demokratikus működésének, intézményrendszeri fejlesztésének. A társadalom tagjainak tömeges elszegényedése következtében könnyebben és gyakrabban vonzódnak a társadalom tagjai radikális, antidemokratikus eszmékhez, ami a demokrácia korlátozásához vezethet. A kultúra és a közművelődés finanszírozásában az állam mindig

60 SZÍN – Közösségi művelődés, 2007. Kulturális stratégia – Közművelődés-tervezés. 12/2-3:3.

főszerepet vállalt, erre mindig is szükség volt és a jövőben is szükség lesz, mert ez a szféra elsősorban hazai körülmények között alapvetően nem profitorientált, saját bevételeiből nem lenne képes fenntartani magát. Az államnak tehát főszerepet kell vállalnia a fontos és hasznos intézmények finanszírozásában. Ugyanakkor a magántőke is jelen van a kulturális piacon és a finanszírozásból bizonyos szinten kiveti a részét. Itt szeretném megemlíteni a mecenatúra intézményét, mely már a középkorban is működött, ekkor ugyanis a nagy művészek munkásságát a nemesi családok finanszírozták. Napjainkban, a társadalom nevében az állam sokirányúan vesz részt, így a kultúra finanszírozásában is, a közoktatás ingyenes, a felsőoktatásban az első diploma megszerzése ugyancsak alanyi jogon jár.⁶¹ Az állam sokoldalúan segíti az információhoz való hozzájutást a társadalom tagjai számára, könyvtárakon, teleházakon, televízió és rádió keresztül, továbbá színházakat és múzeumokat működtet, illetve egyéb kulturális intézményeket.

A jelenleg érvényben lévő adórendszer azonban nem kedvez a kulturális szféra fejlesztésének, mert a magas adók (forgalmi adó, jövedelmi adó egyaránt) hosszabb távon az oktatás, illetve a kultúra fejlesztését, a hozzájárulás feltételeit korlátozza. Az alacsony adók is korlátozhatják e szférát, mert tartósan (a kevesebb befolyó adóból) mérséklék a kultúrára fordítható forrásokat. Hazai tapasztalat szerint a színházak összes állami támogatása az utóbbi években nem, vagy csak alig csökkent, az önkormányzatok viszont jelentősen csökkentették a kultúrára fordított forrásokat. Kérdés: miért? A források elosztásánál mérsékelni kellett a nem termelő szféra fejlesztését. Jelen pillanatban a kormány bölcsességén múlik az ágazati illetve intézményi támogatások nagyságrendje, amely remélhetőleg nem válik bizonytalanná, tervezhetetlenné.

A nyugati demokráciákban kiépült egy beosztási és ellenőrzési intézményrendszer, ezekben az államokban a döntés joga általában a nonprofit szektoré, mivel ők tudják felmérni hitelesebben, hogyan, kinek pontosan mire van szüksége. Ezek alapján pontosan meg kell határozni, milyen színtereket és/vagy intézményeket támogasson, avagy finanszírozzon az állam. Rengeteg olyan intézmény kerül ki állami finanszírozásból, melynek nagy szüksége lenne az állam segítségére, ugyanakkor sajnos van számos egyéb színtér, amely bekerül az állami finanszírozásba, holott ez elvileg nem lenne

indokolt. Természetesen sok olyan intézmény van, ahol az állam jelenléte elengedhetetlen – például a kultúra megőrzése érdekében (színházak, múzeumok, könyvtárak esetében). A kulturális intézmények finanszírozását a centralizált demokratikus rendszerekben a köz dönti el, továbbá dönt arról is, hogy mire költjön az állam. Ezeket a döntéseket a szavazatok leadásával realizálják, ilyenkor bizonyos programokat támogatnak, másokat pedig elleneznek.

A mai világban, így hazánkban is rendkívül kiemelt társadalompolitikai cél, hogyan tudna megvalósulni a kultúra demokratizálása és a demokratikus kultúra. Három alapvető prioritást indokolt érvényesíteni: meg kell akadályozni a társadalom további kulturális kettészakadását, meg kell teremteni a kulturális esélyegyenlőséget, továbbá cél, hogy a magas kultúra a társadalom széles köréhez eljusson, ne csak az elit-osztályhoz. A társadalom tagjait ösztönözni kell a kreatív életmódra, valamint a kultúra megismerésére. Ebben fontos eszköz a legújabb kultúrafejlesztő eszközök, technikák társadalmi integrációja. Alapvető cél továbbá az együttműködés a döntéshozók, magánszemélyek, civil szervezetek és az állam között, mert elengedhetetlen, hogy minél szélesebb körben jöjjön létre együttműködés.

Olyan kultúrpolitika megteremtése lenne optimális, mely meggátolja a társadalom kulturális kettészakadásának ma látható folyamatát. Ma ugyanis, nem csak a kultúrában, hanem a foglalkoztatottságban, jövedelmi színvonalban, iskolázottságban, szociális viszonyokban egyaránt megjelenik a kettészakadás. Számos jele van a társadalomban a rétegek közötti állandósult különbségeknek. A társadalomnak jelenleg van egy jelentős rétege (számukat több millióra becsülik), akik jövedelmüket illetően leszakadtak (alacsony végzettségűek, szakmai végzettséggel nem rendelkezők). Közismert összefüggés, hogy minél magasabb a foglalkoztatottság színvonala, annál magasabb lehet a belső fogyasztás is egyben, ezáltal a kulturális javak fogyasztása is nőhet. A piacgazdálkodási viszonyok, ahol a jövedelmezőség az alapvető cél, differenciálják a gazdaságot, ennek eredménye, hogy differenciálódik a társadalom jövedelmi színvonala is.

Számos vélemény szerint, a (magas-)kultúra nem lehet mindenkié, de a társadalom fejlődésének egyik alapvető célja, hogy mennyiségileg bővüljön a hozzájutók köre. E folyamatban az értelmiségieknek kiemelt szerepe van, ugyanis az esélyek egyenlőtlensége kiemelkedő probléma, korán, már általában gyermekkorban eldőlt, hogy ki az, aki hozzáférhet és

61 A tanulmány elkészülési ideje 2012. tavasza – a szerk.

ki az, aki kiszorul ebből a szférából. A rendszerváltás során megtörtént a politikai és a gazdasági rendszerváltás, azonban ezt nem követte a kulturális váltás, azaz a hozzájutás feltételeinek tömeges javulása. A kultúra belső struktúrája nem változott a '89-es időszakhoz képest. A rendszerváltás geopolitikai jellemzője a keleti érdekszférától való elfordulás, illetve politikailag a többpártrendszer kialakulása volt. Gazdasági jellemzője a privatizáció, valamint a profitorientált működés. A profitorientált szektor érdeke, hogy évről évre növelje a profitot, következetesképpen ez a haszonelvű gondolkodásmód ugyancsak elterjed. Tanulmányom során, a vélemények ismerete alapján, több alkalommal is említeni kívánom, hogy nem lehet a társadalmi folyamatokat csak kizárólagosan az anyagi aspektus alapján vizsgálni, a társadalom fejlődése és fejlesztése hosszú távon csak a szellemi és anyagi folyamat együttes összhangja alapján történhet.

A kultúrpolitika érvényesülése napjainkban

A hazai kultúrpolitika alapjának kialakulása a rendszerváltáshoz vezethető vissza, s azóta az 1920-as, 1930-as évek (népnemzeti) Völkisch felfogása hatja át. Az elmúlt húsz évben a kultúra felfogása zárt, statikus és affirmatív maradt. Általánosan elismert, hogy a kultúrának van egy társadalmi funkciója is, mely a társadalom-demokratizálás szemszögéből rendkívül lényeges. A kultúra nyitottsága hozzájárul a társadalmi toleranciaszint emelkedéséhez, míg a zárt, affirmatív kultúrafogalomra épített stratégiai és operációs eszközök újragenerálják és egyben automatizálják a demokrácia-deficitet.⁶² A kulturális intézmények vezetése rövidebb-hosszabb távú célok kijelölése alapján lehetséges, ennek társadalmi hatóköre a kultúrpolitikai koncepció, mely egyrészt felméri hazánkban a gazdasággal összhangban álló finanszírozási lehetőségeket, másrészt kijelöli a társadalom harmonikus fejlődését segítő kulturális célokat. A gazdasági válság, illetve az új előadó-művészeti törvény rövidtávon megváltoztatta a korábbi finanszírozási módokat, azonban a recesszió elvonásokkal fenyegeti a kulturális szférát, ugyanis többletforrásokat nem tud biztosítani. Az elmúlt időszakban, illetve manapság is a két tényező egyszerre jelentkezik, ennek eredménye, hogy az önkormányzatok a korábbinál kevésbé támogatják a színházi szférát, továbbá ma az önkormányzatnak nem kötelező feladata a színház-fenntartás. A ma-

62 Bozóki 2012.

gánvállalatok nem tudják ellensúlyozni a kulturális intézmények csökkenő központi/önkormányzati támogatását, így összefoglalóan megállapítható, hogy a távlati kulturális célokat tartalmazó előadó-művészeti törvény pozitív érvényesítési lehetőségeit az ország gazdasági pozíciója átmeneti ideig korlátozza. A jelenlegi kulturális állapot tartalma – elsősorban a források szűkülése miatt – bizonytalanságot okoz, mely előreláthatólag csak pozitív gazdasági növekedés mellett változhat. A társadalom mai kulturális állapotában általános gond a kulturális tevékenységekben és szükségletekben az inaktív polgárok magas aránya Magyarországon (körülbelül a lakosság felét érinti). E körben általános jelenség, hogy a lakosság fele nem olvas rendszeresen, nem jár könyvtárba, színházba, sem múzeumokba. Nem az a cél, hogy ezt (ezeket) a csoporto(k)a)t kirekesszük a társadalomból, hanem hogy visszasegítsük őket a kulturális szférába, felkeltsük érdeklődésüket, mert e terület lényege a polgárok kulturális aktivitása. A kultúrát közvetítő szakembereket pedig megfelelően fel kell készíteni, hogy ezeket a feladatokat el tudják látni. A mindenkori kormányok feladata egy olyan rendszer működtetése, amely a fiatalok számára vonzó, ésszerű és korszerű tartalmakat hordoz, ennek érdekében olyan működési modelleket szükséges kialakítani, amelyek a társadalom minden rétegére ösztönzően hatnak. A cél az, hogy az állam e programban a magánszférát is aktivizálja. Mindamellet manapság megszűnt az a fajta kultúrpolitikai nyomás, mely a múltban a munkáltatókat rákényszerítette, hogy ösztönözzék dolgozóik színházlátogatását, ugyanakkor a jegyárak számottevően nőttek, valamint jelentős rétegek életminősége komoly mértékben romlott, mely erősen determinálja a működési modellek kialakítását.⁶³

E dolgozat a kultúrpolitika definiálását sem hagyja figyelmen kívül. A kultúrpolitika tartalmára számos megfogalmazás látott napvilágot, össztársadalmi stratégiai érdekek érvényesítésének cél- és eszközrendszere, amely természetes intézményeken keresztül, különböző eszközökkel hivatott szolgálni a politikai célok megvalósulását. (Így például mindenki egyenlő eséllyel férjen a kultúrához, például a gyermekek évente többször jussanak el kulturális intézményekbe, ismerkedjenek meg kulturális produkciókkal, produktumokkal, sőt alakuljon ki bennük igény a kulturális tevékenységek iránt). Egyes szakemberek szerint, ennél jóval szélesebben is lehet értelmezni a kulturális politikát, miszerint van a hivatalos állami szervezetek ösztönző, jutalmazó

63 Kuti 1996:177-179.

vagy gátló tevékenysége. Másfelől számos szakember vélekedik úgy a kormány vertikális szerveződése/térnyerése következtében, hogy a kultúrpolitika területének nincs konkrét gazdája.

A kultúrpolitika fejlesztésének azonban három fontos elemét szükséges hangsúlyozni, mely három fő problémakör is egyben. Eszerint beszélhetünk stratégiáról, koncepcióról, valamint megvalósítási mechanizmusról. A kultúrpolitikai stratégia megszab egy irányt, a társadalmi szükségletek kielégítése érdekében. A kultúra társadalmi beágyazódottságú, tehát elemeznie kell a társadalmi szükségleteket, folyamatokat. Vizsgáltnia kell az adott korszak, ország jövedelem-, oktatás- és területpolitikáját, iskolázottságát, foglalkoztatottságát egyaránt, mert az említett elemek befolyásolják a kulturális igényeket. Többféle stratégia-típust különböztethetünk meg: beszélhetünk *identitást elősegítő stratégiáról*, mely nemcsak azt mondja ki, hogy a kultúrára szükségünk van, de továbbá azt is, hogy pontosan milyen kultúra szükséges. A *piaci stratégia* szerint, ezzel szemben, a kereslet és kínálat törvényét kell érvényesíteni a kultúrában. Az igényt emeli ki, miszerint amire igényük van az embereknek, az a lényeges, a többire nincs szükség. Ez a stratégia-típus haszonelvű gondolkodásmódra épül, a kereslet részesíti előnyben, a hasznot, a profitot veszi figyelembe, az értékteremtés e felfogás számára másodlagos. A posztindusztriális társadalmakban kialakult egy információs és szórakoztató ipar, az infotainment, amely ma már a világ egyik legerősebb iparágává vált. Ez bővülő lehetőséget teremt a *kultúra demokratizálásában*, mert bővül a kulturális értékekhez való hozzáférés lehetősége, s ezáltal a kulturális kínálat is nő. Ezért a következő évekre kidolgozandó magyar *kulturális stratégia alapvető feladata a sokoldalú esélyteremtés, az érték- és hagyományörzés, az új értékek létrehozásának ösztönzése.*

A kultúrpolitikai koncepció alkotói nem hagyhatják figyelmen kívül a kiinduló időszak sokirányú adottságait, mert ezek együttes eredményeképpen születhet meg a stratégiai irány. A koncepció megalkotásakor a várható anyagi aspektust kell vizsgálni, valamint a szellemi fejlődés egyidejű figyelembevétele elengedhetetlen, mivel e két tényező egymástól nem elválasztható, mert kölcsönhatásban vannak. Ezek elemzése sokoldalúan eredményezheti a reális célok megvalósulását. Nem várható el ugyanakkor, hogy a kulturális koncepciót teljes körben elfogadják, mert a társadalom nem homogén. Az országnak jelenleg *átfogó, hosszú távú koncepciója nincs.* Az intézmények hosszabb távra tervezhetősége korlátok-

ba ütközik. Társadalmi oldalról rendkívül lényeges az igény- és szükséglet-felmérés, ezt egy kollektív kutatási program tudná segíteni, mert a kulturális szükségleteket determinálja az iskolázottság, a foglalkoztatottság, a jövedelem, a térségek közötti differenciálódás, mely alapján rendkívül karakteres különbségek alakultak/alakulnak ki egyes térségek, társadalmi rétegek között. Alacsony iskolázottságú, alacsony jövedelmű polgároknál, szerkezeti igényeik alapján, a kulturális termékek és szolgáltatások fogyasztását megelőzi az életkörülmények alapvető igénye.

Ma széles körű vélekedés (szakmai körökben egyaránt), hogy *ma a kulturális szférának nincs hosszú távú stratégiája, koncepciója* – viszont ez a vélekedés egyoldalú, mert van egy, a parlament által elfogadott, a végrehajtást is tartalmazó stratégia. Azonban be kell látni, hogy a jelenlegi gazdasági helyzet jelentősen behatárolja a kultúrára fordítható anyagi forrásokat. E feltételek alapján fejlesztési, működési célokat kíván kijelölni, ebből adódóan a fenntartók és intézmények vezetősége között gyakran adódnak konfliktusok. A szándékok, az ígéretek és lehetőségek eltérése miatt sosem lehet befejezett egy társadalmi-gazdasági kutatás, mert a koncepció, illetve a stratégia folyamatos javítása elengedhetetlen, azonban bizonyos időszakonként szükséges összesíteni, s ez által születhetnek meg olyan stratégia elvek, melyek a kulturális intézményrendszerek működését, további fejlesztését szolgálják.

A stratégia, illetve a koncepció megvalósítása *átfogó döntési és intézkedési rendszert* kíván. A döntési mechanizmusnak egyik eleme az anyagi eszközök elosztása és az intézményi rendszerek fejlesztése. Az ágazati minisztérium javaslatot tehet egy kulturális intézmény fejlesztésére, majd a kormány végzi a feladatok közötti koordinációt, valamint a parlament hagyja jóvá az éves költségvetést, megállapítja a főbb társadalmpolitikai célokat, a támogatások mértékét. Az éves költségvetés operatív jellegű, a koncepció megvalósulását szolgálja. Jelenleg hazánkban nincs komplex hosszú távú koncepció. (Az előadó-művészeti törvény a színház-, a zene- és a táncművészet számára kijelöl stratégiai célokat és megvalósítási szabályokat).

Összefoglalóan megállapítható, hogy a koncepció, a szakmai célok forrása és egysége elvben létezik, azonban a koncepció megvalósulásában természetesen anyagi korlátok mindig jelen vannak. Az ágazati, az intézményi rendszerek szükségletei mindig előbbre tartanak, mint a kielégítés lehetősége. A kormány bölcsességének fontos fokmérője, hogy

megteremtse az egyensúlyt az alapvető ágazatok szükségletei között. Természetesen az anyagi eszközök elosztását mindenki megelégedésére sosem lehet megteremteni, azonban a döntések bőkezűsége nem lehet kizárólagos fokmérő, mert a távlati döntésekben a hosszú távú érdekek a meghatározóak. Vannak szakemberek, akik az anyagi elosztásokkal nincsenek megelégedve, véleményük szerint létezik egyfajta egyenlőtlen elosztás kulturális intézmények között.

Az előadó-művészeti törvény sajátosságai, főbb hatásai a színházi szférára

Az előadó-művészeti törvény azt a felismerést fogalmazza meg, hogy az élő, jelen idejű előadó-művészeti alkotás olyan, semmi mással nem helyettesíthető társadalmi tevékenység, amely ápolja és fejleszti a társadalom kulturális, szellemi állapotát, az anyanyelvi kultúrát, a társadalmi önismeretet és szolidaritást, elősegíti az európai és ezen belül különösen a magyar kulturális emlékezet fenntartását. A törvény szándéka, hogy az igényes magyarországi előadó-művészetek, a színház-, tánc- és zeneművészet művelését és fejlesztését támogassa.⁶⁴ A színház-, tánc- és zeneművészet sokszínűségének és értékeinek gyarapítása, az előadásoknak, koncerteknek a közönség széles rétegeihez való eljuttatása, a gyermek- és ifjúsági korosztály előadó-művészetekre fogékony nézővé nevelésének előmozdítása, a hazai előadó-művészet nemzetközi jelenlétének elősegítése, a határon túli magyar kultúra ápolása, a hazai nemzetiségek művészeti életének támogatása, az előadó-művészeti intézményrendszer fejlesztése, a közpénzek hatékony felhasználását elősegítő támogatási rendszer megteremtése.

E törvény hatálya kiterjed az előadó-művészeti szervezetekre, ezek fenntartóira, az előadó-művészeti szervezetekkel munkaviszonyban vagy közalkalmazotti jogviszonyban álló természetes személyekre, valamint a működésükkel összefüggő közigazgatási hatósági és szolgáltatási feladatokat ellátó szervezetre.

E törvény alapján kizárólag az Európai Bizottság N 357/2007. számú, a miniszter által vezetett

64 Az előadó-művészet, miként a zeneművészet, táncművészet, képzőművészet, stb. a mai helyesírási szabályzat szerint (2013) egy szóba írandó. A törvényszöveg és intézmények megnevezése ettől eltér, ezt tükrözi a kétféle szóalak. Utóbbi jogszerűségét, de az előbbi értelmét tartottuk szem előtt. – *a szerk.*

minisztérium költségvetési fejezetének fejezeti kezelésű előirányzataiból és a Nemzeti Kulturális Alapból nyújtott támogatás tárgyában hozott határozatával összhangban nyújtható támogatás. A központi költségvetési támogatást a költségvetési szervként vagy a külön törvény szerint közhasznúvá minősített szervezetként működő előadó-művészeti szervezet támogatására a fenntartó, ennek hiányában az előadó-művészeti szervezet kaphat.

A központi költségvetés a nyilvántartásba vett előadó-művészeti szervezetek fenntartója, annak hiányában az előadó-művészeti szervezet részére művészeti támogatást, működési támogatást és e törvény szerinti egyéb támogatást nyújt. Az állami vagy önkormányzati fenntartású előadó-művészeti szervezet számára csak abban az esetben nyújtható támogatás, ha az a magyar állammal vagy az önkormányzattal a támogatás folyósításakor hatályos, legalább három éves fenntartói megállapodást kötött. Fenntartói megállapodás csak teljes naptári évre köthető.⁶⁵

A művészetet, valamint a kultúrát kiszolgáló intézményrendszer része a színház, mely olyan önálló jogi személyiségű intézmény vagy gazdasági társaság, amelynek alap-, illetve főtevékenysége a színházi, bábszínházi tevékenység, és amelyet az állam vagy önkormányzat alapított és tart fenn, valamint az állammal vagy az önkormányzattal kötött közszolgáltatási szerződés alapján főtevékenységként végzi a színházi, bábszínházi tevékenységet.

Az előadó-művészeti törvény célja, többek között a magyar színházkultúra értékeinek megőrzése és gyarapítása, a magyar színházi szakma működéséhez szükséges színházszakmai feladatok megfogalmazása, a magyarországi színházi kultúra szellemi és technikai infrastruktúrájának fejlesztése, színházzal kapcsolatos művészeti, tudományos és oktatási tevékenységek támogatása, a színházkultúra fejlődését szolgáló források hatékony felhasználása, európai uniós szabályozással összhangban álló jogszabályi háttér kidolgozása. Az előadó-művészeti törvény előkészítéséhez megkerülhetetlen volt a színházak pontos vagyoni térképének elkészítése. Azonban a célok megvalósulása érdekében szükséges feltérképezni a jelenlegi színházi működésnek teljes skáláját, és működési feltételeit. Szükséges mérni a színházba járási szokásokat országsszerte, különösen nagy figyelmet kell szentelni a gyakorta színházba járó rétegek elvárásainak.

65 2008. évi XCIX. törvény az előadó-művészeti szervezetek támogatásáról és sajátos foglalkoztatási szabályairól, 1. §3 (1)4; 2. § (1); 3. §6 (1)7; 7. §32.

Az előadó-művészeti törvény rögzíti, hogy a különböző típusú színházaknak ki a fenntartója, valamint, hogy milyen hosszú távon kívánja fenntartani az adott színházat. Ennek alapján lehet a fenntartó a minisztérium, az önkormányzat, alapítvány, illetve magáncég, stb. Elengedhetetlen a felügyeletet ellátó minisztérium folyamatos szakmai konzultációja a fenntartó önkormányzatokkal, valamint tisztázandó és a vezetői pályázataskor megfogalmazandó, hogy milyen színházi feladat vár a leendő megbízottra. Az előadó-művészeti törvény foglalkozik a színházak fenntartásának és finanszírozásának törvényi garanciáival, a finanszírozás mértékével, a színház finanszírozás rendszerével (például, hogy pontosan mit finanszíroz: az épületet, társulatot, produkciókat). Ezenfelül foglalkozik a színházban dolgozók munkakörülményeivel, a színházban dolgozók nyugdíjfeltételeinek megteremtésével, a független, és úgynevezett alternatív társulatok közpénzhez és játszóhelyhez való hozzáféréseinek kérdéseivel, a magyar szerzők színpadi jelenlétének biztosításával, a színház-szponzorálás

körülményeivel (például adókedvezményeket kapnak, vagy egyéb kedvezményeket biztosítanak számukra), a színház típusok konkrét megjelölésével, fenntartási szempontból, működési szempontból, egyéb szempontból, az NKA, és egyéb produkciós pályázatokon való részvétel feltételeivel, az újonnan alapítandó színházak vagy társulatok létrejöttének követelmény- és feltételrendszerével, az esetleges megszüntetéshez kapcsolódó szabályokkal, a színházakban munkát vállaló bel- és külföldi szakemberek, valamint a végzettséggel rendelkező vagy nem rendelkező művészek foglalkoztatási arányszámával, a pályázati támogatások minőségi kritériumaival egyaránt.

A színház hazánkban jelenidejű intézménynek tekinthető, melynek sajátossága az elmúlt két évtizedben jelentős mértékben erősödött. A 1989-es rendszerváltás után a színházak száma folyamatosan növekedett; a következő ábra bemutatja a színházak számának növekedési folyamatát 1990 és 2011 között.

Év	Mozik			Színházak ^a		
	termek	előadások, ezer	látogató ezer lakosra	intézmények	előadások, ezer	látogató ezer lakosra
1990	1 960	416	3 495	43	12	482
1991	1 025	293	2 099	47	12	493
1992	697	217	1 475	46	12	460
1993	638	190	1 440	48	12	429
1994	595	193	1 551	46	12	404
1995	597	194	1 373	46	12	398
1996	558	189	1 304	47	12	382
1997	594	235	1 632	47	12	401
1998	628	242	1 438	48	12	407
1999	604	296	1 432	48	13	399
2000	564	372	1 426	52	13	393
2001	622	426	1 543	52	12	383
2002	605	448	1 504	54	13	409
2003	580	442	1 348	54	13	414
2004	531	448	1 346	56	14	432
2005	466	454	1 199	55	14	437
2006	407	408	1 155	56	14	413
2007	400	435	1 085	56	13	403
2008	418	472	1 164	74	15	406
2009	408	479	1 068	130	19	448
2010	411	478	1 111	143	19	458
2011	170	21	475

1. sz. ábra: A hazai színházak száma 1990–2011 között
 Forrás: Központi Statisztikai Hivatal

Ugyan a színház területén 1980 és 1990 között a nézőszám-arány csökkent,⁶⁶ azonban az 1995 utáni időszakról megfigyelhető egy növekedési periódus, mely máig tart, ugyanakkor érzékelhető a színházak számának növekedése, mely versenyhelyzetet teremt különböző színházak között, s így egyfajta potenciális nézősereg oszlik el különböző profilú színházakban, ezért némelyik színháznál kialakulófélben van a nézőcsoport elvesztése, mely a támogatási pénzek elosztásánál komoly problémákhoz vezethet.

A 2008-ban elfogadott előadó-művészeti törvénnyel ösztönözni akarta a kormány, a színházakat, hogy minél több előadást hozzanak létre, valamint minél több néző legyen. Ugyanakkor megfogalmazott bizonyos kritériumokat, mint például, hogy pontosan milyen előadás-típusok legyenek, melyekre szükséges a nézői létszám emelése, valamint ösztönözte a fenntartót, hogy minél több támogatást adjon a színházaknak. Ennek eredményeképp alakult ki az állami támogatás mértéke, s emellé jött az önkormányzati támogatás, illetve a saját bevétel.

A jelenlegi rendszer 2013. január elsejétől megváltozik, új rendszer lép hatályba, azonban még szinte senki nem tudja, milyen kritériumok alapján fogják osztani a támogatásokat. Egyes szakemberek szerint (például Szabó György véleménye alapján) ez a változtatás rendkívül káros lehet, mivel a profilokat jelentősen feloldja. Eddig profilok alapján adták a támogatási pénzeket, mindenki rendelkezett valamifajta imidzsszel, ez a változás azonban a profilok különbözőségét feloldja.

2010-ben módosították az előadó-művészeti törvényt, melynek legnagyobb negatívuma talán az, hogy nem létezik olyan ellenőrzési rendszer, mely megfelelően tudná ellenőrizni az intézményeket, pedig minden jogszabály pont annyit ér, amennyit tartanak belőle.⁶⁷ Ugyanakkor e törvény legnagyobb pozitívuma az, hogy az előadó-művészet alapvető tartalmi, irányítási kérdéseit foglalja össze, mely azért különösen lényeges, mivel eddig ilyen tartalmi, irányítási összefoglalás nem létezett.

A kulturális intézmények finanszírozási rendszere az előadó-művészeti törvény értelmében

A jelenleg érvényben lévő előadó-művészeti törvény hatálya értelmében a kulturális intézmé-

66 Kuti 1996:176.

67 Wettstein Tibor – Madách Színház Nonprofit Kft. (gazdasági igazgató).

nyek finanszírozása öt alapvető területre különül el. Elsősorban kaphat egy kulturális intézmény közvetlen és közvetett úton támogatást működéséhez – közvetlen úton, azaz az éves költségvetésből, illetve közvetett úton, vagyis a fenntartó támogatása által. A harmadik aspektus a pályázati forrás (mely indirekt módon osztja el a pénzt), valamint a TAO (társasági adó) támogatás, illetve meg kell említeni a mecenatúra-forrás lehetőséget is, mely magán-személyektől érkezik. Összefoglalóan: pénzügyi forrás lehet az állami költségvetés, önkormányzati pénz, különböző pályázatok, vállalati támogatás, illetve magánszektorból származó támogatás. Ezenfelül a Kulturális Alapból is nyújtható támogatás, melyet a fenntartó kaphat, feltétele a nyilvántartásba vétel, illetve, hogy a támogatás nem haladhatja meg a költségeket. Azonban támogatást csak abban az esetben kaphat, ha az állammal, vagy az önkormányzattal három éves fenntartói megállapodást⁶⁸ kötött az előadó-művészi szervezet.⁶⁹

Lényeges elem, melyet rendkívül fontos kihangsúlyozni, hogy a finanszírozási mód adjon bizonyos működési biztonságot, tervezhetőséget. Ha a finanszírozási mód megváltozik, akkor sem kerülhet egy színház lehetetlen helyzetbe, vagyis megfelelő időt szükséges biztosítani az átállásra. Ugyanakkor a színházi struktúrát nem lehet tetszőlegesen formálni, mivel a struktúra a társadalmi és történelmi fejlődéssel van összefüggésben, másrészt több évszázad alatt kialakult állapot, amelyet nem alakíthatunk kedvünk szerint.

A központi költségvetés ismertetése alapvető feladatom, hiszen szorosan kapcsolódik az előadó-művészeti törvényhez. Egyetlen olyan törvény van, amely évről évre hatással van a színházi élet egészére, ez a költségvetési törvény. A központi támogatás növekedése elsődlegesen politikai döntés függvénye, ezért semmilyen – a finanszírozási rendszeren belüli – eszközzel nem lehet garantálni azt, hogy a szükségesnek ítélt mértékű fejlesztés bekövetkezzen majd.

A finanszírozási rendszernek az a funkciója, hogy az állami és önkormányzati forrásból származó pénzek elosztásának, felhasználásának módját szabályozza. Eszerint a központi költségvetés adhat

68 Ennek tartalma: művészeti tevékenység leírása, pontos megnevezése, gondolkodás, elvárt teljesítmény, stb.

69 2010. évi XCIX. törvény az előadó-művészeti szervezetek támogatásáról és sajátos foglalkoztatási szabályairól. A támogatási rendszer alapjai 49 ; 15. § 50 ; 16. § 51 ; 17. § 55 ; 18. § 56 ; 19. § 57.

három féle támogatást: művészeti, működési, illetve egyéb támogatást. Támogatást azonban csak abban az esetben kaphat, ha az állammal, vagy az önkormányzattal három éves fenntartói megállapodást⁷⁰ kötött az előadó-művészi szervezet. A támogatások mértékének megállapításakor vizsgálni kell a bemutatók számát, teljesített előadások számát (saját, balett és tánc, operett, opera, zenés színpadi mű), fizető nézők számát, összes néző számát, jegyár bevételt, fizető nézők arányát a nézőtér befogadóképességéhez képest, gyermek és ifjúsági bemutatók számát, illetve táj- és nemzetközi előadások számát. Továbbá értékelni kell a társulat közösségépítő tevékenységét, művészeti kapcsolatépítést, közönségkapcsolati rendszert, gyermek és ifjúsági korosztály védelmét szolgáló nézőtájékoztatói rendszert, egyéb bevételi forrás feltárását, helyi közönséggel, oktatással művészetpedagógiai programhoz való kapcsolódást. Ezt nevezi a törvény művészeti támogatásnak, amit csak nemzeti és kiemelt besorolású szervezet kaphat.

Állandó játszóhellyel rendelkező szervezet fenntartóját – törvényi feltételek alapján – létesítménygazdálkodási célú működési támogatás illeti meg, illetve ezen felül létezik a pályázati támogatás a nem nemzeti és nem kiemelt besorolású szervezeteknek. E színházaknak lehetőségük van művészeti és működési támogatásra irányuló pályázatokat megpályázni, melyet legkésőbb február 15-éig kell kiírni, és április 30-áig a benyújtott pályázatokkal kapcsolatos döntéseket nyilvánosságra kell hozni.⁷¹ A pályázatokról történő döntés megalapozásához a miniszter az érintett bizottság javaslata figyelembevételével szakmai kuratóriumot kér fel. A döntésre a szakmai kuratórium előterjesztése alapján az érintett bizottság tesz javaslatot.

A múltbéli színházfinanszírozási struktúra szerkezeti felépítése

A múltbéli finanszírozási struktúra szerint (a 2008-as előadó-művészeti törvény értelmében) az állam két részre osztotta a pénzt. Ezek alapján két

külön kategóriába sorolta a pénzt, az egyik kategóriába az állami támogatási összeg a fizető nézők száma alapján került be, a másik kategóriába került támogatási összeg az önkormányzati támogatás alapján alakult ki. Ahhoz viszont, hogy megértsük az előző finanszírozási rendszer esetleges problémáit, hibáit, elengedhetetlen ismernünk, hogy a színházakhoz milyen módon jutott el a támogatási pénz. Az állami támogatást nem közvetlenül kapták meg a színházak, hanem előbb a fenntartóhoz érkezett a pénzüsszeg. A fizető nézőszám alapján jutó állami támogatást címkézve kapta meg az önkormányzat, vagyis azt köteles volt továbbadni. Az önkormányzati támogatás alapján jutó támogatást viszont saját hatáskörben tarthatta, és azt a támogatási összeget átcsoportosíthatta az egyik helyről a másikra, ha úgy találta indokoltnak.

Elkészített interjúim során eljutottam a Madách Színházba, ahol lehetőséget kaptam Wettstein Tibor gazdasági igazgató úrtól, s bepillantást nyertem támogatási rendszerükbe. A 2011. évben a Madách Színház fizető néző-szám alapján meghatározott, művészeti ösztönző részhozzájárulás címen kapott állami támogatása háromszázhatvan millió forint volt. A Fővárosi Önkormányzat sem az önkormányzati ösztönző részhozzájárulás címen kapott állami támogatásból, sem pedig saját forrásából nem juttatott a színháznak. Mindössze a 230 millió Ft összegű (korábban ingyenesen használatba adott ingatlanok után fizetendő) bérleti díj kompenzálására adott 230 millió Ft támogatást. A 2012. évben az állami támogatás 10 millió Ft-tal csökkent az előző évihez képest. Az önkormányzat az inflációval növelt 240 millió Ft-os bérleti díjnak a kompenzációját sem adta, mindössze 10 millió Ft támogatást adott, így önkormányzati szinten nettó befizetővé vált a színház.

Ugyanakkor, ha egy gyermek- és ifjúsági színházat veszünk alapul, a fizető nézők száma alapján jutó támogatás óriásira nyitotta az ollót színház és színház támogatása között, mivel általában nem rendelkezik kifejezetten nagy befogadóképességgel, így ez a támogatási forma eléggé aránytalanul osztotta el a pénzeket. Holott értékteremtés alapján lenne indokolt elosztani a pénzt, nemcsak a nézőszámhoz kapcsolni.⁷² A múltbéli finanszírozás talán legnagyobb negatívuma az volt, hogy a támogatási pénzeket egyenlőtlenül osztották el. Tehát lehetséges, hogy bizonyos színházak alul-, illetve túl voltak finanszírozva.

72 Novák János – Kolibri Gyermek és Ifjúsági Színház (igazgató).

70 Ennek tartalma: művészeti tevékenység leírása, pontos megnevezése, gondolkodás, elvárt teljesítmény, stb.

71 2010. évi XCIX. törvény az előadó-művészeti szervezetek támogatásáról és sajátos foglalkoztatási szabályairól. A színház, balett- és táncgyűttesek központi költségvetési támogatásai és az igénybevétel feltételei⁵⁴, 19. §57 (1)

További interjúim során eljutottam Oros Péterhez, a Budapesti Operettszínház gazdasági igazgatójához, aki szintén megtisztelt idejével, és lehetőséget adott számomra, hogy megismerkedjek támogatási rendszerükkel. A Budapesti Operettszínház Magyarország egyik legnagyobb színháza, a legtöbb előadást, és a legmagasabb nézőszámot tudja magáénak, jól szervezett intézmény, közel 400 közalkalmazottat és 200 vállalkozót foglalkoztat, innovatív, előregondolkodó vezetés jellemzi a színházat, a támogatások csökkentése sem tántorítja meg őket, folyamatosan próbálják növelni a bevételt.

Az Operettszínház azon színházak egyike, mely megmaradt közintézménynek, a színházak többségét átalakították nonprofit társasággá, (a fővárosban a kilencvenes évek elején alakították át először nonprofit korlátolt felelősségű társasággá a színházakat, ugyanakkor még közhasznú társaságnak nevezték el őket). S mivel az Operettszínház megmaradt közintézménynek, így ezen a területen van bér- és létszámkeret, míg a nonprofit társaságoknál nincs effajta megkötés – még a közalkalmazottak számára sem –, a bérkeret nincs maximalizálva. Ugyanakkor a bérkeretet az Operettszínház esetében az önkormányzat már lassan egy évtized óta nem igazán változtatja, így a bérezés lehetősége ugyanazon a szinten van, éppen ezért kell olyan kreatív technikákat kitalálni, amely által megfelelő bérezést tudnak biztosítani. Mindemellett, jelenleg hazánkban bázisfinanszírozási mód van érvényben, melyet a továbbiakban részletezni kívánok.

Miután a legtöbb színházat átalakították nonprofit közhasznú társasággá, ezért úgy vélem, szükséges bemutatni a költségvetési intézmények, valamint a nonprofit közhasznú társaságok működését a kulturális szférában, színházi példákkal egybekötve.

Korszerű intézményi formák harca – Nonprofit kiemelten közhasznú társaság, költségvetési intézmény

A nonprofit szektor különböző intézményeinek nem volt összefoglaló elnevezésük, így a megfelelő nevet az Egyesült Államokból vettük át. Különböző európai országokban, számos szakértő használt erre a szektorra különböző kifejezéseket (mint például Franciaországban öntevékeny, vagy önkéntes szektor, Olaszországban harmadik szektor, Egyesült Államokban nonprofit szektor, harmadik szektor, jótékonyági szektor, független szektor). A nonprofit szektort harmadik szektornak is szokták nevezni,

amelynek szervezetei nem profit-célokat követnek, de egyben az államtól is függetlenek, az informális szférától is jelentős mértékben elkülönülnek. E szektor legfontosabb jellemzője, hogy nem profitcélú működést hajt végre. Laikusok érthetnék e fogalom alatt, hogy abszolút nem képződik profit, azonban ez nem feltétlen így van. Ugyan nem a profit a cél – bár nem kizárt, hogy valamilyen tevékenység által profitra tesznek szert az adott intézmények –, azonban ha profitra tesznek szert, semmiféleképpen nem oszthatják szét belső munkatársak és felső vezetők között, hanem az eredeti célok elérése érdekében használhatják fel az adott pénzüsszeget. A nonprofit szervezetek intézményesültek, jól szervezettek, s lényeges, hogy közérdekű tevékenységet folytatnak, vagyis a közjó szolgálata az első, ez alapvető kritérium.⁷³

Hazánkban pozitív elem az, hogy a vállalati és a nonprofit szektor közvetlenül találkozik. Számos szakember szerint az a színház, amely nonprofit jelleggel végzi intézményesített munkáját, nem értékteremtő, hanem az elvárásokat próbálja teljesíteni. Más szakemberek szerint a nonprofit mint hatékony, korszerű forma ad egyfajta lehetőséget a kevésbé kötött gazdálkodás területén. Eleve kiemelten nehéz üzemeltetni egy színházat, s fenntartani azt – vannak olyan jogszabályok, amelyek sokszor nem veszik figyelembe a terület sajátosságait. Ugyanakkor számos előnye van a nonprofit szektornak, azonban van egyfajta hátránya is: nem tűnik olyan biztonságos formának, mint egy közintézmény, ahol átláthatóbb, biztosabb fennmaradás jellemzi a területet. Ez a fajta előny manapság megszűnőben van, mindenesetre mégiscsak ki tudja emelni azokat a színházakat, amelyek nemzeti vagy társadalmi szempontból olyan szerepet töltenek be egy ország életében, ami képviselendő.

Egyes művészek szerint a nonprofit intézményeket nem lehet, és nem is szabad ráerőltetni a színházakra, mivel országunk érettsége még nem tart ott, hogy ezeket megfelelő módon tudja kezelni. Azonban más gazdasági szakemberek véleménye szerint ez a gondolat elvetendő, mert minden olyan színházi intézmény, mely önkormányzati tulajdonban volt, át kellett alakuljon nonprofit korlátolt felelősségű társasággá.

Mi a garancia, hogy beválik ez a formula, mikor látja ennek bárki is hasznát, miért éri meg ez a formaváltoztatás? Wettstein Tibor gazdasági igazgató úr véleménye szerint a 1990-es évek elején, az akkori felső vezetés tagjai között kialakult egy rend-

kívül nagy egyetértés, miszerint a későbbiekben e forma pozitív hatással lesz a kulturális szférára, mert a jövőben majd be tudják vonni a civil pénzeket és így egyszerűbb lesz ez intézmények működése is, mivel nem lesznek kötöttségek. Azonban az a vélekedés, miszerint a mai napig nem tudnak jelentős összegeket bevonni a színházi szférába, nem helyes kijelentés, hiszen a TAO támogatás – melyet a későbbiekben részletezni kívánok – egy átengedett eszközrendszer, mely bizonyos színházaknál jelentős mértékű.

Interjúim során felmerült egy kérdés, miszerint van-e az átalakításoknak valamilyen politikai célja? „Talán az, hogy meg tudjuk mutatni a világnak azt, hogy mi mennyire korszerűek vagyunk, milyen korszerűen gondolkodunk, ezért drasztikusan csökkentjük a főváros által fenntartott közalkalmazottak számát”.⁷⁴

A Madách Színház 2004-ben alakult át nonprofit társasággá, támogatása azonban azóta sem nőtt, sőt drasztikusan csökkent. Wettstein Tibor gazdasági igazgató személy szerint jobbnak véli a nonprofit társaság formáját, mert így az adott intézmény sokkal szabadabban működik, mert ha egy takarítónő szeretne munkáltatni, akkor nem kell pályázatot kiírnia az adott állására, valamint nem kell minősítenie évente dolgozóit, míg a költségvetési intézményeknél a minősítési rendszer kötelező. Ha az adott intézmény társaságként működik, abban az esetben nem szükséges a tulajdonostól engedélyt kérni, hogy például vegyen egy színház munkáját segítő számítógépet. Ugyanakkor a főváros nem avatkozik ilyen mértékben az intézmények belső működésébe, hiszen úgy véli: ha a vezetés felelősen gondolkodik intézményéről, abban az esetben reálisan tud majd dönteni az anyagi kérdésekben is.

Hazánk jelenlegi színházfinanszírozási módszere

Hazánkban a bázisfinanszírozási forma a legelterjedtebb, mely által az adott szolgáltató előre meghatározott éves költségvetésből gazdálkodik. Elméletileg kényelmet és biztonságot jelent, nyugodtan tervezhet az adott intézmény, mert minden évben ugyanarról a bázisról számított támogatást kapja. Ezzel szemben a normatív finanszírozási mód egy olyan finanszírozási forma, mely rendkívül korszerű, meghatároz pontos célokat, amelye-

ket az intézménynek teljesítenie kell. A finanszírozó megállapít egy normatívát (vagyis megállapítja a fenntartó, pontosan mit szeretne támogatni), majd félévenként vagy évenként értékeli az eredményt, s ilyenkor dől el, mennyi támogatást kap az adott intézmény. Ha a normatívákat nem teljesítik, nemcsak nem kapnak támogatást, de szankcionálhatják is az adott intézményt, például leváltják az igazgatót.⁷⁵ Bizonyos szakemberek úgy vélik, hogy szakítani kellene a jelenlegi bázis-szemlélettel, és vissza kellene térni a normatív finanszírozási módhoz, mert ez alapján minden színházban ugyanannyi támogatás jutna az igazgatásra, ez kb. 50 millió forint lenne (igazgatók, gazdasági igazgatók, titkárnők stb. kifizetésére szánt összeg). Ugyanakkor a színházak esetében beszélnünk kell fenntartási költségről, mely intézményenként változó lehet, hiszen változó a színpadi kiszolgáló személyzet nagysága, illetve a rezsiköltségek, melyek azonban függenek a színpad és a színház méretétől. A produkciós kiadások is változóak, mivel azok függenek a nézőtér méretétől, ugyanakkor ehhez viszonyítva lehet meghatározni a kiadásokat, azonban a nézőtér mérete határozza meg a bevétel-szerző képességet, melyet a színház profilja is alakít.

Mindemellett rendkívül fontos feladatom feltárni az egyenlőtlen elosztások mögött meghúzódó gondolatokat, melyek szorosan kapcsolódnak a színházak profiljaihoz. Elsősorban szükséges feltenni egy alapvető kérdést: miért kapott a Madách Színház 2012-ben tíz millió forintnyi támogatást, ha az előző évi támogatás összege kettőszáz negyven millió forint volt? Az önkormányzatnak joga van átcsoportosítani pénzüsségeket, ha indokoltnak tartja, s ez alapján eldöntheti, hogy másféle profillal rendelkező színháznak adja az adott támogatási összeget. Ugyanakkor, még mindig nem teljes a válasz, hiszen mi alapján dönti el az önkormányzat, hogy nem indokolt a teljes pénzüsszeg átadása. A válasz egyértelmű: eszerint az önkormányzat indokoltnak véli, hogy ezek a színházak alakuljanak át önfenntartó intézményekké, mely bizarr elképzelés, mivel kevés és nagyon speciális olyan kulturális intézmény létezik, mely képes önmagát teljes mértékben sikeresen fenntartani, jelen gazdasági helyzetben.

⁷⁴ Wettstein Tibor – Madách Színház Nonprofit Kft. (gazdasági igazgató).

⁷⁵ Oros Péter – Budapesti Operettszínház gazdasági igazgatója.

A 2013-as költségvetési tervezet céljai

A 2013-as költségvetés tervezete, az egyes színházakat megillető támogatások meghatározásánál a Bizottság figyelemmel volt arra, hogy az új koncepciójú előadó-művészeti törvény finanszírozási modelljének bevezetésekor két szempont egyidejűleg érvényesüljön. Érvényre jusson a törvényben rögzített, az állami támogatásokhoz kapcsolódó kritériumrendszer, ugyanakkor módot adjon az érintett szervezeteknek a művészeti és intézményi működési feladatok ellátása terén a megfelelő alkalmazkodásra. A Bizottságnak tekintettel kellett lenni arra is, hogy az állami támogatás keretösszege a 2012. évhez képest nem emelkedik, így a kimagasló teljesítményű szervezetek többlétszámú támogatása csak a többi szervezet rovására valósulhatott volna meg, valamint arra, hogy a fenntartói támogatások (részben az önkormányzatok általános forráshiányos helyzetéből adódóan) többnyire szintén csökkennek. Többlétszámú hiányában a Bizottság egyetlen minősített szervezetet sem kívánt olyan mértékben hátrányos helyzetbe hozni, mely működését ellehetlenítené.⁷⁶

Az elmúlt hetek-hónapok polémiái ugyanakkor arról szóltak, vajon képes lesz-e a kulturális vezetés a terület finansziális problémáin javítani. A benyújtott költségvetési javaslat által a kultúrára szánt források is emelkednek majd. A Nemzeti Kulturális Alapnál már májusra sikerült teljesíteni a félévi tervet, és ha a jelenlegi tendenciák nem változnak, abban az esetben akár 10 milliárd forintot jóval meghaladó bevétellel lehet számolni a közeljövőben.

Következtetésképpen kijelenthetjük, hogy a 2013-as költségvetési tervezet megpróbál maximálisan módot adni a feladatok ellátására, esetleges változtatásra megfelelő időt biztosít, valamint próbál tekintettel lenni esetleges anyagi eredetű problémák megoldásának kiköszöblésére. Nem kívánja kellemeletlen, hátrányos helyzetbe hozni az előadó-művészeti intézményeket, s így hozzávetőleg az intézményen belüli tervezhetőség megerősödik.

Színházak közötti differenciált értékítélet

Különböző nézeteltérések adódnak nemcsak önkormányzat és színházak között, hanem színház

és színházak között is.⁷⁷ Egy „szórakoztató színháznak” miért jár kevesebb támogatás, mint egy prózai színháznak, kiváltképp abban az esetben, ha mind a jegyár politikája, mind a befogadóképessége rendkívül hasonló nagyságrendű?! Szükségesnek tartom az úgy nevezett „szórakoztató színházak” fontosságának bemutatását.

Egy kifejezetten szórakoztató színház nem kizárólagosan csak olyan színdarabokat hoz létre, melynek egyedüli célja a közönség szórakoztatása. Különösen értékes lehet az, ha egy színház kísérletezik, újítani szeretne, akár egy vígjáték vagy musical által. Ugyanakkor a prózai színházak tetemes része szereti hangsúlyozni, hogy a szórakoztató színházak előadásait kizárólag azért hozzák létre, hogy az emberek szórakozhassanak rajta, vagyis a prózai színházak általában úgy viselkednek, mintha a szórakoztató színházak nem teremtenének értéket.

Természetesen felvetődik a kérdés, hogy akkor a szórakoztató színdarab nem művészi? Ha egy szórakoztató színház, így például az Operettszínház, avagy a Madách Színház bemutat egy Rómeó és Júliát, az nem értékes, az nem művészi? Azonban, ha egy prózai színház hozza létre ugyanezt a darabot, akkor az művészi lesz hirtelen? Mi ennek az oka? Egyes szakemberek szerint a megfelelő válasz az, hogy az elmúlt pár évben kialakult valamiféle beskatulyázás a színházak terén, melyet rendkívül nehéz lesz feloldani. Ebből adódik a következő kérdés, miért alakult ki ekkora és ilyen típusú ellenérzés bizonyos színházak irányában? Talán a magasabb nézettség, vagy a magasabb jegyár miatt alakult ki – e kérdés megválaszolására csak találgatni lehet. Mindamellett, kiteljesedni látszik egy újkeletű probléma, miszerint léteznek olyan típusú színházak, melyeknek működésébe, művészetébe úgy mond „beleködolták” a veszteség lehetőségének teljes hiányát, s ezek a színházak úgy mond „sikerre vannak ítélve”. Ahhoz, hogy ezt teljes mértékben megértsük, bemutatnák egy példát. Ha a Madách Színház létrehoz egy új színdarabot, melynek „bekerülési költsége” százmillió forint, akkor a Madách Színház új darabjával nem követhet el semmilyen típusú hibát, s ezáltal megszűnik a kísérletezési lehetősége. Ugyanakkor minden új előadás egy kísérlet, hiszen egy Rómeó és Júliát is el lehet rontani, láthattunk már rossz és jó előadást is belőle. Következtetésképp, egy Örkény Színház kapott támogatási pénzből, valamint saját bevételeiből kísérletezhet, ezzel szemben a Madách Színház nem

⁷⁶ 'Nemzetgazdasági minisztériumi tájékoztató a 2013. évi költségvetési törvényjavaslat összeállításához szükséges feltételekről és az érvényesítendő követelményekről' alapján készült.

⁷⁷ Wettstein Tibor – Madách Színház gazdasági igazgatója.

feltétlen kapja meg ezt a lehetőséget. Ugyan maga a kísérletezés lehetőségének magja megvan, azonban ha a kísérlet megbukik, vagy egyszerűen csak nem lesz sikerdarab, abban az esetben komoly megrovásra számíthatnak a fenntartó részéről.

Mindemellett érdemes kiemelni, hogy társadalmi nevelés szempontjából, rendkívül fontos a szórakoztatás, a szórakoztató színház éppoly kiemelt jelentőségű az egyén életében, mint egy prózai színház, mivel az is az egyén harmonikus fejlődését szolgálja. E színházakban játszott színdarabokon keresztül juthat el az ember magasabb igényekhez, vagyis a szórakoztató színház is lehet igényes érték-hordozó, ugyanúgy hozzájárul az egyén kulturális fejlődéséhez. S mikor a gazdaság nem robog felhőtlenül, valamint a társadalom egészsége romló tendenciát mutat, nem szabad lebecsülni a színházba járó emberek szokásait.

Nemzetközi kitekintés

A kultúrafinanszírozás témájában tartottak konferenciát a Katona József Színházban 2012 áprilisában. Az adott eseményen Lengyelországból, Csehországból, Görögországból, Franciaországból, és Németországból érkezett szakemberek vettek részt. Iphigenia Taxopoulou a Mitos21 társaság főtitkára a görög finanszírozási rendszerről tájékoztatta az ott levőket. A görög kultúrafinanszírozási struktúra nem túl bonyolult. A kulturális minisztérium ad támogatás a kulturális intézmények számára, ez korábban az össz. GDP 0,5%-a volt, ez évben 0,3-ra csökkentették a támogatási összeget, mely kb. 3 millió eurónyi támogatáscsökkenést jelentett. A meghatározott pénzalap 10-20%-át kapják a független színházi intézmények; ami viszont komoly problémát jelent számukra: eddig a 9 millió eurós támogatásból 13 társulatot finanszíroztak, azonban jelen pillanatban a 6 milliós támogatásból már 67 társulatot támogatnak, így a támogatások mértéke igen alacsony lett. A „maradék összeget” a két görög nemzeti színház kapja, mindamellet számukra létezik pluszforrás is, így például a külügyminisztérium, a nemzeti turizmusszövetség, illetve az Európai Unió.

Ugyanakkor hasonló problémákkal küzdenek, mint hazánkban a független színházak, mert a pályázati pénzek később érkeznek meg a vártnál, sok esetben heteket, vagy akár hónapokat is késnek. Színészek gyakorta bizonyos ideig ingyen dolgoznak, azonban számos társulat szűnt meg a fent em-

lített okok miatt. Ugyanakkor a kultúra ágazatának védelme komoly kihívás, mert e területnek nincsenek egyértelmű „kvantitatív eredményei”. A támogatások csökkentéséből eredően pedig nem tudják a minőségi színvonalat fenntartani.

Csehországban a kulturális intézmények támogatása főként az önkormányzatok feladata, valamint a kormány is támogatja minimális szinten e területet. Azonban az elmúlt pár évben jelentős mértékben csökkentették a támogatásokat, s jelenleg az emlékművek fenntartására koncentrálnak. A kultúrára szánt támogatási keret az éves költségvetés 5%-a, ebből elsősorban a zoológiai illetve botanikai kerteket támogatják, a színházak szinte az utolsó helyen állnak. A további támogatások csökkentése pedig a színházak teljes csődjét eredményezheti.

Lengyelország esetében a helyzet még súlyosabb. A kommunista diktatúra idején a színházak finanszírozása kimagasló volt, száztizenegy társulat működött, a művészet nagy hangsúlyt kapott. A rendszerváltás után viszont kategóriákat hoztak létre, a kulturális szférában, az állam néhány kategóriát támogatott 50-70%-kal, a többi viszont saját önerőből tartotta fent magát. Alapelvük, hogy a művészeknek saját forrást kell találni, mely irreális látásmód, hiszen a színházak képtelenek önmagukat teljes mértékben sikeresen fenntartani. 2003-ban a kormányzat úgy döntött, hogy az ország lottóbevételeinek 20%-át a színházaknak adják, 2004-ben azonban ezt az arányt lecsökkentették 10%-ra, majd 2005-ben 5%-ra. A lengyel színházvezetés egyöntetű véleménye az, hogy szponzorok bevonására lenne szükség, mely valamilyen szinten mérsékelné jelenlegi negatív helyzetüket.

Németországban a színházakat leginkább az önkormányzatok támogatják, de az önkormányzatok a gazdasági válság óta eladósodtak, emiatt a színházakat már nem tudják oly mértékben támogatni, mint régen. A problémákat nem elbocsátásokkal kezelik, hanem a fizetéseket csökkentik, valamint kevesebb pénzt költenek az infrastrukturális fejlesztésekre. Számukra nagy kihívást jelent egy új közönség megnyerése, hiszen előregedő társadalomban élünk, próbálják ennek megfelelően kielégíteni az idősök igényeit, illetve a kulturális sokféleség is kimagasló szerepet kap a kulturális szférában.

Franciaországban a közszféra finanszírozza erőteljesen a színházakat. Régen az állam támogatta e területet, manapság viszont magáncégek, magán-személyek, illetve önkormányzatok is támogatják a színházi intézményrendszert. A francia színházi struktúra ugyanakkor eléggé speciális, mert ugyan

Területi egység	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Színház^a												
Budapest	2 087	2 138	2 264	2 345	2 433	2 531	2 351	2 288	2 288	2 408	2 561	2 599
Pest	17	25	95	21	32	22	28	33	43	71	67	84
Közép-Magyarország	2 104	2 163	2 359	2 366	2 465	2 553	2 379	2 321	2 331	2 479	2 628	2 684
Fejér	111	105	126	130	95	50	115	103	96	87	83	93
Komárom-Esztergom	39	33	8	25	31	53	26	17	23	40	45	55
Veszprém	143	154	166	157	178	142	94	83	103	89	119	115
Közép-Dunántúl	293	292	300	312	304	245	235	203	222	217	247	262
Győr-Moson-Sopron	246	230	226	210	237	213	207	218	244	295	237	230
Vas	56	49	73	78	50	45	36	42	45	63	89	110
Zala	85	90	112	120	124	124	105	113	103	131	123	132
Nyugat-Dunántúl	387	369	411	408	411	382	347	373	392	490	449	473
Baranya	144	151	149	143	145	139	147	130	105	144	135	139
Somogy	118	103	105	78	79	88	92	101	91	101	109	95
Tolna	24	27	21	23	14	18	17	17	18	20	24	22
Dél-Dunántúl	286	281	275	244	238	245	255	248	214	265	268	255
Dunántúl	966	942	986	964	953	872	837	824	827	971	964	990
Borsod-Abaúj-Zemplén	154	156	160	154	207	201	196	186	192	216	192	180
Heves	68	80	88	81	85	66	67	69	69	100	91	98
Nógrád	4	2	15	10	6	15	5	4	9	14	14	16
Észak-Magyarország	226	238	263	245	298	282	268	259	270	330	297	294
Hajdú-Bihar	130	115	136	144	144	149	122	97	112	117	139	137
Jász-Nagykun-Szolnok	105	108	30	107	119	117	110	99	99	109	118	132
Szabolcs-Szatmár-Bereg	83	73	98	114	113	119	149	108	125	103	114	110
Észak-Alföld	318	296	264	365	376	385	380	304	336	329	371	379
Bács-Kiskun	111	98	106	116	115	132	118	122	128	152	137	159
Békés	76	69	62	48	62	62	69	65	55	79	34	54
Csongrád	137	92	112	94	96	126	104	154	129	148	149	175

2. sz. ábra: A hazai színházak nézettségének alakulása 2000–2011 között, régióként lebontva

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal

színházban hoznak létre előadásokat, azonban a színdarabokat csak rövid ideig játsszák a színházakban, hiszen a francia rendszer szerint az előadásokat turnéztatni kell, így az előadások bejárják egy év alatt az egész országot. Mindamelllett a francia színházfinanszírozási rendszer elérte finanszírozó képességének határát, emiatt nem tudni még egyelőre, hogy a jövőbeni támogatások hogyan fognak alakulni.⁷⁸

Budapest, mint a színházi élet központja

Magyarországon Budapestre koncentrálódik a színházi élet, a fővárosban járnak a legtöbben színházba. Folyamatosan növekvő tendenciát mutat azoknak a száma, akik rendszeresen színházba látogatnak, mind Budapesten, mind a többi városban egyaránt. 2011-es adatok szerint 2599 ezer fő látogatott el Budapesten színházba, mely a jelenlegi gazdasági helyzetben kiemelkedő jelentőségű.

Budapesten, 2000-hez képest 2011-re 512 ezer fővel nőtt a színházba látogatók száma (mely 24%-os emelkedést jelent). Közép-Magyarország területén 27%-os, Észak-Magyarország területén 30%-os, Észak-Alföldön 19%-os, valamint Nyugat-Dunántúlon 22%-os volt a nézőszám-növekedés, viszont Közép-Dunántúlon, Dél-Dunántúlon egyaránt 9%-

kal csökkent. Következtetésképp levonható, hogy mind a gazdasági válság, recesszió, jegyáremelkedések ellenére a színházaknak van közönségbázisuk, hiába jönnek létre újabb és újabb mozik, nem vonja el a közönséget a színházak területéről.

A nagy többség évente maximum egyszer jut el színházba, ennek oka nem feltétlenül a magas jegyár, hanem inkább az, hogy folyamatosan változnak a kulturális szokások, többféle szabadidős lehetőségeik vannak az embereknek, melyek mindenféleképpen versenyhelyzetet teremtenek. Ugyanakkor egyirányú mozgás figyelhető meg a közönség és az eladhatóság irányába. A fenntartáshoz szükséges költségeket, illetve az új produkciók létrejöttének költségeit sokszor a színházak a közönségre hárítják át, amely veszélyes lehet a lehetségesen csökkenő nézőszám miatt. Így a színházak, hogy megtartsák pénzügyi egyensúlyukat, mind az előadások, mind pedig a bemutatók számát megpróbálják csökkenteni – ugyanakkor, mint mindenhol, itt is van kivétel. Magyarországon kiemelkedő, színvonalas, nemzetközileg is sikeres produkciók születnek, azonban a magyarországi színházak alacsony arányban fogadnak nemzetközileg elismert, világhírű, külföldi művészeket, társulatokat, rendezőket – a Trafó Színház talán az az intézmény, mely rendkívül színvonalas, értékes művészeket és előadásokat fogad be minden évben, s így próbál talpon maradni ebben a szűkös anyagi helyzetben.

78 Katona József Színházban tartott színházi konferencián elhangzottak alapján (2012. április).

Kitekintésként bemutatnék egy külföldi példát. Hollandiában kijelentették ez évben, hogy nincs tovább művészeti támogatás 2013-tól, így az eddig virágzó színházak egyik napról a másikra megszűnnek. Ezeket a színházakat nem lehet fenntartani, mivel nincs is konkrét közönségbázisuk. A mi finanszírozási rendszerünkkel sokan nincsenek megelégedve, ugyanakkor, ha azt a vetületét nézzük e problémakörnek, hogy nálunk hányan járnak színházba, és hogy a támogatások valóban eljutnak-e a polgárokhoz, akkor levonható az a következtetés, hogy ez egy jól működő rendszer. Másrészt nem lenne Magyarország Magyarország, ha a társadalom egy része nem panaszkodna a jelenlegi rendszer miatt.⁷⁹ Sokan az állítják, hogy máshol jobb a helyzet, azonban ez nem feltétlenül igaz. Vannak persze nálunk sokkal gazdagabb országok, ahol sokkal több pénzt invesztálnak a kulturális szférába. Azonban újra ismételnem kell, hogy egy olyan országban, ahol a gazdaság stagnáló pályán áll, nagy eredménynek tekinthetjük, hogy a kultúrafinanszírozás még működik.

Mindamellet, komoly problémát jelent még a színházi ingatlan fenntartása is. A legtöbb ilyen színházi ingatlan a Fővárosi Önkormányzat tulajdonában áll, s ez épületek többsége műemlék, avagy műemlék védettségű. Általában műszaki állapotuk jónak, vagy kiválónak mondható, de természetesen vannak közepes állapotú, illetve felújítandó épületek is közöttük. Viszont számos belvárosi színház (sajnálatos módon) kénytelen kiegészítő tevékenységeit más és más épületekben végezni (ilyen például a szervezés, próbatermek, vagy raktárak helye). Következtetésképpen több bérelt helyiséget is fent kell tartania, mely további anyagi problémákat szülhet. A budapesti színházak épületei, állapotának figyelemmel kísérése számottevő feladat, folyamatos állapotfelmérés szükséges, legalább 10-15 éves rekonstrukciós program szükségeltetik, amelyben hozzávetőleg kiszámítják az adott ingatlan állomány leromlási idejét és menetét, mely szintúgy hozzájárulna ahhoz, hogy korszerű színházi forma jöjjön létre.

Korszerű színházi forma kialakulásához hozzájáruló támogatási típusok – NKA, TAO

Egy korszerű színházi forma kialakulása azonban nemcsak az épület állapotával függ össze,

⁷⁹ Novák János – Kolibri Gyermek és Ifjúsági Színház Kiemelkedően Közhasznú Nonprofit Kft. (igazgató).

hanem egy megfelelően biztonságos, tervezhető támogatási, működési formával egyaránt. Az önkormányzati, illetve az állami támogatáson kívül a színházak egyéb támogatásokhoz is juthatnak. Előszörban a Nemzeti Kulturális Alapból származó támogatási rendszert szeretném bemutatni, mely hozzájárul a színházak megfelelő művészeti működéshez, majd a TAO rendszerét.

A Nemzeti Kulturális Alapot a Magyar Országgyűlés 1993-ban az 1993. évi XXIII. törvény megalkotásával hozta létre. Támogatja a kulturális szférában a nemzeti és egyetemes értékek létrehozását, megőrzését. Különböző fesztiválokon, hazai és külföldi rendezvényeken, kiállításokon jelenlétet biztosít, az újabb művészi alkotások létrehozását támogatja, valamint kulturális kutatásokat végez. Kultúrateremtő és kultúraközvetítő intézmény, amely egyéni és közösségi tevékenységeket folytat. Az NKA-ra vonatkozó törvény meghatározza, hogy az Alap egy úgynevezett kulturális járulékbévételel rendelkezik, így klasszikus értelemben véve állami támogatást nem kap. Ez az összeg más célra nem vonható el, más célra nem használható fel. A rendelkezésre álló pénzforrásokat nagyrészt pályáztatják, és így jut el az arra érdemes programok megvalósítóikhoz. Az NKA költségvetésileg önálló, mivel egy elkülönített állami pénzalappal rendelkezik. Ez a megoldás azért is volt optimális, mert így nem kellett évente kitenni ezt az összeget költségvetési vitának, és a folyamatosan egyre csak szűkülő források harcának. Azonban az 1999. január 1-jén hatályba lépett költségvetési törvény váratlanul megszüntette az NKA elkülönített állami pénzalapját, és a központi költségvetés Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma fejezetének egyik alcímébe helyezte. Az Alapprogrammá minősítés során szerzett tapasztalatok alapján megállapítható, hogy az Alapprogram működéséhez garantált függetlenséggel, elkülönített állami pénzalapként sokkal hatékonyabban tudta megvédeni a különböző állami adminisztrációs befolyásokkal szemben. Ezeket az érveket figyelembe véve az Országgyűlés 2006-ban úgy döntött, hogy az Alapprogramot visszaalakítják. Az Európai Unióhoz való csatlakozásunk után folyamatosan átalakul hazánkban a központi akarat érvényesítésének képessége, mely módosította a kulturális politika illetve a kulturális piac lehetőségeit, de a kultúrafinanszírozás, s ezen belül a színházfinanszírozás továbbra is az állam döntéseinek múlik.

Az NKA elnöke a miniszter, az elnöki tisztség nem ruházható át. Az Alap alelnökét a miniszter

nevezi ki határozott időtartamra. Az Alap céljainak megvalósítása érdekében a miniszter Nemzeti Kulturális Alap Bizottságot hozott létre. A Bizottság az Alap elnökéből, az Alap alelnökéből, valamint a tagokból áll. A miniszter az Alap forrásainak felhasználására egy állandó szakmai kollégiumot hozott létre. A kollégium feladata a még támogatott célok megvalósulásának szakmai ellenőrzése. A pályázatok elbírálásáról a kollégium dönt, amennyiben az Alap elnöke vagy alelnöke úgy dönt, hogy a pályázat elbírálására vonatkozó döntéssel nem ért egyet, akkor azt megsemmisíti, vagy visszaküldi a szakmai kollégiumnak. A Bizottság és a kollégium döntéseiket szótöbbséggel hozzák meg. Az Alap bevételi forrásai az ötös lottó szerencsejáték játékadójának 90 %-ából, valamint a kulturális adó teljes összegéből, a központi költségvetési előirányzatokból átvett pénzeszközökből, a jogi személyek befizetéseiből, a költségvetési támogatásból, a közös jogkezelő szervezetektől származó befizetésekből, és egyéb bevételekből adódik. Az Alapból a kulturális ágazat területén a nemzeti és az egyetemes értékek létrehozására, megőrzésére, valamint hazai és határon túli terjesztésére, a kulturális ágazatot érintő évfordulókra, fesztiválokra, hazai és külföldi rendezvényekre, a nemzetközi kiállításokon, vásárokon a nemzeti kulturális jelenlét biztosítására, a művészeti alkotások új irányzataira, új kulturális kezdeményezésekre, a kultúrával kapcsolatos tudományos kutatásokra, a kultúrateremtő, kultúrákövetítő, valamint egyéni és közösségi tevékenységekre, kiemelkedő szakmai teljesítmények elismerésének díjazására, a nemzetközi tagdíjakra adható támogatás.⁸⁰ Az Alapból természetes és jogi személyek, gazdasági társaságok, egyéni cégek, valamint egyéni vállalkozók igényelhetnek támogatást. A támogatások nyílt, avagy meghívásos pályázatok útján, illetve egyedi pályázatok elbírálása alapján adhatók. A kulturális programokra irányuló Európai Unió pályázatok megszerzésének alapvető feltétele a saját forrás megléte. Ezekhez a programokhoz viszont NKA-tól is biztosítható pénzalap. Az elmúlt évek tapasztalatai alapján viszont levonható az a következtetés, miszerint az EU-s pályázat lebonyolítása lassú, időigényes, és körülményes, ezenkívül mind kötelezettségvállalás, mind pedig finanszírozás szempontjából nehezen illeszthető a magyar jogszabályokhoz. Az előadóművészeti terület évad-viszonylatban működik, vagyis a művészek állandó, vagy alkalmi szerződéses nagyrészt évadhoz kötött. Az új produkciók bemutatása, avagy a régiók felújítása is évadokra készül. Tehát

a naptári évhez igazodó költségvetés két évad egy félévét érinti, ám ez állandó bizonytalanságot okoz. A programok jelentős részét pedig pályázatok útján kapott támogatásokból tudják megvalósítani, de itt is a legnagyobb kultúrafinanszírozó, az NKA próbálja segíteni az ellentmondások megszüntetését. Ugyanakkor a kulturális ágazatban egy új technológiai fejlődés figyelhető meg, mind az alkotások létrehozása, átvitele, rögzítése, és közvetítése területén egyaránt. Ez az új technológiai fejlődés, illetve a tudatos fejlesztés hosszú távon tervezhető, kiszámítható és stabil finanszírozási forrást igényel, mely nemzetgazdasági érdek is egyben. Az NKA ebben is nagy szerepet vállal. Következésképp, az állam fő kultúrafinanszírozó intézményét, a Nemzeti Kulturális Alapot meg kell őrizni, céljait és feladatait erősíteni kell, finanszírozási lehetőségeit pedig rugalmasabbá kell tenni.

Másodsorban szeretném az olvasót megismertetni a TAO, azaz társasági adóból kedvezményrel adható támogatási lehetőséggel, mind előnyeit, mind hátrányait feltárva. A társasági adóról és az osztalékadóról szóló 1996. évi LXXXI. törvény (Tao-tv.) szerint adóznak a gazdasági társaságok, az egyéni vállalkozók, az egyéni cégek, az alapítványok és a társadalmi szervezetek. Művészeti (alkotó és előadó) tevékenység természetesen mindegyik szervezettípus keretében, megkötés nélkül szabadon végezhető. A társasági adó kulcsa évi 500 millió forint adóalapig egységesen 10%, a fölötte levő részre 19%. 2010-től változott a közhasznú szervezetek (pl. alapítvány, társadalmi szervezet, egyház, közhasznú jogállású nonprofit gazdasági társaság) vállalkozási tevékenységéből származó adózás előtti eredményének meghatározása a megszűnt adóalapcsökkentő (korrekciós) tételek miatt. A kedvezményezett vállalkozási tevékenység mértéke közhasznú szervezet esetében az összes bevételének 10%-a, de legfeljebb 20 millió forint, kiemelkedően közhasznú szervezet esetében az összes bevételének 15%-a. A közhasznú szervezetek támogatását és a közérdekű kötelezettségvállalást jelentő adomány kedvezménye nem szűnik meg, mivel az adott támogatás 2010-től nem növeli az adóalapot. A kiemelkedően közhasznú szervezetek támogatásánál, és a tartós adományozási szerződés alapján történő támogatásánál pedig továbbra is érvényesíthető a pluszkedvezmény, amely az első esetben a támogatás 50%-ának, a második esetben 20%-ának az adóalapból történő levonását jelenti. A támogatás összege pedig nem függ az adózás előtti nyereségtől. 2012. január 1-jétől hatályos új előírás szerint a Nemzeti

80

Forrás: www.nka.hu

Kulturális Alap részére nyújtott támogatás után a kiemelkedően közhasznú szervezetek támogatásához kapcsolódó adóalap-kedvezményel megegyező mértékű kedvezmény érvényesíthető, vagyis az NKA által kiadott igazolás birtokában a támogatás 50%-ával csökkenthető a társaság adóalapja. Az előadó-művészeti szervezetek támogatásáról és sajátos foglalkoztatási szabályairól szóló 2008. évi XCIX. törvény (Előadó-művészeti tv.) úgy módosította a Tao-tv-t, hogy az előadó-művészeti szervezet részére adott támogatással – ha arról az adózó támogatási igazolással rendelkezik – nem kell növelni az adózás előtti eredményt, illetve a támogatás adókedvezményként is igénybe vehető. A támogatási igazolást a Kulturális Örökségvédelmi Hivatalon (KÖH) belül működő Előadó-művészeti Iroda állítja ki. Az adókedvezmény a támogatás nyújtásának adóévében és azt követő három adóévben érvényesíthető, egy-egy adóévben legfeljebb az adó 70%-áig. Az egy évben egy adott előadó-művészeti szervezetnek adott támogatásról valamennyi támogatónak összesen kiadott igazolás a támogatott szervezet tárgyévi nettó jegybevétele 80%-áig terjedhet.

A TAO-támogatás összegezve átengedett eszközrendszer tartalmaz, melynek feladata az állami feladatok ellátásához szükséges bevételek biztosítása, a vállalkozások kedvező működési feltételeinek elősegítése. 2008 óta áll fenn ez a lehetőség, mely által a színházak támogatáshoz jutnak. Azonban már 2008-ban is volt a színházakban egy közös aggodalom, miszerint a TAO-támogatás terhére a színházak finanszírozása jelentősen csökkenni fog. Ezek a félelmek valamelyest beigazolódtak, mert a színházak támogatása valóban jelentős mértékben csökkent, így például az Budapesti Operettszínház esetében a korábbi 1,1 milliárdról ötszázötven millióra. Ráadásul az ezt pótolni hivatott TAO-támogatás beérkezése nem folyamatos, mivel évközben a támogatást biztosító vállalkozások nehezen tudják tervezni az év végi eredményüket, melynek függvénye a támogatási lehetőségük. Ez nagyon megnehezíti a színházak életét, hiszen a korábbi havi, illetve negyedéves típusú támogatások helyett egy nehezebben kiszámítható, év végéhez közelebb eső finanszírozási forma váltotta fel a rendszert. Emiatt azon színházak, melyek saját bevételeire nagyobb hatással van a területre jellemző szezonális, nagyon kemény helyzetbe kerültek, hiszen a nagyobb színházak realizálják a legnagyobb jegybevételt, így ők kapták a legnagyobb támogatásokat. Azonban mára az állami és önkormányzati támogatások csökkenésének köszönhetően ez a helyzet

visszaütött, hiszen pont ezek a színházak rendelkeznek a legnagyobb támogatásokkal, amelyeket a nyári időszakban is finanszírozni kell, s ezeket a nyári likviditási problémákat jelentősen elmélyíti a jelenlegi finanszírozási forma.

Mivel a támogatások nagy részét közvetítőkön keresztül lehet csak megszerezni, így ezáltal kialakult egy jutalékos rendszer, amely külön költségekkel terheli a támogatási összegeket. Mindemellett, ez még mindig egy jelentős kiadás, például egy százmillió támogatásnál ez több millió forintba rúghat, mely kvázi feleslegesen kerül kifizetésre. Azonban ha ez a támogatás közvetlenül jelenne meg, vagyis nem közvetítőkön keresztül, akkor ez a költségforma megszűnne.⁸¹

A színházi szakma bizakodott, hogy a terület a TAO-támogatási lehetőséggel több milliárd forint többlettámogatáshoz juthat, azonban több szakember is ugyanazon az állásponton van, miszerint – így utólag szemlélve – tévedésnek könyvelik el a TAO-támogatást. Több szempontból is negatív hatású. Az első szempont, hogy bizonyos színházak megegyeztek a TAO-támogatás bevezetésekor, hogy kizárólagosan csak annyi támogatást gyűjthetnek össze a TAO-ból, amennyire valóban szükségük van. Ekkor rendkívül fontos volt, hogy a három nagy színház (Madách Színház, Budapesti Operettszínház, Vígszínház) önkorlátozó módon ténylegesen csak annyi pénzt vehessen fel, amennyire valóban szüksége van, mivel így egyrészt nem szűkíti a piacot, másrészt pedig nem vált ki ellenérzést más színházakban, hogy esetlegesen dúskálnak a pénzben. Azonban az önkormányzat úgy vélte, hogy a TAO-támogatás lehetőségével túlfinszírozott helyzetbe kerülnek egyes színházak. Erre, illetve saját anyagi nehézségeikre válaszul ki szerettek volna vonulni bizonyos színházak támogatásából. A fő probléma az, hogy ez egy visszafordíthatatlan folyamatot indított el, a TAO-támogatás pedig nehezen váltja fel a kiszámítható finanszírozást. Ráadásul, ahogy megnyílt a TAO-támogatási kapu a sportszektor előtt – mely teljesen lefölözte a kulturális terület elől a forrásokat –, a színházak háttérbe szorultak, ugyanis egyes politikusok sokkal fontosabbnak tartják a látványsportok támogatását, mint a kulturális területet. Az igazgatók vergődnek, hogy színházaikat fenn tudják tartani. Az önkormányzat pedig nem tud kellő segítséget adni. Viszont ahogyan csökkenni fog a TAO-támogatásból származó pénzüsség, ugyanúgy nem fogja megnyitni az

81 Oros Péter – Budapesti Operettszínház (gazdasági igazgató).

önkormányzat a pénztárcáját a színházak előtt, és pontosan ezért erősödhet fel a színházak csődkockázata. Ugyanakkor rendkívül lényeges hangsúlyoznom, hogy az önkormányzatnak nem feladata, nem kötelezettsége támogatni a színházakat, azonban mégis megteszi ezt, ugyan egyre kevesebb támogatási pénzeget csöpögtet a kultúra területére, de még mindig támogatja ezt a szférát, holott megtehetné, hogy teljesen kivonul finanszírozási rendszerükből. A színházaknak a támogatások csökkenése ellenére megmarad alapvető feladatuk, hogy a művészeti értékeket fenntartsák, mely talán a legnehezebb feladat, hiszen ugyanaz vagy esetlegesen még magasabb művészi színvonal fenntartása csökkenő forrásokból rendkívül nagy kihívás.

Finanszírozási problémák, esetleges politikai okok?

Számos szakember fejében megfordul az a gondolat, hogy talán nem kizárólagosan finanszírozási eredetűek a jelenlegi problémák. Interjúim során végtelen sok álláspontot hallgattam végig, melyek közül kiemelkedett két rendkívül tehetséges gazdasági szakember két teljesen különböző véleménye.

Elsősorban azt szükséges tisztázni, milyen szinten jó az, ha a színház politikával foglalkozik? A végighallgatott elméletek alapján a színház társadalmi kérdésekkel foglalkozik, és próbálja az adott kor problémáit megfelelő módon értelmezni, mellyel nincs semmi gond. Azonban a színházaknak vannak, és remélhetőleg mindig is lesznek fenntartói, amely legtöbbször esetben az állam, vagy az önkormányzat, így szükséges elfogadni, hogy működésükbe beleszóljanak. Ebből következik azonban, hogy milyen kérdésekbe szólhat bele az állam, avagy az önkormányzat.

Milyen szinten jó az, ha az állam a színházak belső „esztétikáját” próbálja befolyásolni? Például a *János Vitéz* című előadás értelmezése körül kialakult a kormányban egy éles vita, miszerint hogyan jelenhet meg Tündérorság, megjelenhet-e egy kupleráj képében? Ez a kérdés azonban már nem a fenntartó hatáskörében van. Az optimális döntés lenne, ha az állam és az önkormányzat esztétikai kérdésekbe nem szólna bele addig, amíg nem alakít ki egy szakértőkből, kritikusokból, művészekből álló bizottságot, akik sokkal árnyaltabban tudnák látni, mi is zajlik ezen a területen. Mindemellett a politika ennyire nem kíváncsi a színházak belső működési rendszerére, a színházak belső

életébe tehát beavatkozni ilyen téren nem lehet és nem is szabad.⁸²

A további támogatások szűkülésével viszont elkerülhetetlenné válik, hogy színházakat zárjanak be, erre már láthatjuk is az első néhány példát, ahogyan a Játékszín, vagy a Kamaraszínház támogatásából a minisztérium teljesen kivonult, mondván hogy ezek a színházak legyenek önfenntartóak. Ugyanakkor ez a fajta kivonulás nehezen kezelhető, és inkább károkat okoz, mintsem azt a célt segítené, amelyet a kormányzat elérni akart, hogy csökkentse kiadásait. S e döntés következtében olyan művészeti gárda került állástalan, kilátástalan helyzetbe, melynek lehetősége sem volt, hogy felkészüljön erre a típusú változásra, melyek szintúgy költségvetési kiadásokat fognak eredményezni az önkormányzat, illetve az állam részéről.

Ugyanakkor nem feltétlen probléma az, ha a politikai éra befolyásolja a színházak működését, a baj inkább az, hogy önkényesen, felülről próbál irányítani, ami viszont soha nem vezetett jóra, még akkor sem, ha egy jó szakember kerül erre a posztra.⁸³

A jelenlegi anyagi helyzet ellenére is vannak színházak, melyek hihetetlenül szépen virágoznak, függetlenül vezetésük bal- vagy jobboldali voltától. Nyilván ezt a fajta recessziót először a kultúra és az oktatás, valamint az egészségügy érzi meg, ami ha nem is helyes, de elkerülhetetlen, hiszen ez az a terület, melyben a politikusok nem látnak elegendő fantáziát. Tény és való, hogy az eddigi központosított rendszer megváltozott, mely pedig nagyjából biztonságot adott. Egyik napról a másikra megváltoztatni, azt hangsúlyozva, hogy próbáljanak meg a színházak önállóan fennmaradni, irreális döntés. Természetesen szóba jöhetnek lehetőségek, miszerint nyugaton is hasonló elven működik ez a rendszer, azonban egyáltalán nem biztos, hogy hazánkban, a jelenlegi gazdasági helyzetben, mikor is gazdaságunk stagnáló pályán áll, át kellene állni egy nyugati rendszerre.

Vannak olyan szituációk, mikor az önkormányzatok próbálják éreztetni a színházigazgatókkal, hogy számukra nem megfelelő mint vezető, ezért nehezebb anyagi helyzetbe sodorják a színházat, majd leváltják az adott igazgatót. Később a helyére kineveznek egy új vezetőt, és láss csodát: hirtelen megemelkedik a támogatás összege. Tudnánk az

82 Szabó Attila – Országos Színház-történeti Múzeum és Intézet munkatársa.

83 Csató Kata – Független Előadó-művészeti Szövetség elnöke (2012).

imént leírtakra is példát mondani, azonban nem ez a jellemző.

Más szakemberek szerint az igazgatók leváltása kizárólagosan politikai kérdés. Ugyanakkor nincs jobb vagy bal irányba húzó igazgató. Az igazgatók csak színházakat akarnak működtetni, fenntartani, lehetőleg minél hosszabb ideig, ezért megpróbálják kiszolgálni a tulajdonosokat, s addig, amíg egy színházon nem látszik meg, hogy jobb-, avagy baloldalra húz, addig nincs gond. Vegyük például a Békéscsabai Színházat, képtelenség lenne kimutatni műsorpolitikáján, aktuális előadásaikon, hogy melyik politikai oldalon áll. Nem lehet bennük felfedezni egy irányzatot sem. Jellemzően nincs elkötelezett jobb- vagy baloldali színház, csak jó és rossz színház létezik.

Lengyelországban egy új fejlemény – mely Nyugat-Európában évek óta jelen van –, hogy megpróbálnak beleszólni a varsói színházak vezetőségébe, miszerint menedzser-igazgatókat akarnak kinevezni ez intézmények élére, abban bízva, hogy ezáltal a bevételek talán nőni fognak. Tehát újra felmerül a kérdés: művész vagy menedzser-igazgató kell a színházak élére? A válasz talán az, hogy a kettő együtt lenne jó, mivel az igazgatói szerepkört általában művészek töltik be, akik jellemzően csak művészi szempontból figyelik a történéseket. Ugyanakkor e két „embertípust” (művész és menedzser) nehéz összeilleszteni. Arról ne is beszéljünk, hogy ezek az emberek hiánycikként vannak jelen a társadalomban, ahogyan a művészeti menedzserek intézménye is. Hiányzik az a réteg, amely értene valamennyire a művészeti produktum értelmezéséhez, mindkét „nyelvet” jól beszélné, miként a nyugati társadalmakban, ahol jól beváltak mondható e működési forma, mely létrehozott egy kétpólusú színházi rendszert.

Tudomásul kell vennünk, hogy a színház mindig is politikai kérdés volt és mindig is az lesz, s érdekes is lenne, ha a politikától mentes terület lenne. A színház főbérleti rendszer szintjén működik, tehát amíg a főbérleti rendszer fennáll, a politikához kötődni fog. Sokszor nagyon élesen próbál elhatárolódni a politikától e szféra, próbál belülről elzárkózni. Ugyanakkor ez érthető is, mivel a kommunizmus idején előírt ideológiai elvárás volt, miszerint a színháznak valamilyen ideológiát képviselnie kellett, s a kommunizmust népszerűvé kellett tenni, ezért jellemző talán, hogy a színház manapság elhatárolódni próbál a politikától.

Mindemellett vannak mai napig olyan igazgatók, akiket a jelenlegi politikai szféra nem tudott

kikezdeni. Ezek az igazgatók már több mint tíz vagy húsz éve vezetnek kiválóan színházait, annak ellenére, hogy az igazgatói munkakör rendkívül összetett. Azonban ha egy igazgató nem veszi körül magát gazdasági szakemberekkel, jó szaknácádókkal és kiváló PR-menedzserekkel, akkor nem biztos, hogy elég lesz az ő rendezői és színészi talentuma. A jelenlegi gazdasági helyzetben mérlegelni kell, ki mire költ és pontosan mennyit, hiszen ha nem mérlegel időben az ember, akkor érhetik bizony csúfos meglepetések, például egy színház-igazgató többszáz milliós tartozással hagyja ott az intézményt. Ugyanis létre lehet hozni egy évben három illetve tizenöt bemutatót, ahogyan lehet két millióból is létrehozni egy színdarabot, valamint tíz millióból is. Ami ironikus ebben a kérdésben: valahogy mindig visszatérünk a politikára, a politikai szembenállásra, mely egy tipikus magyar sajátosság.

Színházak belső finanszírozási rendszere

A társulat az előadások létrehozásában közreműködő művészek (és nem művészek) csoportja. A zárt társulatok egy része manapság felbomlott, mely folyamat az ún. szabadúszó színész megjelenésével kezdődött. A társulatok zártságának megszűnéséhez a munkajogi helyzet változása is hozzájárult. A kilencvenes évek közepétől a színházak a művészekkel – kölcsönös előnyök reményében – vállalkozói szerződéseket kötnek.⁸⁴ Mi ennek az oka? Számos előadóművész szerepel évente csupán két-három alkalommal bizonyos színdarabban, miközben az adott színházban, ahol társulati tag, egy másik kollegája, aki szintén társulati tag, havonta tizenkét előadásban szerepel, mégis rendkívül kicsi a differencia a két művész keresete között.⁸⁵

A társulat értelmetlen közösség alkalmazottjából egyre többen lettek/lesznek magánvállalkozók manapság. Mi a teendő akkor, ha nem kíván egyetlen társulatban sem állandóan dolgozni, legfeljebb egy-egy szerepre hajlandó vállalkozni?⁸⁶ A színházak belső finanszírozási rendszerének bemutatása lényeges e dolgozat során. A belső finanszírozási forma két területre különül el, egyik terület a társulati forma, másik vetülete a darabra szerződés.

Két összefüggésben kell ezt vizsgálni: az első aspektus a művészi oldal, a másik aspektus a gaz-

84 Szabó 2005:36-40.

85 Dr. Ráksi Katalin – Színházi Dolgozók Szakszervezetének munkatársa.

86 Szabó 2005:37-40.

dasági vonal. A társulati forma a magyar színház-történet nagy vívmányának tekinthető, mert a társulat az, melyet egy művészi irányítás a maga arculatára formál. Művészeti szinten pozitívum az, hogy biztonságot és tervezhetőséget jelent az egyén számára, módot ad arra, hogy a színész művészeti tevékenységét formálni tudja, sokoldalú tehetségét kibontakoztathatja, szemben a darabra szerződéses formulával. Gazdasági szempontból pozitívum az, hogy nincs megélhetési problémája, hiszen anyagilag biztonságot ad, ha egy gárda tagja, s ez nehezen pótolható előny, kiváltképp, ha a kezdő színészek szemszögéből vizsgáljuk e kérdést. Azonban hátránya is van, mivel e nagy biztonság hátrány is: ha nincs verseny, elkényelmesedhet számára a világ, illetve nincs intézményes mód arra, hogy a minőséget és mennyiséget kellően honorálják.

A szerződéses formának is létezik egy művészi és egy gazdasági vonulata. Művészeti szinten előny az, hogy az igazgató tud választani egy színészt egy nagyobb palettáról, akit jobban megfizet. Hátránya azonban, hogy ideiglenes munkát biztosít, egy adott produkcióra történik a választás, nem jelent védettséget e forma. Gazdasági szinten hátránynak tekinthető, hogy addig marad fenn az adott produkció, ameddig van rá közönség, majd szélnek eresztik a szerződött csapatot.

Európa minden országában (valamilyen módon és arányban) az állam finanszírozza a kultúrát, így a színházi szférát is, akár Németországról, Franciaországról beszélünk, ezek a finanszírozási struktúrák rendkívül sokfélék. Sokszor vetődik fel a kérdés, miért nem úgy csináljuk, mint a belgák, németek, franciák. Erre az optimális válasz az, hogy ez egy olyan struktúra, melynek vannak olyan oldalai, melyeket jó lenne utánozni, ám vannak olyan vetületei is, melyek nálunk nem működnének, s emiatt ez a struktúra felborulna. Franciaországban például nem olyan fontosak a társulatok, nem olyan fontos az ottani művészeknek, hogy minden nap részt vegyenek egy produkció sikerében, mert ha egy színész játszik például 40 előadást egy évben, abban az esetben a megélhetése már biztosítva van, vagyis a művészek nyugaton egzisztenciálisan sokkal szabadabbak, mint hazánkban.

Természetesen a nyugati társadalmakban is vannak társulatok, azonban sokkal kevésbé épül erre a színházi támogatás, mint nálunk. Hollandiában és Belgiumban 3-5 éves opciókat kapnak a színházak, s mikor ez az időintervallum lejárt, akkor megújulnak, és új formációkban újra kezdik.

A fentiek tükrében szükséges a társulati rend-

szert fenntartása, további működtetése, azonban finanszírozása jelen gazdasági körülmények között bonyolultnak bizonyul.

Zárszó

Megállapíthatjuk, hogy a színház az a szféra a kultúrában, mely túlélte a rendszerváltást. Ha összehasonlítjuk a rendszerváltás-kori színházi támogatásokat (mind az államit, mind az önkormányzati) a jelenlegi támogatásokkal, akkor azt a konzekvenciát lehet levonni, hogy a kultúrára még mindig jelentős összegeket költenek. A többi terület közül a színház az a szféra, amely még tartja magát, azonban kevés kell ahhoz, hogy a kulturális intézmények jól megszervezett működése romba dőljön. Ugyanakkor a színházi szféra relatíve jobban áll, mint a könyvtárak vagy a filmipar.

Meg kell tanulniuk a művészeknek is, hogyan kell egyedül talpon maradni, ugyanis nem várhatják el azt, hogy az állam örökké, mindenkit finanszírozzon. A jelenlegi gazdasági helyzet korlátokat állít a kulturális intézmények magasabb összegű támogatási pénzüsszegekhez való hozzáféréseben.

Jelen helyzetben a színházak nehezen tudnak előre tervezni, keservesen tudnak fejlődni tág értelemben véve, s emiatt képtelenek hosszú távú célokat kitűzni maguk elé. Azonban ellehetetlenítésről szó sincs, ugyanakkor tény és való, hogy gyakorta e szféra feje fölött döntenek, s olyan intézkedések, döntések jönnek létre, melyekben a szakmai területet nem kérdezik. Vagyis nincs meg az a fajta együttműködés, melyre szükség lenne, mely hozzájárulna ahhoz, hogy ez a terület is fejlődni tudjon – vagyis a kölcsönös párbeszéd, eszme- és információcsere az, mely a színházak és az állam között nem működik megfelelően.

Azzal is szembe kell nézni, hogy Budapesten kimagaslóan nagyszámú színházi intézmény működik, s az ország láthatóan nem bírja el ez intézmények kimagasló arányát, ugyanakkor ez egy axióma, ami mellett pont annyi érvel lehet felsorolni, mint ellene.

Azonban a kultúra olyan összetett szerves rendszer, melyet nem lehet tetszőleges irányokba mozgatni.⁸⁷ A kultúrát tehát közérdekként kezelve közfinanszírozásban kell részesíteni.⁸⁸ Társadalmi, gazdasági érdek tovább működtetni, fejleszteni a kulturális intézményeket, s e befektetés megtérül a jövőben.

87 Kapitány – Kapitány 2009:19.

88 Jánossy 2010:7.

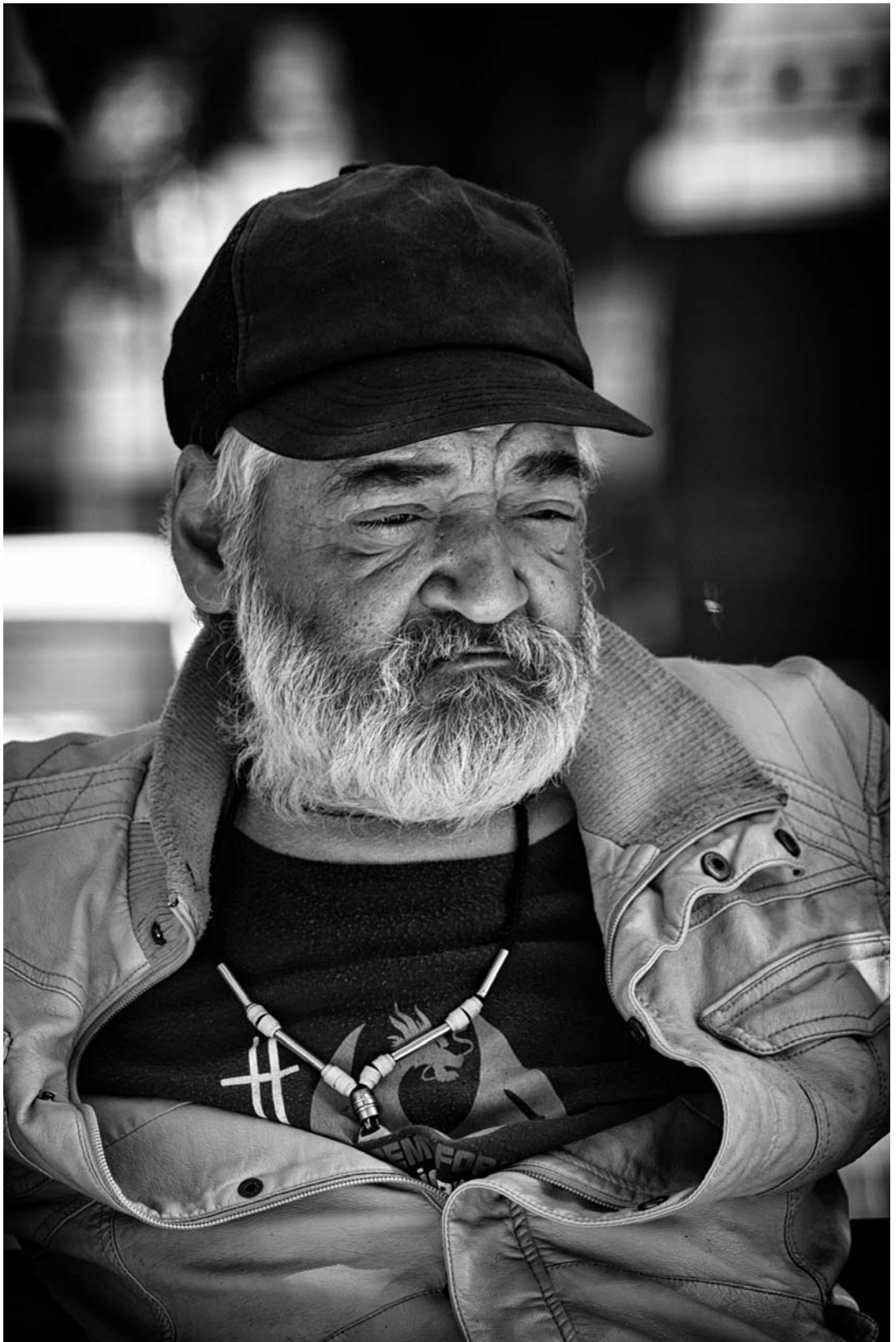
Dolgozatom lezárásaként úgy vélem: a kultúra szféráján belül a színház olyan intézményesített forma, mely védelmet igényel, rendelkezik létalappal, nézőszám-aránya folyamatos növekvő tendenciát mutat.

Hivatkozások

- Bozóki A. 2012 *Cenzorok helyett fekvőrendőrök. Politikai kultúra és kulturális politika*. LHarmattan, Budapest.
- Daubner K. – Horváth S. – Petró K. 2000 *Kultúra-gazdaságtani tanulmányok*. AULA, Budapest.
- Dybkjaer, L. 2002 In: *Europe in the Making*. EU Parliament.
- Hankiss E. – Füstös L. – Antalóczy T. 2009 *(Vész) jelzések a kultúráról – Jelentés a magyar kultúra állapotáról (I)*. MTA Politikatudományi Intézet, Budapest.
- Jánossy D. 2010 *Közpénz a kultúrára – Elvi alap és a hazai színháztörténet példája*. Állami Számvevőszék Kutató Intézete. Budapest. http://m.cdn.blog.hu/ny/nyergeljfordulj/file/janossyd_kultura_es_szinhez.pdf
- Kapitány Á. – Kapitány G. 2009 A kultúra változásai – változások kultúrája. In Hankiss – Füstös – Antalóczy szerk., 17-84. http://mta.hu/fileadmin/2009/strategia/Magyar_kultura.pdf
- Kuti É. 1996 A nonprofit szervezetek szerepe a kilencvenes évek magyar társadalmában és gazdaságában. *Közgazdasági Szemle*, (XLIII) 10:905-919. <http://epa.oszk.hu/00000/00017/00020/pdf/kutieva.pdf>
- Magyar Értelmező Kéziszótár I. (év n.)* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kuti É. – Marschall M. 1991 *A nonprofit szektor fogalma. Egy definíciós vita és ami mögötte van*. http://www.nonprofitkutatas.hu/letoltendo/nonprofit_szektor_fogalma.pdf
- Marschall M. 2003 A kultúrafinanszírozás nemzetközi modelljei és trendjei. In Török József szerk. *A szükséges pénz. V. Közművelődési Nyári Egyetem, Szeged*, 2003. július 7-11. Csongrád Megyei Közművelődési Tanácsadó Központ. On-line: www.shp.hu/hpc/userfiles/knye/2003_marschall.rtf
- Matheika Z. – Sági M. – Wessely A. 2009 *A kultúrafinanszírozás nemzetközi tapasztalatai, kultúrafinanszírozás az Európai Unióban*. <http://www.kopint-tarki.hu/tanulmanyaink/2009/kultura.pdf>
- Pónyi L. 2005 A közigazgatás kulturális szolgáltató tevékenységének társadalmi-történeti alapjai, a szervezeti változások trendjei. *SZÍN*, 6:35-37. http://epa.oszk.hu/01300/01306/00033/ponyi_l_35.htm
- Szabó I. 2005 A színházi struktúra helyzete, a jövőre vonatkozó elképzelések. (Színházi jelenlét – Színházi jövőkép – NKA kutatások 1.). MASZK. www.maszk.hu/documentdownload/46
- Venczel S. 2005 Színház és régiók. (Színházi jelenlét – Színházi jövőkép – NKA kutatások 1.), www.maszk.hu/documentdownload/46.
- Vitányi I. 2006 A kulturális magatartás hét fajtája. (Részletek A magyar kultúra esélyei. Kultúra, életmód, társadalom című könyvből, 104-112). In *Kulturális stratégia – közművelődés tervezés*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest; valamint *SZÍN*, 2-3:115-128. http://epa.oszk.hu/01300/01306/00041/pdf/szin_12_2-3.pdf

Interjúim

- Csató Kata – Független Előadóművészek Szövetségének elnöke
- Novák János – Kolibri Gyermekek- és Ifjúsági Színház Kiemelkedően Közhasznú Nonprofit Kft. igazgatója
- Oros Péter – Budapesti Operettszínház gazdasági igazgatója
- Pánczél Sándor – Kolibri Gyermekek- és Ifjúsági Színház Kiemelkedően Közhasznú Nonprofit Kft. gazdasági igazgatója
- Dr. Ráksi Katalin – Színházi Dolgozók Szakszervezetének főmunkatársa
- Szabó Attila – Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet munkatársa
- Szabó György – Trafó volt ügyvezető igazgatója
- Wettstein Tibor – Madách Színház Nonprofit Kft. gazdasági igazgatója.

Tartalmi elemzés⁸⁹

Interjúim feldolgozása során tehát arra voltam kíváncsi, hogy milyen közéleti víziókat hívtak elő a kockák és ezek milyen történetekbe ágyazódtak bele. A kockák *elsődleges jelentéstartalmát* az első asszociációkkal tudtam felszínre hozni. Egy-egy szimbólumhoz azonban másodlagos, sőt harmadlagos jelentések is kapcsolódhatnak. Az ásó embert jelölő piktogramhoz például alanyaim a következő elsődleges jelentéseket társították: elássa magát, beleássa magát a munkába, kiássa magát, de emellett jelentek olyan másodlagos asszociációk is, mint: elássa a problémát, vagy temetjük az országot. Az első helyen kiválasztott képnek különös jelentőséget tulajdonítottam, mivel az vagy erős hívó jellegű projekciókra utalt, vagy a legkönnyebben azonosítható, a témával összefüggésbe hozható szimbólumnak bizonyult. Erős hívó jellegű projekciónak tekintetem minden olyan képet, ami azonnal megragadta a megkérdezett interjúalany fantáziáját. Ezért a kockák szintjén először megvizsgáltam az egyes képek kiemelésének mikéntjét és gyakoriságát, és lejegyeztem az először kiválasztott kockákat.

Ezt követően a *másodlagos jelentéstartalmak*, a vizuális és narratív konstrukciók ragadták meg kutatói képzeletemet. Noha én a közélet milyenségére kérdeztem rá, a válaszok alapján világossá vált, hogy három szinten, a klasszikus értelemben vett köz-, a társas és magánélet szintjén elemezhetők az adatok. Így végül az összekapcsolódó másodlagos jelentéstartalmakat három dimenzióban: 1.) a politika, 2.) a társadalom és az 3.) életvilág (a hétköznapi érintkezések szintjén értelmezett tágabb magánélet) kategóriáiban vizsgáltam.

Mindezek alapján a tartalmi elemzés fókuszában a kockák, a kirakási stratégiák és alakzatok, valamint a felmerülő asszociációk és jelentéstartalmak állnak. A jelentéstartalmak két szintjére voltam kíváncsi: arra, hogy milyen elsődleges asszociációkat hívtak elő a kockák, és hogy ezek milyen történetekbe ágyazódtak bele.

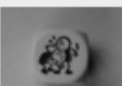

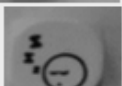

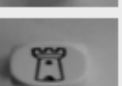
Elsődleges asszociációk

Már a kutatás kezdetén felmerült az a kérdés, hogy a kockák generálják-e a felszínre került tartalmakat, vagy a hallgatók a kockák segítségével fejezik ki gondolataikat, és kockaválasztásaik megfelelnek a gondolataikban jelenlévő jelentéstartalmaknak. Abból a feltételezésből indultam ki, hogy ha ugyanaz a piktogram egymástól függetlenül legalább hét különböző történetben megjelent, akkor az a véletlennél kicsit nagyobb valószínűséggel hív életre közéleti fikciókat. Ha a hallgatók egymástól függetlenül kiválasztották a véletlenszerű kockabásokból legalább hét alkalommal ugyanazt a képet, akkor az nem tekintethető pusztán a véletlen művének. Ezt a feltételezésemet megerősítette az a tény, hogy a piktogram által kiváltott elsődleges asszociációk jelentései és a később elmondott történetek összefüggésbe hozhatóak. Így megkerestem azokat a képeket, amelyeket a kockavetések során a leggyakrabban emeltek ki interjúalanyaim. Megvizsgáltam, hogy ezek közül a piktogramok közül melyeknek volt a legerősebb a hívó erejük, melyeket azonosítottak a hallgatók elsőként. Az eredményeket az alábbi táblázat foglalja össze.

89 A tanulmány első része folyóiratunk 2013/2. számában jelent meg.

5. táblázat: Az elsődleges asszociációk szintje

Kockák megnevezése	Piktogramok	Elsődleges asszociációk	Első választás	Kiválasztások száma
olvasás		Schmitt Pál plagizált disszertációja, szabály, tanulás, szórakozás, iskola, ifjúság, irodalmi alkotások	3x	17
súlyemelés		kondi, energia, erőlködés, kitartás, súlyemelés, sport		15
ásás		elássa magát, elássa a problémát, beleássa magát a munkába, temetjük az országot, kiássa magát		12
evés		egészséges táplálkozás, mohóság, függőség, evés mint privilégium, hétköznapok		12
mumus		rabló, erdőből beosonó farkas, pesszimizmus, kisördög, mumus, félelmek, árnyék		12
smiley		pihenés, társaságok, nevetés, észhez tér, örület, szavazás, biztonság, jó képet vág, humor		11
rabló		bankrabló, wiskis, bűnözés, szaladó rabló, rabló pandúr, bűnügy	3x	10
villám		villámcsapás, idegbetegség, energia, vihar, hirtelen ötletek	1x	10
krikett		egészséges életmód, sport		10
sínház		sínház, ketősség, kormány és az ellenzék, szórakozás, kultúra,	1x	9
arc buborékka		gondolkozik, üresfejű emberek, rátalál a megoldásra, álmodozik		9
kézfogás		társasági élet, társaságok, haverok, korrupció, emberi kapcsolatok, barátság, szórakozás		9
becsapódás		világvége, összetörik, gravitációs kísérlet, robbanás, időjárás, baleset, a tomháború, úrtudomány vonzza a rosszt, a villámokat, a pénzt, vonzani az embereket, magyar tudomány, szerencse		9
mágnes		világvége, összetörik, gravitációs kísérlet, robbanás, időjárás, baleset, a tomháború, úrtudomány vonzza a rosszt, a villámokat, a pénzt, vonzani az embereket, magyar tudomány, szerencse	1x	8
ajándék		család, ajándék, meglepetés, csúszópénz, beprotezsálás, szórakozás, ital meghívás		8

birka		áldozat, birka magyar, kaja, állattartás, munka, üres fejű birkák		8
ébredtő órás figura		határidő, lustság, munka, korán kelés, ébredés, alvás		8
feldobott labda		játék, lazulás, ugrik a lepattanóra, szerencsejáték, szabadság, lehetőségek, lehetőségek eljátszása, megdolgozás és elveszik		8
sétálás		kis ember, sétál, szórakozás, felnőtt, mérlegelni, hogy merre tovább		8
verekedés		verekedés, bukás, visszahúz a rossz, bűnözés, magyarok egymást nyúzzák		8
babázó lány		gyerek, boldogság, úgy tettek mintha nem történt volna semmi, óvodás	1x	7
csillag		hulló csillag, csillag/hold, éjszakai tanulás, sztárok	1x	7
fülhallgató figura		befogja a szemét-fülét, zenehallgatás, headset, vidámság	2x	7
kiabálós figura		kiabálás, zárkózottság, kommunikáció hiány, kétségbeesettség, tehetetlenség	1x	7
szökőkút		szökőkút, park, folyó ügyek, termálvizek, látványosságok, vízforgatás	1x	7
arc zzz		alvás, lustság, közvilágítás, munkahelyi elszunyizások		7
buborék		kód, vélemény, beszéd, kommunikáció, kiutat találni		7
ejtőernyő		kaland, esés, orientáció, mentőöv, sport		7
épület		ranglétra, panel, panel program, üzleti élet, pizzai ferdetorony		7
méhecske		szúros dolog, fullánkos rovar, félnk méhecske, szomorú, haragos méhecske, dolgozók		7
vár		vár, bástya, halászbástya, biztonság, jólét		7

A táblázat felszínes átfutása is lehetővé teszi annak a negatív univerzumnak az érzékelését, amit az elsődleges asszociációk elemzése feltár. Bár lényegesen több kocka hordoz önmagában pozitív jelentést, mint negatív, az általam vizsgált fiatal felnőttek negatív jelentéseket társítottak még a hangsúlyosan pozitív szimbólumokhoz is. A „*mit gondolsz a magyar közéletéről*” kérdés által előhívott elsődleges asszociációk többsége negatív jelentést tartalmazó szó. Elég, ha a *mágnes* vagy a *becsapódás* piktogram asszociációit tekintjük. A mágnes a rosszat, a villámokat, a pénzt vagy az embereket vonzza, ami mellett megjelenik a kissé hétköznapibb jelentés, a szerencse vagy a tudomány. A becsapódást ábrázoló kép olyan elsődleges asszociációkat is előhívott, mint a baleset, az atomháború, a világvége. Figyelemre méltónak tartom, hogy még az erős pozitív kisugárzású képek (smiley, ajándék) sem váltottak ki feltétlenül pozitív asszociációkat. A *smiley* kapcsán felmerült az észhez tér, örület, jó képet vág, az *ajándék* pedig olyan jelentésekkel társult, mint a csúszópénz, és a protekció.

Az asszociációk jelentős hányada természetesen az egyetemi életszakasz sajátosságait tükrözi, ahol a hallgatók viszonylagos egzisztenciális biztonságban élnek. Az egymástól függetlenül legalább hét interjúban kiválasztott 32 képből hét kép (olvasás, krikett, kézfogás, feldobott labda, babázó lány, ejtőernyő, sétálás) utal korosztályi sajátosságokra. Alanyaim az eriksoni életszakaszoknak (Erikson [1950] 2003) megfelelően ezekben az években vívják meg egyéni harcaikat az érvényesülésért, a pályára kerülésért (lásd a feldobott labda, olvasás asszociációit), hozzák meg életre szóló döntéseiket (sétálás asszociációi), alakítják ki életre szóló barátságaikat (kézfogás asszociációi) vagy alapítanak családot (babázó lány asszociációi). Egy olyan átmenti életfázisban vannak, ahol az egzisztenciális bizonytalanság és küzdelem vagy akár az aktív élet (krikett asszociációi) hétköznapjaik része. Mindegyik képnél azonban megjelenik az életkor tipikus jelentéstársításaitól eltérő, meglepő asszociáció. Az olvasó figura a tanulás, szórakozás és iskola mellett Schmitt Pál plagizált disszertációjára is emlékezteti a hallgatókat, vagy a kézfogás kapcsán felmerül a korrupció.

Ha közelebbről megvizsgáljuk ezeket a piktogramokat és az általuk kiváltott elsődleges asszociációkat, akkor az egyetemi életszakaszban az egyén magányos küzdelme tárul elénk, ahol a külső támogató közeg hiánya miatt az egyéni döntések túl súlyosakká válnak (sétálás asszociációi: kis ember, mérlegelni, hogy merre tovább).

„Szerintem mindenkinek a félelme az, hogy mit csinál magával, tehát hova tud elhelyezkedni, ha az egyetemet elvégezte. Barbiéknál ez még valamennyire kiszámíthatóbb, mint nálunk. Én pont ma keseredtem el. A suliban olvastam valamilyen Corvinusos, karrier expos újságocskát és ilyen embereket keresnek hogy: közgazdász, pénzügyes, kontrollings, meg iT-s, meg ugye az informatikusok. Na mondom jó ((nevetve)), akkor majd lesz valami, tehát ezzel nem tudok mit kezdeni”.

A 32 piktogramból öt hív elő asszociációkat az egyén szintjén megjelenő lehetőségek megragadására (feldobott labda, súlyemelés, ásás) vagy elszalasztásra (ébresztő órás figura, arc zzz). Az *olvasás* piktogramja után a második legtöbbször kiválasztott piktogram a *súlyemelés*, a harmadik az *ásás*. Ezek olyan asszociációkat hívnak elő, mint az erőlködés, a kitartás vagy a munkába való belefeledkezés. A labdázó figura (feldobott labda) a játék, a lazulás és a szabadság mellett olyan elsődleges asszociációkat is előhívott, mint a lehetőségek, a lehetőségek eljátszása, vagy az „ugrik a lepattanóra”.

A megkérdezettek választásai alapján hangsúlyosan kirajzolódik a munka világa. Összesen hat piktogram (méhecske, birka, ásás, ébresztő órás figura, arc zzz, feldobott labda) asszociációi köthetők e témakörhöz. Fontos azonban megemlíteni, és talán már a felsorolt piktogramokból is kitűnik, hogy ezek közül egy asszociáció sem utal kreatív munkára. Az asszociációk lealázó, méltatlan robotra, „üres fejű emberekre” tesznek utalásokat.

A kiszámíthatatlan eseményektől való félelem öt piktogram (becsapódás, villám, csillag, mumus, rabló) asszociációiban jelent meg. Az ismeretlentől a bizonytalanságtól való félelem jelenlétét a fiatalok körében az is jelzi, hogy a negyedik leggyakrabban kiemelt kocka a mumus olyan asszociációkkal, mint rabló, erdőből beosonó farkas, pesszimizmus, kisördög, mumus, félelmek, árnyék. Az egyik interjúalany e kockához az alábbi definíciót fűzte:

„Kisgyerek és mögötte egy szellemárnyék. Esetleg talán, ha jövőben kiderül, hogy milyen kis mocskos politikus lesz vagy diktátor, akkor már az árnyéka mutatta... Ki gondolta volna, hogy a kis Hitlerből ekkora valami lesz”.

A leggyakrabban kiválasztott kockák listájának ötödik helyén az evés áll, és asszociációi között az egészségtudatos táplálkozás fontossága vagy hiánya mellett a társadalmi különbségek tudatára épülő félelem is kivehető. A nem megfelelő táplálék az éhezés árnya előrevetíti a hallgatókban élő és történeteikben a magán- és a közéleti tartalmak szintjén

megjelenő veszélytudatot. A további 28 piktogramból három, a kiabálós, a verekedő és a rabló, a közéletben jelenlevő viszályt, megosztottságot tükrözi.

A 32 kockából a hallgatók első kockaként emelték ki három alkalommal a súlyemelést és a rablót. Ezek a piktogramok tűntek a legerősebb hívó erejű képnek, amelyhez gondolkodás nélkül, azonnal társítottak jelentést. Az elsőként kiválasztott kockák között kétszer felbukkan még a fülhallgató figura. Az erős hívó erejű első választások meglepő módon híven tükrözik az asszociációk szintjén megjelenő erőlködést és a bűnözéshez közeli közélettől való elzárkózást.

Már az elsődleges asszociációk szintjén is érezhető, hogy a közélet a hallgatók történeteiben egy távoli, a bűnözéssel rokon világként tűnik fel. Az asszociációk között nem ritkák a korrupcióra, csalásra, rablásra utaló megjegyzések. A jellemzően bipoláris világképekben, a jók és a rosszak világában sikeres és kudarcos életutakat különítenek el. Az egyén sikerét majdnem kizárólag saját képességei határozzák meg. A munka sem hoz kiteljesedést, a hallgatók szemében lealacsonyító robotolásnak tűnik. Ugyanakkor a félelemérzet és a fenyegetettség érzésének szintje már a középiskolából frissen érkezett 18 éves korosztálynál is magas.

Másodlagos jelentéstartalmak

A piktogramokra adott első reakciók történetekbe ágyazódtak. A kockavetések során a kockák felszínén megjelenő képek által előhívott elsődleges asszociációkhoz a hallgatók további gondolatokat fűztek. E történetek elemzése lehetővé tette az elsődleges asszociációk gyakoriságának vizsgálatán túl annak a kontextusnak a tanulmányozását, ahol ezek az asszociációk megjelentek. A történetek kó-

dolása által az asszociációkhoz köthető mélyebb jelentéstartalmak váltak azonosíthatóvá. Arra a kérdésre keresve a választ, hogy milyen asszociációk milyen gyakran, milyen közegben jelennek meg, azonosítottam az elmondott történetekben és kijelentésekben elhangzó jelentéstartalmakat. Minden jelentéssel rendelkező megnyilatkozást lejegyeztem, miközben figyelmen kívül hagytam az egyes gondolatívek közötti, jelentést nem hordozó szövegrészeket.

Így a negyven kockavetés során összesen 758 önálló jelentéstartalommal rendelkező kijelentést tartam fel. Az adatok három dimenzió mentén rendeződtek. A klasszikus értelemben vett politikai tartalmak elkülönültek a társadalmi vagy a magánéleti tartalmaktól. Noha a hívó kérdés a közéletre vonatkozott, a tágan értelmezett magánéleti megnyilatkozások száma jelentősen nem tért el a közéleti megnyilatkozásoktól. A 758 azonosított jelentéstartalomból 369 került a közélet kategóriába, míg 357 kijelentést lehetett besorolni a hétköznapi interakciók szintereként értelmezett magánéleti jelentéstartalmak közé (6. táblázat).

A 369 közéleti megnyilatkozás során a hallgatók csak 82 alkalommal utaltak politikai ideológiákra, vagy említettek országos vagy helyi szakpolitikai vonatkozású ügyeket. 287 kijelentés általános társadalmi jelenségeket közölt. Ugyanígy a 357 magánéleti említés során interjúalanyaim csak 12 alkalommal helyezték el magukat történeteikben, és utaltak közvetlen magánéletükre. 345 említés vonatkozott azokra a tapasztalataikra, amit hétköznapijaik során közvetlen életvilágukban szereztek. A kommunikációra tett említéseket külön tárgyalom, mint olyan területet, amely a magán- és a közélettől is elhatárolódik, és a különböző szférák között kapcsolatot teremt. A kapott adatokat az alábbi táblázatban foglaltam össze (6. táblázat).

6. táblázat: Köz- és magánéleti jelentéstartalmak

Közéleti és magánéleti jelentéstartalmak	Megnyilatkozások száma
Társadalom szintjén értelmezett közélet	287
A politika szintjén értelmezett közélet	82
Az életvilág szintjén értelmezett magánélet	345
Én-prezentációk	12
Kommunikáció	32
Összesen	758

A magánéleti és közéleti említések majdnem azonos aránya és az én-reprezentációk magánéleten belüli elenyésző hányada mutatja, hogy a hallgatók a közélet alatt a hétköznapijokban lejátszódó eseményeket értik. Tartózkodtak a tisztán politikai és a tisztán magánéleti megnyilatkozásoktól, vitáktól. Mindez jelzi, hogy a *politikai véleménynyilvánítást nem tartják közéleti tevékenységnek, és legalább annyira vonakodnak politikai nézeteiket kifejezni, mint önmagukat történeteikben elhelyezni.* Az adatok alapján úgy tűnik, hogy a politikáról beszélni a vizsgált generációban intim dolog, és a politikai véleménynyilvánításban a magánéletnek és az én-reprezentációnak sajátos funkciója van.

Én-reprezentációk

Az a tény, hogy a közletről való véleménynyilvánítás során a hallgatók önmagukat csak 12 alkalommal helyezték el a kirakott történetekben és önmagukra vonatkozóan sem asszociációk, sem jelentéstársítások nem jelentek meg, azt jelzi, hogy önmagukat vonakodva hozzák összefüggésbe közéleti témákkal. Az én-reprezentációk alacsony aránya és a kockák rendezésében megjelenő én-eltávolítási stratégiák egyrészt jelzik, hogy a jövő értelmisége számára a köz iránti felelősség egy távoli, tőlük független, negatív univerzum része. A klasszikus értelmiségi ethosz vagy a közjó fogalma egyetlen interjúban sem jelent meg.

Másrészt az én-eltávolítási stratégiák sokszínű és gyakori alkalmazása rámutat arra, hogy a közletről nem sikk beszélni. A közzől folyó diskurzust megtörik a tágran értelmezett magánélet elbeszélései. Időről időre szinte koncentrikus körökben jelennek meg a közéleti kockák mellett az életvilág eseményei. Ezek vagy példák, vagy az érvek alátámasztására szolgáló rövid kitérők, amelyek lazítják az interjúszituációt. A magánéleti történetek tehát különböző szinteken jelennek meg. Ugyanakkor megfordítva, a magánéleti történetekből kibomló közéleti hozzászólások általában kontextus nélküli, hirtelen megjegyzések. Az interjúk visszahallgatásakor a kockavetések azt a benyomást keltik, mintha a hétköznapiak által behatárolt életvilág közege tompítaná azt a tabusértést, amit az ember a közéleti véleménynyilvánítással elkövet. 12 alkalommal helyezték el magukat a hallgatók a kockák rakosgatása közben, ebből hat említés vonatkozott az ország elhagyására, négy interjúalany vagy nevet az egészen, vagy nem akar tudomást venni a körülötte lévő vi-

lágrról, kettő pedig a piramis csúcsán képzelel el magát. Mind a 12 önreprezentáció elhatárolja magát attól a társadalomtól, amelynek része.

Politika

A hallgatók tartózkodtak az önreprezentációtól a magánéleti és a politikai véleménynyilvánítástól közéleti elbeszéléseikben. Az adatok részben a módszer jellegéből fakadóan egyfajta politikai közérzetet rajzoltak ki. Ahogy már említettem, a hallgatók fejében élő politikai világkép sajátosságai egy tőlük távoli, negatív univerzumot sejtetnek, amely közel áll a bűnözéshez, a botrányhoz, a korrupciós ügyekhez és a melléfogásokhoz, a hozzá nem értéshez. Elhatárolják magukat a politikai döntéshozóktól, de a közélet átalakítására vonatkozó elképzeléseik markánsak. A kapott politikai vonatkozású jelentéstársításokat az alábbi táblázat tükrözi.

7. táblázat: A szűken értelmezett klasszikus politikai közélet⁹⁰

A politika szintjén értelmezett közélet	Kategóriák	Jelentéstartalmak	Összesen
közéleti szereplők			52
	állam	3	
	komány	8	
	Európa	9	
	parlament	4	
	Wiszkis	3	
	globalizáció	2	
	Malév	2	
	Gyurcsány	2	
	ellenzék	1	
	maffia	1	
	Schmitt Pál	1	
	Matolcsy	1	
	Stolbuci	1	
	Jobbik	1	
	Fidesz	1	
	IMF	1	
	vezetés	1	
	HÖK	1	
	KOLL. BIZ	1	
	mezőgazdaság irányítás	1	
	mocskos politika	1	
	politikák	1	
	diktátor	1	
	reform	1	
	Öszödi beszéd	1	
	olimpia	1	
	Európa Bajnokság	1	
a kormányzati kudarc okai			11
	politikai rátermettség	5	
	múlt orientáltság	2	
	korábbi problémák	4	
köz iránti felelősségtudat			5
	egymásra mutogatás	2	
	ignorancia	2	
	saját érdek előnyben részesítése	1	
közpénz		14	14
Összesen			82

90 A táblázatban öt személy szerepel. A két nem politikus közül az egyik a „whiskys rabló”: Antal Attila egykori jégkorongozó, aki 30 rablást követett el, 2012-ben szabadult. A börtönben leérettségizett és lediplomázott. A másik Stohl András színész (alias Buci), az RTL Klub híres műsorvezetője, akit 2010 szeptemberében súlyos testi sérülést okozó, ittas állapotban elkövetett járművezetés miatt ítélték el jogerősen 10 hónap letöltendő börtönre.

A 758 jelentéstársításból pusztán 82 köthető a politikai élethez: 52 asszociáció közéleti szereplőket említ meg, míg 30 a politikai rátermettség hiányára vagy pénzügyi és jogi instabilitásra utal. A közéleti szereplők közé soroltam minden olyan élő szereplőt, illetve minden olyan tényezőt, akinek, illetve amelynek egyértelmű reál- vagy szakpolitikai vonatkozása van. A közéleti szereplők között felbukkantak a következők: Európa (9),⁹¹ kormány (8), parlament (4), állam (3). Emellett az interjúkban felszínre kerültek olyan entitások is, mint a Wiszki srábló (3), az őszödi beszéd, a maffia, az Európa Bajnokság. Az 52 említés 27 aktor között oszlott el, ami sejteti, hogy kevés politikai aktor kapott kiemelt figyelmet. Azok között az aktorok között, akiket egynél többször említettek meg a hallgatók, jelen vannak ellentmondásosan megítélt emberek (Wiszki, Gyurcsány) vagy aktuálpolitikai botrányos melléfogások (Malév).

A politikai pártok szempontjából a hallgatók érveikben csak a Fidesz és a Jobbik programjaira hivatkoztak. Aktuálpolitikai klisék hangzottak el, és nem mutattak meg tájékozottságon és érveken alapuló reflektált nézeteket. A média politikai üzeneteinek vagy a szülői véleménynek ez a reflektálatlan visszaadása az elsődleges asszociációk szintjén jelzi, hogy a média és a családi háttér hatása nem elhanyagolható egy érzelmi alapú politikai világgépekben. A hallgatók e tőlük távol eső világot igyekeznek figyelmen kívül hagyni. Ha mégis nézeteik kifejtésére kényszerülnek, akkor „előre gyártott, gyorsfagyasztott” termékekhez nyúlnak, amelyek a politikai közbeszéd részei. Így az interjúkban felbukkant a termálvíz, a magyar tudomány, a magyar sportolók. Tematizálódott az Európától való elhatárolódás, az önellátás vagy az idősek ellen kis falvakban elkövetett fizikai atrocitások.

A fiatalok a kialakult helyzetért a politikai megosztottságot (2), a saját érdekek előnyben részesítését (1) és problémák figyelmen kívül hagyását (2) okolják.

„Ez egyben a magyar politika, hogy mutogatnak egymásra”.

„Ez a sok kiabálás, veszekedés meg egymás hibáztatása, amit lehet hallani a médiában”.

„Elszívják az emberektől a sok pénzt meg a jó kedvet”.

„Nem törődnek a dolgokkal”.

„Az állam is lehet egy ilyen visszatartó erő. Csak

a nem akarás. Tudja, hogy úgy is megkap mindent, és akkor inkább nem is figyel semmire. Megpróbálja úgy kezelni a dolgokat, mint hogyha nem is lennének ott. Vagy mintha nem is lennének problémák, mert így könnyebb, mert így nem kell megoldani”.

A politikai rátermettség hiánya gyakran viszatérő probléma. A megkérdezettek elsősorban a csoportos interjúk során számos utalást tettek a kormány dilettantizmusára.

„Hulló csillag. Megyünk lefelé, ez az előző kormány mondjuk. A mostani se jobb, az is lefele szárnyal”.

„Európa röhög rajtunk, de lehet, hogy az egész világ”.

A kormány rendelkezésére álló kormányzati eszközök között megemlítik az információk visszatartását az emberek megvezetését, félreinformálását.

„A mai magyar kormány elvileg, szóban legalább is nagyon támogatja a családokat, a családalapítást, a gyerekvállalást. Igen szóban, mert ha megnézzük, akkor többet von el, mint amennyit adna”.

„...a nagy varázslás, ami megy a kormányzatban, és próbálják az embereket elvarázsolni”.

A radikális politikai kijelentések nem tipikusak, de előfordultak. Egy műszaki főiskolás hallgató egy csoportos interjú alkalmával végig hallgatott, majd az állam feladatával kapcsolatban az egyik kocka láttán hirtelen megjegyezte:

„Ez a natur mezei ember, akit agyonlőnek, mielőtt még fel tudna kelni”.

Figyelemre méltó, hogy a hallgatók az emberek „megvezetésének” legfőbb eszközeként a tömegkommunikációt nevezik meg. Ugyanakkor az aktív közélet mint a demokratikus ellensúlyokért felelős tevékenység, vagy a média közszolgálati funkciója nem tematizálódik. A kialakult közállapotok átalakításában a hallgatók kiemelt jelentőséget tulajdonítanak a kommunikációnak. 32 jelentéstársítás köthető a kommunikációhoz, ez számszerűleg majdnem a fele azoknak a jelentéstartalmaknak, amit a hallgatók politikai nézeteik kifejtésére fordítottak.

A kommunikációra vonatkozó megjegyzések közül 17 utal a tömegkommunikációra, tíz személyes kommunikációra, kettő az internetre, és három emeli meg a kódok, az információ, a digitális intelligencia jelentőségét. A tömegkommunikációra vonatkozó megnyilatkozások kivétel nélkül kiemelik az információktól való távolságtartás fontosságát (Sparks 2007).

„Amit a tévében megvesznek, leadnak, idehazudnak”.

91 A fejezetben a hallgatók által megemlített magánéleti vagy közéleti jelentéstartalmak számát a társadalmi jelenség után zárójelben közlöm.

8. Táblázat: Kommunikációhoz köthető jelentéstartalmak

Kommunikáció	Jelentéstartalmak
tömegkommunikáció	17
internet	2
mobil	4
személyes	6
kód	5
Összesen	32

„Múltkor édesanyám olvas egy cikket, hogy meghalt Gyurcsány Ferenc. Én meg: anya... már vezércikk lenne mindenhol, és sehol nincs róla semmi. Ezt valamelyik ökor kitalálta, és felrakta az internetre. Ennyire könnyű befolyásolni az embereket, hogy elhiggyék. Főleg azokat, akinek nincs meg a kultúrájuk ahhoz, hogy megsűrjék ezeket az internetes információkat”.

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy a fiatalok elhatárolódnak a politikától, és gyakran nem is keresik a problémák okait és megoldási lehetőségeit. Nem tekintik magukat a magyar politikai társadalom részének.

„A magyar közélet kukacos” – jegyezte meg egy roma származású hallgató.

Kiemelném azonban, hogy bár a hallgatók tudatosan elhatárolódnak a politikai szférától véleményük a közletről markánsan negatív.

Társadalom

A 758 azonosított jelentéstartalom közül 287 jelentéstársítás kötődött valamilyen társadalmi jelenséghez. Minden olyan kijelentést ebbe a kategóriába soroltam, ami „az emberekre” vagy az általában vett „magyar emberre” vonatkozott. Ezek a megnyilatkozások elsősorban a magyar társadalom struktúráját, igazságtalanságait, előnyeit és hátrányait tárták fel. A hallgatók hajlamosak voltak a klasszikus értelemben vett politikai közélet helyett inkább társadalmi jelenségekről beszélni, amelyet át- meg átszöttek a közvetlen életvilág tapasztalatai. A 326 jelentéstársítást az alábbi alcsoportokba soroltam:

Bűnözés. A hallgatók által említett társadalmi jelenségek közül a bűnözés bizonyult a leghangsúlyosabbnak. Hatvannégyszer említették a hallgatók a bűnözés valamely formáját, és hozták összefüggésbe a magyar közélet valamilyen jelenségével. A listát a korrupció, a kiskapuk kihasználása (14), a rablás (13), hazugság (12) vezeti, de az átvágás (11), és a kizsákmányolás (9) is gyakran megjelenik. Mindez

előrevetíti, hogy a magyar társadalom, a hallgatókat körülvevő tágabb világ struktúrái nem kínálnak olyan példaképet, amelyekkel a hallgatók könnyen azonosulhatnának. A kockák csak 12 alkalommal hívtak elő pozitív társadalomképet. Ezek is nagyrészt elcsépelet és a média által súlykolt sztereotípiák (termásvíz, magyar tudomány, sport).

Kilátástalanság. Ebben a sötétben látott világban a fiatalok számára az érvényesülés és a tájékozódás nem egyszerű. A kilátástalanság valamilyen árnyalata 59 megnyilatkozásban rajzolódott ki. Egy agrárkollégista a *kiabáló figurára tekintve megjegyezte:*

„Kétségbeesettség, bizonytalanság, végső kimerülés vagy kiakadási ponthoz való közeledés”.

A bűnözést és a kilátástalanságot külön-külön majdnem ugyanannyiszor említették az interjúalanyok, mint bármelyik demokratikus intézményt vagy közéleti szereplőt. A hallgatók helyzetük kilátástalanságának ecsetelésekor rendkívül pesszimistának bizonyultak.

„Aki megpróbál kiteljesedni, azt lehúzzák mások vagy megkötik”.

„Mondjuk, ha már a rosszaknál vagyunk, akkor ez a nyíl jelenthetné azt, hogy visszafelé kanyarodunk tehát, hogy nem előre, meg nem a jó felé”.

„Lúzer vagy, hát ez az élet” – „az egész ország egy nagy lúzer”.

„Láttunk egy hulló csillagot, szerencse, de mégse. Vagy dobhatnánk akár hatost is, de ez egyes”.

„A pesszimizmus van középen, a magyar pesszimizmus”.

Az interjúalanyok huszonegyszer tettek egyértelműen pesszimistaként azonosítható kijelentéseket. A szigorúan pesszimizmusként értelmezhető jelentéstartalmakon kívül a negatív konnotációjú kijelentések száma 59, míg a tisztán pozitív bizakodó megnyilvánulások száma ezzel szemben csak hét. A kilátástalanság hátterében álló okokat a hallgatók a felelőtlen politikai irányításban, valamint közpénzek elherdálásában vagy nem megfelelő kezelésében látják (14). A problémák okainak tárgyalásakor két alkalommal történt említés a múltra, négy alkalommal

9. táblázat: A tágran értelmezett társadalmi közélet

A társadalom szintjén értelmezett közélet	Kategóriák	Alkategóriák	Jelentéstartalmak	Összesen
bűnözés				64
	gyilkosság		2	
	rablás		13	
	korrupció	kiskapuk	10	
		korrupció	4	
	maffia		1	
	csalás	átvágás	11	
		kizsákmányolás	9	
		hazugság, színlelés	12	
	bűncselekmény		2	
kilátástalanság				59
	szerencse az élet		4	
	orientáció	nyitott szemmel jám	9	
		bizonytalanság	19	
		biztonság igény	6	
	pesszimizmus		21	
irányítottság/irányítás				43
	hierarchia		10	
	irányítás		9	
	gondolkodás		4	
	identitás hiány		2	
	követési hajlandóság		18	
transzcendens erők				41
csodavárás			15	
katasztrófák	baleset		11	
	külső erők		10	
	világvége		5	
rend				18
	jogrend (pozitív)		4	
	jog (negatív)		5	
	büntetés végrehajtás		6	
	közrend		3	
sport			14	14
zárkózottság			13	13
büszkeségeink			12	12
környezeti tudatosság			10	10
művelődés, kapcsolódás			8	8
előítéletesség			4	4
társadalmi fenyegetettség			1	1
Összesen				287 ^a

mal a történelem során felhalmozódó problémákra.⁹²

A hallgatók szerint az „emberek” a kialakult közállapotokra színleléssel (12) és bezárkózással (13) reagálnak.

92 Lásd, Táblázat 7. A kormány kudarcainak okai.

Az adatok alapján a kilátástalanság meghatározó tényezője továbbá a bizonytalanság (19), és a biztonság iránti vágy (6).

„A kérdőjel jelentheti a bizonytalanságot, és a rengeteg kérdést, ami egy témával kapcsolatban felmerülhet. Ez most akár a jelen, akár a múlt. Döntést.

Ami leginkább beugrik bizonyosság, megbizonyosodás, bebiztosítani a dolgokat”.

A kilátástalanságot és a bizonytalanságot tovább növeli a társadalmi szintek és szereplők közötti eligazodás növekvő igénye. A hallgatók életében vitathatatlan a tájékozódás igénye, a nyitott szemmel járás (9) fontossága.

„Azt is érthetjük a mai magyar helyzetre, hogy sötétben tapogatózunk”.

A bizonytalanság fontos dimenziója az alulinformáltság, az információk változásának nem követése, a törvények jogszabályok közti el nem igazodás.

„...nyitott szemmel járni, hogy mindenki próbál mindenre odafigyelni, de szerintem lehetetlen. A gazdaság a padló szélén áll, mindig kérdések, hogy mi lesz velünk, mi lesz az EU-val”.

Irányítottság. A bűnözés (64) és a kilátástalanság (59) mellett a leginkább tematizált társadalmi jelenség az irányítás és irányítottság témaköre (43). A beszélgetések során tizennégy alkalommal merült fel a hierarchia és a vezetés különböző kontextusokban, míg húszan utaltak a vezetettekre vagy a megvezetettekre, a „birka magyarokra”, a „báránycákra”. A *birka* és a *méhecske* gyakran hívott elő aszociációkat a gondolkodni képtelen kiszolgáltatott munkásokról. Általában jellemző volt az interjúk során a tömegetől való elhatárolódás.

„Csak annyi, hogy mindenkit irányítanak”; „Egy ember rajzolás, ehhez az emberek irányítását kötném hozzá, és a dolgozók a méhek”.

A megvetés néha felsőbbbségtudattal vagy a nevető okos harmadik tudatával párosult.

„Én vagyok itt a piramis csúcsa”.

„Mindenki csak alszik és bambul a panellakásokban. Szerencsejáték az élet. Üresfejű emberek vannak, és én vagyok és nevetek”.

Egy, az egyetemi közéletben aktívan résztvevő fiú kockáit hierarchikus rendbe szervezve hosszasan beszélt a vezetőkről, a követőkről és a dolgozókról. A fiú 8. éve egyetemista, és közéleti tevékenységeit karrierbefektetésként fogja fel. Nem véletlenül lóg az egyetemen, hanem időközben egyesületet alapított, programokat szervez, és a későbbiekben is itt szeretne elhelyezkedni.

„Ha most itt maradunk az egyetemen, akkor az itteni felépítés is hierarchikus, hasonlóan a parlamenti társadalomhoz, mind a tanárok, mind a hallgatók részéről. A HÖK felépítése vagy például a Koll.Biz. felépítése is hierarchikus. Azt is mondhatjuk, hogy a kollégiumi társadalmon belüli is vannak vezető személyiségek, vannak követők és vannak dolgozók”.

Mivel a módszer játékos és többszintű kommunikációra késztet, nem meglepő, hogy az olyan szigorú tabutémák, amelyek a társadalmi hierarchia alján lévők megvezettségét, kizsákmányolását érintenék, csak igen ritkán jelentek meg. Míg a társadalmi problémákat feltüntető kártyák használatakor a *hátrányos helyzetű cigány tanulók korrepetálása* osztotta meg leginkább a társaságot, a narratívastimuláló kockák esetében csak négy jelentéstársításban találtam cigányságra utaló megjegyzéseket. A radikális szemléletű fiatalok az interjú-szituáció kiszámíthatatlansága miatt vonakodtak részt venni a játékban.

Rend, biztonság. A közállapotok átalakítására tett javaslatokban visszatérő elem a rend és biztonság utáni vágy (18). A hallgatók hosszasan elmélkedtek a szabályok, a törvények indokoltságáról, és a közbiztonságról (3). A fiatalok fejében a magyar jogrendről és jogállamiságról alkotott elképzelések vegyesek. Négy alkalommal bukkant fel a törvénykezés pozitív megközelítésben, de öt további jelentéstársítás utal a túlszabályozásra, a szabályok kijátszására, a törvény előtti egyenlőség hiányára. Hat interjúban jelent meg a büntetés-végrehajtás, mint téma. Kissé ijesztőnek tűnik, hogy a fiatalok a büntetés-végrehajtás szigorításától, radikális formáitól sem riadtak vissza.

„Valóban nem kevés a vagyon ellen elkövetett bűncselekmény. Sokat hallani most, hogy a kisebb falvakban az idősek ellen. Lehet, hogy annyira nem vesztes a helyzet, de a média ezt most nagyon felnagyítja. Ennek ellenére az, aki idősekhez tör be és azt viszi el, amit hosszú évek alatt összekuporgatott, azt én nem szánám, ha ténylegesen életfogytiglanra ítélnék. A halálbüntetést még így sem tudom támogatni”.

„Ők a csendőrséget is vissza akarták hozni, és annak én egyébként szintén örülnék. Meg másrészt nincs ez a korlátozás, amit most bevezet a FIDESZ. Ki mernék menni az utcára”.

A következő, fikcióba ágyazott történet szemléletessé teszi a hallgatók között tapasztalható zárkózottságot, amit fokoz a közvetlen magánélet szférájában megjelenő veszélytudat.

„...a kis embert érik mindenféle sérelmek, és ezért egyre nehezebben adja oda a kulcsot, tehát ez itt még bővíti a várat. Közben ő meg kiabál, hogy senkinek nem adja oda a kulcsot, de közben van benne egy olyan belső vágy, hogy gyertek a váramba”.

Transzcendens jelenségek. Interjúalanyaim fel vannak készülve a személyes tragédiákra, az őket érő külső csapásokra (26), és a kialakult közállapotok

átalakulását, átalakítását külső vagy transzcendens erőktől várják. 15 alkalommal említettek valamilyen fényt, csodát, isteni sajátságokkal rendelkező lényt, aki nagyon távol, de létezik, és aki képes világuk átalakítására.

„Ha az EU támogatna persze...”.

„Várunk a csodára, ez most negatív vagy pozitív?”

„Ide, a kérdőjel alá”.

Művelődés, életmód, kikapcsolódás. Végül a magyar közéletéről szóló diskurzusban felbukkantak a szellemi és a testkultúrára vonatkozó elemek. A hallgatók a művelődésről és a testkultúráról, ezen belül a sportról (14), egészségtudatosságról és környezettudatosságról (10) beszéltek. A művelődéshez kapcsolódó jelentéstársítások között a szellemi javakhoz való egyenlőtlen hozzáférés, a szabadidő és pénzügyi tematizálódott. Az egészséges táplálkozás hiánya és jelentősége mindvégig jelen volt az interjúk során, jelezve, hogy a hallgatók körében a környezettudatosság hangsúlyos elem.

„Azért a sport is egy kicsivel nagyobb figyelmet kap, már most is azt veszem észre, hogy talán egy picivel többet figyelünk oda az egészséges életmódra. Nem sokan, de azért van egy csoport, aki kezdi kinőni magát, mondjuk a gasztroblogokkal és az egészséges táplálkozással”.

„...rémesen egészségtelenül táplálkozunk mi is hál'istennek. Hát igen, egyre kevesebben vannak azok, akik odahaza főznek. Elsősorban ennek a gyerekek isszák meg a levét, hogy már nem nagyon fogják megtanulni, milyen az, amikor tényleg anyakimegy a konyhába és főz, és lehet menni segíteni”.

Egyébként is elmondható, hogy a társadalomról vallott nézetek alapján a tudatosság nem csak a környezettudatosság szintjén azonosítható. A hallgatók tudatosan keresik helyüket a társadalmi hierarchiában,⁹³ és igyekeznek tudatosan kihasználni

93 Ez az eredmény összhangban van a Campus-lét kutatás kvantitatív adatbázisának adataival (Pataki 2012), ahol a kollégisták körében az általános, az akadémiai és a munkapreferenciák alapján klasztereket azonosítottam. Egynegyedük (992-en az online megkérdezettek 4828 fős mintájából) került abba a klaszterbe, amit leginkább az különített el környezetétől, hogy a benne lévők nem a klasszikus akadémiai értékeket követték, hanem egyetemi éveiket arra használták fel, hogy erősítsék társadalmi tőkájukat. A faktoranalízis alapján ezek a hallgatók az egyetem utáni érvényesüléshez fontosabbnak tartják a kapcsolathálójuk bővülését, mint az akadémiai eredmények elsajátítását. Számukra fontosabb a barátokkal való együttlétet vagy a szórakozás, mint egyetemi köteleességeik teljesítése.

nálni a karrierlehetőségek közötti mozgásteret is. Saját jövőjüket kilátástalannak látják egy olyan közegben, ahol a következmények nélküli események alakítják az ingatag közrendet. Tudatosan mozognak az általuk autoriternek és hierarchikusnak vélt társadalomban, amit nem alakítani, hanem kihasználni szeretnének. A felvázolt, a bűnözéshez közel álló, kiszámíthatatlan és hierarchikusan felépülő világban érthető, hogy a hallgatók elsősorban nem résztvevő állampolgárok, hanem ügyes játékosok, egyéni stratégiákká akarnak válni, akik gyorsan tájékozódnak a rendszerszintek között. Nem kötődnek egy-egy társadalmi intézményhez, nem alakítanak ki intézményi identitást, hanem pusztán csak élnek az intézmény adta lehetőségekkel. Nem „táplálni szeretnék a rendszert”, hanem kijátszani, annak érdekében, hogy „vezetőkké”, de legalább „követőkké” váljanak, és elkerüljék az arctalan dolgozók világát.

Életvilág

Minden olyan jelentéstartalmat a tágan értelmezett magánélet, az életvilág kategóriájába soroltam, ahol az események a hallgatók közvetlen hétköznapjait érintették. Az életvilágra vonatkozó elbeszélések tovább árnyalták a hallgatók a mai magyar közéletéről vallott nézeteit.

Életminőség. A kollégisták a hétköznapjaikat leíró szövegrészekben az életminőségüket befolyásoló tényezőkre tettek leggyakrabban utalásokat (58). Olyan vegetatív funkciók fontosságát említették meg, mint az *alvás*, az *evés* és az *öltözködés*. Gyakran utaltak a *pénzügyi* (20), a tanulás költségei által okozott nehézségekre is. 12 jelentéstársításban felbukkantak olyan mentálhigiéniai problémák, mint az *őrület*, a *szorongás* vagy az *üvöltés*. A vegetatív igények kielégítésére tett utalás és a pénzügyi

Ezeket a hallgatókat lézengőkként vagy atipikus hallgatókként (Pusztai – Ceglédi – Nyüsti – Bocsi – Madarász 2011) is azonosíthatjuk, de a narratív-stimuláló projektív technika alkalmazásával nyert adatok alapján azt is tudjuk róluk, hogy a kurrikuláris, de az extrakurrikuláris tevékenységeket is sokkal kevesebbszer említették, mint az életre való felkészülés nehézségeit. Az interjúk fényében a „buli” sajátos jelentésárnyalatai nem a hallgatók felelőtlenségére utalnak, hanem túlzott felelősségtudatukra. Egyfajta stressz-oldás, amely segíti őket szembenézni a társadalmi reálfolyamatokkal. Nem kívánnak azonosulni a társadalmi intézményekkel, így nem válnak a politikai társadalom részévé.

10. táblázat: Az életvilág szintjén értelmezett magánélet

Az életvilág szintjén értelmezett magánélet	Kategóriák	Alkategóriák	Jelentéstartalmak	Összesen
életm inőség				58
	tandij		1	
	ruha		1	
	pénz		20	
	alvás		6	
	evés		9	
	lakáskörülmények		9	
	mentál higéné		12	
egyéni küzdelem				43
	siker	segítség	3	
		karrierépítés	7	
		egyéb	6	
	kudarcc	külső akadály	7	
		önhiba	8	
	döntés		12	
munka				38
	gürzés		24	
	munkanélküliség		6	
	munkaidő		8	
agresszó				37
	erőszak	verekedés	10	
		gyilkosság	1	
		öngyilkosság	1	
		egyéb	3	
	keresztbe tesz		4	
	haragszik		2	
	veszekedik		12	
	elássa magát		3	
	csal		1	
fenyegetettség				28
	szervezeti		4	
	egzisztenciális		10	
	testi		5	
	külső		9	
kapcsolatok				26
	érdek		8	
	barátság		11	
	szerelem		7	
iskola			22	22
deviancia				21
	drogfüggőség		3	
	kényszeres evés		4	
	alkoholizmus		7	
	szerencsejáték		4	
	dohányzás		2	
	mobil függőség		1	
buli,zenehallgatás, játék				17
család			14	14
sport			14	14
gyerek			6	13
	gyerek nevelés		7	
köz iránti felelősség				12
	egymásra mutogatás		2	
	ignorancia		6	
	saját érdek előnyben részesítése		4	
kollégium			2	2
Összesen				345

kihangsúlyozása mutatja, hogy a fiatalok nem érzik egzisztenciájukat biztonságban.

„Ez a mindennapos rettegés, hogy munkanélküli lehetek. Ezek a hajtások. Meg az ember már csak odafigyel, hogy a munkáját hogyan végezze. Reggel már szinte úgy kel fel, hogy már megint retteg, hogy úristen mi lesz már megint”.

„Mindenki számolgatja a pénzét, és mindig azon aggódik, hogy mi történik”.

„Az emberek féltik az munkájukat, féltik a jólétüket, a családjukat, tehát sokszor nem mernek ellenszegülni a felsőbb vezetésnek, és nem mondják el a véleményüket, inkább magukban tartják, csak-hogy ne kelljen szembeszállni olyan emberekkel, akiket magasabb rendűnek tartanak”.

Veszélytudat. Az életvilágban jelen lévő veszélytudat szervezeti (4), egzisztenciális (10), és testi (5) fenyegetettséget is jelent. A hallgatók tartanak az erős szervezeti ellenőrzéstől, a HÖK-től, az anyagi gondoktól, de öt esetben utaltak közvetlen testi fenyegetettségre is.

„A Jobbik internetes oldalán olvastam rengeteg betörést, bántalmazást, amit persze egyébként nem fognak máshol bemutatni”.

A hallgatókban élő veszélytudat azzal a ténnyel is alátámasztható, hogy az életvilágra korlátozódo jelentéstársítások jelentős hányadát (58) képezik az agresszióra és a társadalmi devianciákra tett kijelentések. Az interjúk minden tizedik jelentéstársítása köthető e két területhez. Testközelben érzik a társadalmi megosztottságot, a veszekedést. Hétköznapjaikban a veszekedésen kívül jelen van a hangtalanul növekvő feszültség is. Két jelentéstársítás vonatkozott a haragra, és további hét a problémák elásására, a nézetek ütköztetésének elkerülésére.

„...az önvédelemre visszatérve valahogy meg kell oldani a problémákat. A legjobb elásni, mert akkor biztos nem kerül az ember börtönbe”.

Aggodalomra adhat okot, hogy a hallgatók a verbális és a non-verbális agresszió mellett beszámoltak közvetlen testi agresszióról (15) és deviáns társadalmi magatartásról (21). Megemlítették a drogfüggőséget, a kényszeres evést, az alkoholizmust, a szerencsejátékot, a dohányzást és a technikai eszközökhez való kényszeres ragaszkodást.

„Ha pesszimisták vagyunk, akkor nem tudjuk, hogy mit csináljunk, hízunk, eszünk vagy zabálunk. Nem tudjuk, hogy merre menjünk vagy iszunk, verekszünk, drogozunk és amúgy erre is elindul egy kiút, de nincsen... látod, és utána ott lesz a fény”.

A konfliktusokra, agresszióra, veszekedésekre

utaló magyarázatokban a konfliktuskezelés megbeszéléses, tárgyalásos, konszenzuális megoldásra törekvő módozatai nem fordultak elő.

Egyéni küzdelem. A megkérdezett hallgatók életútjuk megalapozásakor nem számíthatnak külső támogató közegre. 43 jelentéstartalmat társítottak a karrierépítés nehézségeivel, amelyek közül csak három alkalommal említettek külső segítséget. Meglepő azonban, hogy a rájuk váró kudarc okait az egyéni jellemhibákban, lustaságban vélték felfedezni (8), és kisebb jelentőséget tulajdonítottak a külső társadalmi okoknak. Az egyéni küzdelmek és döntések – nem függetlenül a munkáról kialakult meggyőződésektől – az életvilág második legmeghatározóbb kategóriáját alkotják. A munka 37 jelentésárnyalatából 23 a munka fáradtságos és megalázó robot jellegét emelte ki. E régióban a munkanélküliség (6) a fiatalok hétköznapjainak része. Már az elsőéves hallgatók is úgy tűnik, szembenéznek a fiatal munkanélküliség árnyával, a munkalehetőségeik korlátozottságával. A munka egyetlen megnyilatkozásban sem bizonyult kreatív, felszabadító tevékenységnek.

Az egyén szintjén megjelenő küzdelem, amelynek elengedhetetlen feltétele a lehetőségek és korlátok pontos felismerése, az élsport és a tömegsport viszonyában is tetten érhető. Az élsport a kommunikációhoz hasonlóan olyan elem, amely a hallgatók szerint kiutat jelenthet a köz jelenlegi állapotából. Az adatok alapján az igazi közszereplők a sportolók, ők tehát napjaink példaképei. Az életvilág szintjén a sport olyan küzdőtér, ahol az egyén kiteljesedhet és elérheti vágyait. A sport egyértelmű szabályokhoz kötött, biztos létezőnek tűnik, ahol a dolgok következményei előre láthatók. Azok a hallgatók, akik legalább amatőr szinten sportoltak, a kockák kiralásánál optimista kijelentéseket tettek. A megfelelő egyéni áldozatok árán elérhetőnek találták céljaikat.

Állampolgári felelősség. A társadalom szintjén bemutatott közélet és a hallgatók hétköznapi életének szinterei között párhuzamos struktúrákat találtam. E párhuzamos struktúrák jelenléte, jelzi, hogy a társadalom szintjén érzékelt minták az életvilágot sem hagyják érintetlenül. Az egyik ilyen struktúra, ami párhuzamosan megjelent a hallgatók hétköznapjaiban és társadalomrajzaikban, az állampolgári felelősség hiánya (5+12). Ezek a jelentéstársítások hasonló struktúrába szerveződtek mind a társadalomra vonatkozó leírásokban, mind a közvetlen életvilágról szóló elbeszélésekben. A hallgatók a

politikai életben és a magánéletben is érzékelik az egymásra mutogatást, demokratikus igényeik artikulálásának képtelenségét. Problémáikat sem a köz-, sem a magánéletben nem hallgatják meg.

„Ezek a fiatalok mindegyik headsettel”.

„Az emberek egymásba rúgnak. Nem nézik mások érdekeit. Nem foglalkoznak azzal, hogy milyen a másoknak csak az, hogy maguknak jó legyen”.

„Ilyen üres fejű birka emberek vannak. Nagyon sok az olyan. Nem igazán tudunk kommunikálni egymással. Ez itt kiabál a senkinek legfőképpen”.

„Egy csomó probléma van, amit nem annyira hoznak nyilvánosságra az emberek, hanem inkább elásnak”.

„Becsukják az emberek a szemüket, és úgy tesznek, mintha nem látnának és nem hallanának semmit”.

Intézmények. A társadalmi intézmények (iskola, család, kollégium) jelentéstartásai az intézmények szerepére engednek következtetni a hallgatók állampolgári szocializációjában. A hallgatók huszonegyszer utaltak az egyetemre, illetve a karokra, tizenegyszer említették a családjukat és csak kétszer a kollégiumot. A kollégiumok az intézményi törekvések ellenére más intézményekkel szemben csak kevésbé formálják a hallgatók közéletéről alkotott nézeteit, nem funkcionálnak állampolgári szocializációs színtérként.

A hallgatók közvetlen életvilágára vonatkozó adatok alapján egy olyan közéleti vízió rajzolódik ki, ahol az egyéni érvényesülésért folyó harc egy kiszámíthatatlan, baljós világban zajlik. E számukra nem sokat ígérő negatív univerzumot nem alakítani, hanem kijátszani szeretnék. A közülethez érzelmi szálakkal kötődnek, nem nevezik meg a közélet szereplőit, nem kívánnak velük azonosulni, és elhatárolják saját életvilágukat a számukra botrányosnak, korruptnak tartott közélettől.

Összegzés

A hazai és nemzetközi ifjúságkutatások adatai alapján a nyolcvanas évekhez képest a magyar fiatalok politikai aktivitása visszaesett (Szabó A. – Kern 2011; Szabó I. – Örkény 1998). Ez részben a politikai szocializáció intézményeinek diszfunkcióira utal, részben pedig a politikai kultúra sajátosságaira, amennyiben a politika és a közélet világa a fiatalok számottevő részétől távol van. Ugyanakkor az ESS⁹⁴

2010-ben felvett ötödik hullámának adatai szerint éppen az általam vizsgált 20-24 éves korosztályban a részvételi szándék növekedni látszik. Az a magyarázat tehát, miszerint „a fiatalok kiábrándultak a közéletből”, túlzott leegyszerűsítésnek tűnik (Zukin – Keeter – Andolin – Jenkins 2006:118-189; Szabó A. – Oross 2012:66). Valószínűbbnek tűnik az a feltételezés, hogy a politikai részvétel hagyományos formái (választási részvétel, formális szervezetekhez való kötődés) kevésbé népszerűekké válnak, míg az ügy-orintált és civil részvételi hajlandóság nő. Ez a részvételi szándék elsősorban direkt demokratikus és virtuális akcióformákban nyilvánul meg (Szabó A. – Oross 2012).

A Debreceni Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszék egy projektet indított el 2010-ben azzal a céllal, hogy feltárja az intézmények és kortárs-csoportok állampolgári szocializációban betöltött szerepét. E tanulmány a Campus-lét kutatás keretében egy olyan projektív módszert kíván bemutatni, amely lehetővé tette az intézmények politikai szocializációban betöltött szerepének összevetését a hallgatók köréről alkotott elképzeléseivel. A kutatás fókuszában az a kérdés állt, hogy a közről való nézetek milyen aktivitási formákba fordulnak át, mi jellemzi a közéletéről kialakult kép és a közéleti aktivitás viszonyát. Ebben az összefüggésben milyen a Debreceni Egyetem két kollégiumának állampolgári szocializációs hatása? A rendelkezésre álló adatok alapján igyekeztem rámutatni, hogy milyen összefüggés van a közéletfelfogás, az aktivitás és az intézmények politikai szocializációs potenciálja között?

A tanulmány egy új módszertani technika bemutatása is egyben, amelyet a Campus-lét kutatás keretében a Debreceni Egyetem két kollégiumában alkalmaztam. A kutatás során a nyitott interjúkészítési technika keretében egy új projektív módszert használtam annak érdekében, hogy feltárjam az intézmények politikai szocializációban betöltött szerepe és a hallgatók közélet-felfogása közti összefüggést. A nyitott interjúkészítési technika keretében narratíva-stimuláló kockákat alkalmaztam. Az interjúk során az interjúalanyokat arra kértem, hogy dobjanak egyszerre mind a 18 kockával, és a kockák felülre eső oldalait felhasználva „rakják ki” a magyar közéletet. A bemutatott adatok 40 interjú alapján alakultak. A kockák felszínén megjelenő piktogramok bizonyos közéleti sztereotípiákat mozgósítottak, amelyek történetekbe ágyazódtak. Az elmondott történetek igazi érdekessége a sztereotípiák milyenségében, kontextusba ágyazottságában és megjelenésük gyakoriságában rejlik. Az, hogy ezek

a szimbólumok milyen gyakorisággal és milyen kontextusban jelentek meg, segített feltárni az egész célközönségre jellemző asszociációs mezőt. Az eredmények feldolgozásában elkülönítettem *elsődleges* és *másodlagos jelentéstartalmakat*. Az elsődleges jelentéstartalmakkal az asszociációs mezőt tártam fel, a másodlagos jelentéstartalmakkal a közéletre vonatkozó elképzeléseket és aktivitási formákat.

A tartalmi elemzés fókuszában a kockák, a kirkási stratégiák és alakzatok, valamint a felmerülő asszociációk és jelentéstartalmak álltak. A jelentéstartalmak két szintjére voltam kíváncsi: arra, hogy milyen elsődleges asszociációkat hívtak elő a kockák, és hogy ezek milyen történetekbe ágyazódtak bele.

A módszer rendkívül hasznosnak bizonyult a közbeszédben kialakuló hallgatási kultúra megtörésére, a közéleti víziók, politikai közérzet vagy politikai világnépek megragadására.

Az eredmények alapján a Debreceni Egyetem két kollégiumában a hallgatók társadalmi közérzetére vagy politikai világnépeire vonatkozólag az alábbi néhány óvatosan megfogalmazott összefüggés állapítható meg.

(1) *Közéleti víziók*. Bár a kutatás során alkalmazott hívókérdés a magyar közélet leírására vonatkozott, a hallgatók a közélet fogalma alatt nem a klasszikus értelemben vett közéletet értették, hanem az általában vett magyar emberről vagy a közvetlen hétköznapjaikban lejátszódó eseményekről beszéltek. Ez elgondolkodtató jelzése annak, hogy állampolgári kultúrájukból hiányzik a közélet modern társadalmakra jellemző képe, és ezzel összefüggésben személyes viszonyuk is nélkülözi az aktív, résztvevő állampolgárra jellemző késztetéseket. A politikai véleménynyilvánítás és az én-reprezentáció a jelentéstársítások csak kis hányadát tették ki, jelezve, hogy a politikai véleménynyilvánítástól a hallgatók jelentős hányada tartózkodik. Ennek megfelelően az összegyűjtött jelentéstársításokat három szinten – az életvilág, a társadalom és a politika szintjén – elemeztem.

Életvilág. A hétköznapi interakciók leírása során az életutak kialakításában hangsúlyos az egyéni küzdelem jelentősége. A hallgatók magányos harcként tüntetik fel az emberi életutak sikereit vagy kudarcát. Küzdelmeiket magányosan vívják meg, és nem számítanak támogató közegre. Az egyéni érvényesülésért folyó küzdelmet végigkíséri az egzisztenciális, intézményi és testi fenyegetettség árnyéka. A köz-

vetlen magánélet elbeszéléseinek hátterében felsejlenek olyan deviáns magatartások, mint a verbális és non-verbális agresszió vagy a fiatalok életminőségét veszélyeztető kényszeres tevékenységek.

Társadalom. Interjúalanyaim a közvetlen életviláguk sikeres és elrettentő történeteinek kívül gyakran utaltak a társadalomban „általában” érzékelt jelenségekre. A „közvetlen” és az „általános” között azonban nem körvonalazódott az a köztes, közös cselekvésekre lehetőséget kínáló közéleti tér, amelyhez valóságos közük lenne. A magyar közélet kapcsán a bűnözés, a kilátástalanság és az irányítottság tematizálódott. A biztonság utáni vágy és a transzcendens jelenségekben való hit jelzi, hogy a fiatalok nincsenek meggyőződve azokról a rendszerbiztosítókról, amelyek hosszú távon meghoznák a kívánt előnyöket.

Politika. A hallgatóknak a klasszikus értelemben vett közéletre vonatkozó megjegyzései alapján azt a megállapítást tehetjük, hogy a politikai véleménynyilvánítás tabusértésnek minősül. Ám a közéletről formált vélemények, amennyiben áttörnek a társadalmi korlátokat, mégis markánsak. A nézetek ütköztetését nem tekintik a követendő értelmiségi ethosz részének. Ezért a politikához köthető jelentéstársítások száma elenyésző a társadalomról vagy az életvilágról szóló elbeszélésekkel szemben. A társadalomban vezető szerepet vállaló közéleti szereplők csak ritkán, és általában bűnözéshez közeli kontextusban bukkannak fel. A politikai aktorok dilettantizmusa, a demokratikus érdekkartikuláció hiánya és a magánérdek túlsúlya miatt a vizsgált fiatalok elhatárolódnak a magyar közélettől.

(2) *A közről kialakított kép és a közéleti tevékenységek kapcsolata*. Az adatok alapján megkérdőjeleződni látszik az a nézet, miszerint a fiatalok egyfajta politikai apátiában vannak, nem szerveződnek generációvá (Szalai 2011), így nem képeznek rendszerformáló erőket.⁹⁵ Az adatok tükrében ugyan beszélhetünk a politikai szférától való távolságtartástól, de mielőtt a fiatalok rendszerformáló erejéről véglegesen lemondanánk, érdemes figyelembe

95 Szalai Erzsébet *Koordinátákon kívül, Fiatal felnőttek a mai Magyarországon* című könyvében kvalitatív interjúkkal elemezte a fiatal felnőttek rétegspecifikus identitását és habitusát kilenc társadalmi csoportban, és vizsgálta az új-kapitalizmus hatását az ifúsági kultúrákra. Adatai alapján megállapítja, hogy az általa vizsgált fiatal felnőttek nem tekinthetők egységes generációnak.

vennünk két tényezőt. Egyrészt azt, hogy a fiatalok nem foglyai annak a politikai kultúrának, ami alól az értelmiség sem tudja kivonni magát. Nem képezik a politikai társadalom részét, és ez lehetővé teszi számukra, hogy céljaiknak megfelelően a társadalmi, közéleti és politikai intézményektől, az intézményekbe való betagozódástól és az intézményesüléstől távol tartsák magukat (Rosen 2001). Másodsorban pedig megvetik a munkás hétköznapi „gürizését”, és még nem tették magukévá az idősebb generációk „van mit veszteni” logikáját. A fenti két jellemző kívülről bár, de határozott rendszerformáló erővel bírhat.

(3) *Intézmények állampolgári szocializációs hatása.* Az eredményeket összefoglalva elmondható, hogy az intézmények (iskola, kollégium) kevésbé formálják a hallgatók köréről való nézeteit. Az egyetem és elsősorban a karok határozott közéleti színteret képeznek, míg a lakótér, a kollégium az intézmény kifejezett intézkedései ellenére sem tekinthető a politikai szocializáció meghatározó tényezőjének. Az adatok korlátait figyelembe véve ennek okát abban látom, hogy a hallgatók elkerülik a klasszikus aktivitási formákat. Nem azonosulnak intézményekkel és nem is kívánnak részt venni az intézmények aktív formálásában. A rendszerszintek közötti diszkrépanciákat kívánják saját érdekeiknek megfelelően kihasználni. Adataink alapján a formális intézmények kevésbé, de az informális társadalmi intézmények (tér, orientáció, kommunikáció) jelentős mértékben formálják a hallgatók magatartásmintáit.

(4) Végül az adatok alapján kirajzolódni látszik a klasszikus diákközösségek felbomlása. Az értékek átrendeződése (Csepeli és Örkény 1996; Bauer – Szabó 2005, 2009, 2011; Marián 2012) a csoportkötődések átformálódása (Szabó 2010; Anderson 2006). A klasszikus értelemben vett csoporttudattal, csoporthatárokkal, csoportnormákkal azonosítható klasszikus közösségeket felváltják a kommunikatív közösségek.⁹⁶ Ezekben a formálódó új típusú közösségekben az orientáció és a kommunikáció kitüntetett jelentőséget nyer. A közösségek átalakulásával párhuzamosan a köréről vallott néze-

96 A késő modernitás közösségeinek szükségszerű felbomlását Delanty (2003) és Bauman (2000) vizsgálja fel. A közösségek átalakulásának magyar vonatkozásait lásd, Feleky 2009; Gergő 2009; Utasi 2011. Anderson (2006) elemzése segít megérteni a közösségek szimbolikus elemeinek formálódását.

tek közéleti aktivitásba való átfordulása sajátos minztzatokat mutat.

Összegzés

A hazai és nemzetközi ifjúságkutatások adatai alapján a magyar fiatalok politikai aktivitása visszaesett a nyolcvanas évekhez képest, amely a politikai szocializáció intézményeinek diszfunkcióira utal. Ugyanakkor az ESS 2010 adatai alapján a 25 év alattiak körében bizonyos aktivitási formákban növekvő részvételi szándék tapasztalható. E tanulmány a Campus-lét kutatás keretében be kíván mutatni egy projektív módszert, amely lehetővé tette az intézmények politikai szocializációban betöltött szerepének összevetését a hallgatók közéleti aktivitásával és a köréről alkotott elképzeléseivel.

A nyitott interjúkészítési technika keretében narratíva-stimuláló kockákat alkalmaztunk. A módszer rendkívül hasznosnak bizonyult a közbeszédben kialakuló hallgatói kultúra megtörésére. A bemutatott adatok 40 interjú alapján.

Az eredmények azt tükrözik, hogy a kollégiumokban a vezetési stílustól függetlenül az intézmény politikai szocializációs hatása elenyésző. A fiatalok a köréről alkotott nézeteiknek megfelelően, nem azonosulni kívánnak az intézményekkel, nem részt venni annak programjain, hanem kijátsszák a különböző rendszerszintek közti lehetőségeket.

Irodalom

- Anderson, Benedict 2006 *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről.* L'Harmattan, Budapest.
- Bauer Béla – Szabó Andrea 2009 *Ifjúság – 2008. Gyorsjelentés.* Budapest, Mobilitás Ifjúságkutatási Iroda.
- Bauer Béla – Szabó Andrea 2011 *Arctalan? nemzetek. Ifjúság 2000–2010.* Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, Budapest.
- Bauer Béla – Szabó Andrea 2005 *Ifjúság – 2004. Gyorsjelentés.* Mobilitás Ifjúságkutatási Iroda, Budapest.
- Bauman, Zigmundt 2000 *Liquid Modernity.* Polity Press, Cambridge.
- Csepeli György – Örkény Antal 1996 *Jelképek és eszmék az európai nemzeti himnuszokban. Regio, 2:3-34.*

- Delanty, G. 2003 *Community*. Routledge, London – New York.
- Erikson, Erik H. 2002 *Gyermekkor és társadalom*. Osiris, Budapest.
- Feleky Gábor szerk. 2009 *Közösségi relációk: elméletek, narratívák, hipotézisek*. Belvedere Meridionale, Szeged.
- Gergő Zsuzsanna szerk. 2009 *Közösségi mozaikok – interjúk*. Belvedere Meridionale, Szeged.
- Jancsák Csaba 2009 *Miért jó a rossz a jobban? A két-farkú kutya jelenség megértése felé*. In Biró István szerk. Csatlakozás az Európai ifjúsági Térséghez 3.0, EIKKA, Szeged, 29-64.
- Kern Tamás – Szabó Andrea 2011 A politikai közéleti részvétel alakulása Magyarországon, 2006–2010. In Tardos Róbert – Enyedi Zsolt – Szabó Andrea szerk. *Részvétel, képviselő, politikai változás*. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, Budapest.
- Laki László – Szabó Andrea – Bauer Béla szerk. 2001 *Ifjúság2000. Gyorsjelentés*. Nemzeti Ifjúságkutató Intézet, Budapest.
- Lányi Gusztáv 1997 *Politikai pszichológia és politikatudomány*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest.
- Lynch, Kevin 1960 *The image of the city*. MIT Press, Cambridge.
- Marián Béla 2012 A debreceni egyetemisták értékvilága. *Educatio* 2:272-286.
- Pataki Gyöngyvér 2012 Magány és társas élet a Debreceni Egyetem kollégiumaiban. In Dusa Á. – Kovács K. – Márkus Zs. – Nyüsti Sz. – Sörös A. szerk. *Egyetemi élethelyzetek. Ifjúságpszichológiai tanulmányok*.
- Percheron, Annick 1993 *La socialisation politique*. Armand Colin, Paris.
- Pusztai Gabriella – Ceglédi Tímea – Nyüsti Szilvia – Bócsi Veronika – Madarász Tibor 2011 Látthatatlanok, létezőtök, közönyösek. *Educatio* 2:271-280.
- Rosen, Bernard, Carl 2001 *Masks and Mirrors – Generation X and the Chameleon Personality*. Praeger Publishers, Westport.
- Siklaci István 2011 *Vélemények mélyén. A fókuszcsoport módszer, a kvalitatív véleménykutatás alapmódszere*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Sparks, Colin 2007 Az internet és a globális közsféra. In Angelusz Róbert – Tardos Róbert – Terestyéni Tamás szerk. *Média, nyilvánosság, közvélemény*. Gondolat, Budapest, 776-800.
- Szabó Andrea – Oross Dániel 2012 A demokratikus részvétel tendenciái a magyar egyetemisták és főiskolások körében. In Szabó Andrea szerk. *Racionálisan lázadó hallgatók 2012, Apátia – Radikalizmus – Posztmaterializmus a magyar egyetemisták és főiskolások körében I*. Belvedere Meridionale, Szeged, 65-109.
- Szabó Ildikó – Csepeli György 1984 *Nemzet és politika a 10-14 évesek gondolkodásában*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Tanulmányok, beszámolók, jelentések. Budapest.
- Szabó Ildikó 2010 *Nemzet és szocializáció*. L'Harmattan, Budapest.
- Szabó Andrea – Kern Tamás 2011 A magyar fiatalok politikai aktivitása. In Bauer Béla – Szabó Andrea szerk. *Arctalan? nemzedék. Ifjúság 2000–2010*. Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, Budapest.
- Szabó Ildikó – Örkény Antal 1998 *Tizenévesek állampolgári kultúrája*. Minoritás Könyvek, Budapest.
- Szalai Erzsébet 2011 *Koordinátákon kívül. Fiatal felnőttek a mai Magyarországon*. ÚMK, Budapest.
- Utasi Ágnes szerk. 2011 *Közösségi kapcsolatok és közélet*. Belvedere Meridionale, Szeged.
- Vicssek Csilla 2006 *Fókuszcsoport elméleti megfontolások és gyakorlati alkalmazás*. Osiris, Budapest.
- Zukin, C. – Keeter, S. – Andolin, M. – Jenkins, K. 2006 *A New Engagement? Political Participation, Civic Life, and the Changing American Citizen*. New York, Oxford University Press, 118-189.

Abstract

Several recent studies on youth culture have demonstrated the low participation and political radicalization of young adults. Apart from small groups of radical actors Hungarian young adults are lost between the plurality of social life-worlds and the political subsystems with one of the lowest participation rate in Europe. The Campus-life project (<http://campuslet.unideb.hu>) aims to explain how the changing forms and spaces of connectivity and privacy contribute to civic education. Within this framework the research seeks to answer the question how the role of student houses in civic socialization is overwritten by students' public values and actions.

In order to explore the nature of civic socialization of students at University of Deb-

recen we proposed an ethnographic study with the combination of three different methods: 1.) participant observation; 2.) 26 mini focus groups conducted among roommates of two student houses at the University of Debrecen; 3.) 10 Narrative interviews in student houses at the University of Debrecen. The study presents a new projective technique used as a story trigger during the interviews. Story cubes were used to guide students to the verbal visual communication level where they can comfortably utter their public notions.

The important finding from our analysis is that regardless the differences in managerial style and community initiatives neither of the student houses managed to provide a successful scene for political socialization. Our data show that the underlying reason for low participation lies in the students' public values and visions. They do not intend to participate or identify themselves with institutions they rather take advantage of different systemic levels and carry out individual strategies.

Key words: civic socialization, participation story triggers, projective methods.

FIATALOK MUNKANÉLKÜLISÉGI KOCKÁZATA MAGYARORSZÁGON ÉS EURÓPAI ÖSSZEHA-
SONLÍTÁSBAN ⁹⁸

I. Bevezetés

Az élet minden területét egyre jobban átható bizonytalansággal, mint a késő modernitás egyik karakterisztikus jellemzőjével számos szerző foglalkozik (Lash – Urry 1987; Harvey 2006; Castells 1996; Beck 2003; Mills – Blossfeld 2005). Zygmunt Bauman egyenesen „likvid” társadalomról beszél (Bauman 2000) rámutatva, hogy a stabilnak hitt intézmények tartóssága radikálisan lecsökkent az elmúlt évtizedekben. A munkahelyi, párkapcsolati és közösségi kapcsolatok gyorsabban elévülnek, az egyének egyre kevésbé tudnak tágabb keretekbe ágyazódni, hiszen maguk a tágabb keretek is folyékonyra (likviddé) váltak. Bauman találó metaforájával élve nincsenek már igazi ágyak sem, hanem csak hálósákok és kempingágyak állnak az egyének rendelkezésére, amelyekben megpihennek ideig-óráig, mielőtt továbbindulnak újabb ideiglenes hajlékot keresni.

Ahogy Bauman, más szerzők is egy új típusú, flexibilitáson és egy folytonos alkalmazkodási kényszeren alapuló kapitalista működésmódot sejtjenek a fenti változások mögött (Lash – Urry 1987; Castells 1996; Bauman 2000; Harvey 2006; Beck 2010; Blossfeld et al 2006a, 2006b, 2006c). Továbbá ez az új típusú kapitalista logika összekapcsolódott a globalizációs folyamatokkal (Castells 1996), amely két hatás egymást erősíti. A Kultúra és Közösség egy korábbi számában (Király – Paksi 2012) már részletesen foglalkoztunk két német szerző, Beck és Blossfeld azon gondolataival, melyek a késő modernitásban jelentkező személyes kockázatokat és bizonytalanságérzést helyezik elemzésük középpontjába.

Ulrich Beck a munka és a magánélet szférája közötti ellentmondásokra hívja fel a figyelmet. Rámutat, hogy a gazdasági vállalkozások egyre nagyobb elvárásokat (rugalmasság, autonómia, fele-

lősségvállalás önmagunkért, mobilitás) támasztanak munkavállalók felé, miközben a magánélet, különösen a családalapítás és fenntartás követelményei (hosszútávra tervezhetőség, stabil érzelmi kapcsolatok, felelősségvállalás egymásért) szemben állhatnak ezekkel a munkáltatói igényekkel. A szerző szerint a gazdasági egységek az őket érintő globális kockázatokot és tervezhetetlenséget igyekeznek áthárítani a munkavállalókra, ezáltal stabilizálva saját működésüket. Beck szerint a munkaerőpiacon a nők helyzete a legkiszolgáltatottabb (Beck 2010).

Hans-Peter Blossfeld is úgy véli, hogy a munkaerő-piaci bizonytalanság kihat a magánéletére is, de ő ezt az összefüggést egy tágabb keretbe ágyazva vizsgálja. Szerinte is fennáll egy strukturális bizonytalanság, amelyet a globalizációs viszonyok keltenek, azonban az egyes országok az eltérő intézményrendszerük miatt nagy eltérést mutatnak abban, hogy milyen mértékben és melyik társadalmi csoportokra hárítják át ezt a bizonytalanságot. Az intézményi szűrők megléte és ereje tehát nagymértékben befolyásolja az egyéni szinten tapasztalható bizonytalanságot. A szerző érvelése szerint a legkiszolgáltatottabb helyzetben a családalapítás előtt és alatt álló fiatalok vannak, akik emiatt későbbre halasztják a felnőtté válással kapcsolatos döntések meghozatalát (Mills – Blossfeld 2005; Blossfeld et al 2006a, 2006b, 2006c).

Tanulmányunkban e két (egymással is átfedő) csoport munkaerő-piaci helyzetét vizsgáljuk magyar és európai viszonylatban. Nem arra keresünk választ, hogy melyik szerzőnek van igaza, és vajon a nők vagy a fiatalok kiszolgáltatottabbak-e napjainkban. Inkább arról szeretnénk képet adni, hogy a megjelölt csoportokkal kapcsolatban milyen érvényességi tartományban igazak a fenti megállapítások a mai Magyarországon és Európában. A tanulmányban közölt elemzéseket a European Social Survey⁹⁸ adatai segítségével végeztük el.

97 A tanulmány az OTKA támogatásával készült a „Dilemmák és stratégiák a család és munka összehangolásában” című kutatási projekt keretében (pályázati azonosító: K 104707). A szerzők ezúton is szeretnék megköszönni a kutatásvezető, Dr. Nagy Beáta (docens, Budapesti Corvinus Egyetem) folyamatos szakmai és emberi támogatását, amellyel e cikk létrejöttéhez is nagyban hozzájárult

98 Az ESS 5. hullámának adatbázisának elérhetősége: <http://www.esshu.hu/sites/default/files/downloads/databases/>; letöltve: 2010.10.14., 2011.12.16 és 2012.06.03. Európai Társadalomtudományi Elemzések (EUTE) – European Social Survey (ESS). Konzorcium: MTA Szociológiai Kutatóintézet és MTA Politikai Tudományok Intézete.

A tanulmány első része részletesen tárgyalja a módszertani háttérrel és az elemzés során meghozott módszertani döntéseket. A második rész általános képet ad a magyarországi munkaerő-piaci bizonytalanságról európai összehasonlításban. A tanulmány további része multinomiális regresszió segítségével vizsgálja a nők és a fiatalok munkaerő-piaci helyzetét a munkanélküliségi tapasztalatuk és a munkaszerződésük jellege alapján. Az összefoglalás pedig röviden ismerteti a legfontosabb eredményeket és következtetéseket.

II. Módszertani háttér

Adatbázisunkat a European Social Survey (továbbiakban ESS) 2010. évi (5.) hullámának adatai alkották. Az ESS-t 2002-től kezdve két évente végzik el a résztvevő országok reprezentatív mintáin. A vizsgálatban több mint 25 ország vesz részt. Magyarország az eddigi összes adatfelvételi hullámban közreműködött. A 2010. évi magyarországi adatfelvételt a Magyar Gallup Intézet végezte.

A 2010. évi ESS vizsgálatban 27 európai ország, köztük Magyarország vett részt. Az adatbázisban 50 781 megkérdezett adatai szerepelnek. A megkérdezettek 54,3%-a nő, 45,7%-a férfi. A mintában az átlag életkor 48,4 év. A korcsoportok közötti különbségek vizsgálata során az életkort kategóriális változóként kezeltük, ahol figyelembe vettük a felnőtté válás és a gyermekvállalás időzítésének társadalmi mintáit. Az így kialakított korcsoportok: 15-25 év között, 26-35 év között, 36-50 év között, 50 év feletti. A 2010. évi ESS adatbázisban a résztvevők 14%-a a 15-25, 15%-a a 26-35, 24,7%-a a 36-50, míg 46,3%-a az 50 év feletti korcsoportjába tartozik.

Az elméleti részben kifejtett és jellemzett munkaerő-piaci bizonytalanság operacionalizálására két változót alkalmaztunk. Egyrészt a munkanélküliségi tapasztalatra fókuszáltunk. A munkanélküliségi tapasztalat jellemzésére egy összevont változót hoztunk létre három változóból, amelyek arra kérdeztek rá, hogy a kérdezett volt-e valaha 3 hónapnál hosszabban munkanélküli (uemp3m változó), s ha igen, ez az időszak 12 hónapnál tovább tartott-e (uemp12m), valamint volt-e az elmúlt 5 évben 3 hónapnál tovább munkanélküli (uemp5yr). Az ebből a három változóból képzett összevont változó 4 fokozattal rendelkezik, ahol (1) védettnek tekintettük azokat, akik még soha nem voltak 3 hónapnál tovább munkanélküliek;

(2) átmeneti munkanélkülinek azokat, akik voltak az elmúlt 5 évben munkanélküliek 3 és 12 hónap között; (3) tartós munkanélkülinek azokat, akik voltak az elmúlt 5 évben munkanélküliek 12 hónapnál hosszabb ideig; (4) valamint külön kezeltük azokat, akik voltak 3 hónapnál tovább munkanélküliek, de nem az elmúlt 5 évben.⁹⁹ A munkaerő-piaci bizonytalanság pontosabb elemzéséhez esetleg célravezetőbb lehetett volna más változók használata (pl. munkanélküli időszakok száma, a munkaerő-piaci kiszolgáltatottság szubjektív értékelése), azonban a rendelkezésünkre álló adatok a fent leírtak bemutatására adtak lehetőséget. Az adatok alapján a vizsgálatban résztvevők 73,5%-a tekinthető védettnek, 6,4%-a tapasztalta meg az átmeneti, míg 7,4%-a a tartós munkanélküliséget az elmúlt 5 év folyamán, 12,7%-uk pedig volt ugyan 3 hónapnál hosszabb ideig munkanélküli, de nem az elmúlt 5 évben.

A másik változót a munkaszerződésekre vonatkozó adatok képezik. Eszerint a megkérdezettek 10,3%-át szerződés nélkül foglalkoztatják, 14,1%-uk határozott idejű szerződéssel, 75,5%-uk pedig határozatlan idejű szerződéssel rendelkezik.

A munkanélküliségi kockázat vizsgálata során háromféleképpen szűkítettük le a vizsgált sokaságot. Az első esetben – amelyet a Táblázatok fejlécében „általánosként” jelölünk – a teljes sokaságot bevontuk az elemzésbe, azaz nem vettük figyelembe, hogy a megkérdezett jelen van-e a munkaerőpiacon vagy sem.

A másik két esetben a munkaerőpiacon jelen lévőkre fókuszáltunk. Az adatokat az „A következők közül melyikkel jellemezhető az, amit Ön az elmúlt 7 napban csinált?” kérdésre adott válaszok alapján szűrtük le azokra, akik „dolgoztak, fizetett munkát végeztek”, akik „munkanélküliek voltak és aktívan munkát kerestek”, valamint azokra, akik „munkanélküliek voltak, munkára vártak, de nem kerestek aktívan munkát” (változó nevek a ESS 5. hullámának nemzetközi adatbázisban: pdwork,

⁹⁹ Az 5 éven kívül eső munkanélküli tapasztalatot azért gondoltuk fontosnak külön kezelni, mivel a különböző korcsoportoknak eltérő esélyük van, hogy ebbe a csoportba tartozzanak. Emiatt az alábbi elemzések során ezt a kategóriát nem használjuk, de az összevont mutató része, hogy a védettek, átmeneti és tartós munkanélküliségre vonatkozó arányokat ne torzítsa el a kizárása (pl. az 1. Táblázatban a sorok összege ezért nem 100%, mert az 5 éven túli munkanélküliségi tapasztalatot nem tüntetük fel).

uempla, uempli).¹⁰⁰ A „munkaerő-piaci jelenlét” esetében azokat vontuk be az elemzésbe, akik az elmúlt 7 napban fizetett munkát végeztek vagy munkanélküliek (munkát keresett/nem keresett aktívan munkát) voltak, ide a résztvevők 55,5%-a sorolható. A harmadik – a „munkaerő-piaci jelenlét (főtevékenység alapján)” – esetben csupán azokat vettük figyelembe, akik főtevékenységként jelölték meg ezeket. Ennek a feltételnek a résztvevők 53,4%-a felelt meg.

Az ESS 2010. évi hullámának magyarországi adatbázisa 1561 válaszadó adatait tartalmazza. Közülük 45,8% férfi és 54,2% nő. A mintában az átlagéletkor 47,6 év. A vizsgálatban résztvevők 13,9%-a a 15-25, 17%-a a 26-35, 24,2%-a a 36-50, míg 44,9%-a az 50 év feletti korcsoportjába tartozik. Az iskolai végzettséget tekintve a megkérdezettek a felvétel alapján átlagosan 12,7 évig tanultak.

A munkanélküliségi tapasztalatot tekintve a vizsgálatban résztvevők 66,4%-a tekinthető védettnek, 10,0%-a tapasztalta meg az átmeneti, míg 9,4%-a a tartós munkanélküliséget az elmúlt 5 év folyamán, 14,2%-uk pedig volt ugyan 3 hónapnál hosszabb ideig munkanélküli, de nem az elmúlt 5 évben. A munkaszerződést vizsgálva a megkérdezettek 3,3%-át szerződés nélkül foglalkoztatják, 15,2%-uk határozott idejű szerződéssel, 81,6%-uk pedig határozatlan idejű szerződéssel rendelkezik.

A munkaerő-piacon részt vevők közé a megkérdezettek 55,1%-a sorolható, míg a munkaerő-piacon főtevékenységük alapján részt vevők közé 53,8%.

Az adatok elemzéséhez három módszert alkalmaztunk. A függő változó átlagának a sokaság egyes csoportjai közötti különbségét a feltételes átlagok összehasonlításával vizsgáltuk. Két csoport esetén két mintás t-próba segítségével vizsgáltuk az átlagok közötti különbséget, illetve annak szignifikanciáját.

Az összetettebb modellek vizsgálatához regressziós eljárást alkalmaztunk. Tekintve, hogy az általunk vizsgált függő változók kategoriálisak, binomiális és multinomiális logisztikus regressziós modelleket használtunk.

100 Az esélyhányadosokban lehetséges bizonyos torzítás, mivel a munkanélküliségre vonatkozó kérdések az elmúlt 5 év tapasztalatára vonatkoztak, míg a tevékenység(ek)re vonatkozó kérdések az elmúlt 7 napra. Elképzelhető tehát például, hogy valaki volt munkanélküli az elmúlt 5 évben és jelenleg a főtevékenysége alapján tanul, vagy volt munkanélküli, de most már nyugdíjas. Mivel ezeket a torzításokat nem tudtuk a kérdőív felépítése miatt kellőképpen kontrollálni ezért jelen formájukban tesszük közzé az eredményeket.

III. A munkaerő-piaci bizonytalanság európai és magyar viszonylatban

Ahogy a módszertani összefoglalóban is olvasható, a munkaerő-piaci bizonytalanság operacionalizálására két változót alkalmaztunk: a munkanélküliségi tapasztalatot és a munkaszerződés jellegét. A munkaerő-piaci helyzet e két dimenziója a bizonytalanság különböző aspektusait tárja fel: az egyik a munkanélküliségnek való kitettséget mutatja az előzetes munkaerő-piaci tapasztalatok alapján, az utóbbi pedig a jelenlegi vagy múltbeli alkalmazotti helyzetre vonatkozik. Természetesen relatív előnyösebb helyzetben vannak a határozott idejű szerződéssel rendelkezők a munkanélküli személyekkel szemben, mégis a határozatlan státuszhoz képest sokkal bizonytalanabb és kiszolgáltatottabb annak a helyzete, aki ilyen szerződéssel rendelkezik, nem is beszélve azokról, akiknek nincs szerződése. Ezért választottuk a munkaszerződés jellegét a munkaerő-piaci bizonytalanság egyik mérőszámának. Természetesen a fő kérdés mindezzel kapcsolatban az, hogy e két jellemző tekintetében van-e különbség a nők és a férfiak, a fiatalok és más korcsoportok, valamint a teljes népességre vonatkozó adatok között. Az adatokat európai összehasonlításban, valamint Magyarországra vonatkozóan is ismertetjük.

A munkanélküliség kockázata nemzetközi összehasonlításban

Az 1. Táblázat a védett, az átmeneti és a tartós munkanélküli csoportok arányait mutatja a teljes populációra és 26-35 éves korcsoportra Magyarországon és a teljes ESS minta esetében.

Amennyiben a teljes mintára vonatkozó adatokat nézzük, látható, hogy a védettek aránya (azaz akik sohasem voltak munkanélküliek 3 hónapnál hosszabb ideig) kicsit több mint 73%, szemben a 26-35 éves korcsoporttal, ahol ez az arány 64%. Megállapítható tehát, hogy a teljes népességhez képest a fiatalok előnytelenebb helyzetben vannak.

1. TÁBLÁZAT: Munkanélküliségnek való kitettség az ESS országokban és Magyarországon (%)

Munkanélküliségnek való kitettség (%)		Védett csoport (nem volt munkanélküli 3 hónapnál tovább)	Volt átmeneti munkanélküli (3-12 hónap)	Volt tartósan munkanélküli (12+ hónap)
ESS	26-35 korcsoport	64,4	12,4	10,9
	26-35 férfiak	63,0	14,9***	10,4**
	26-35 nők	65,6	10,2***	11,4**
	ESS országok átlaga	73,5	6,4	7,4
Magyarország	26-35 korcsoport	51,7	17,4	14,0
	26-35 férfiak	48,4	22,2*	15,1
	26-35 nők	54,7	12,9*	12,9
	Magyarország átlag	66,4	10,0	9,4

ESS 5. hullám súlyozva: kombinált súllyal ESS átlagok; design súllyal magyar átlag esetén

Szignifikancia-szintek: * $p < 0,05$, ** $p < 0,01$, *** $p < 0,001$

ESS 26-35 korcsoport átmeneti munkanélküliség nők-férfiak: $t(7552) = 3,732$, $p > 0,001$

ESS 26-35 korcsoport tartós munkanélküliség nők-férfiak: $t(7552) = -2,801$, $p > 0,005$

Magyarország 26-35 korcsoport átmeneti munkanélküliség nők-férfiak $t(263) = 1,998$ $p > 0,05$

A nők kiszolgáltatottságával kapcsolatos feltevéseket azonban csak részben támasztják alá az európai adatok.¹⁰¹ Ha ugyanis a fiatal nők és férfiak helyzetét vizsgáljuk, azt találhatjuk, hogy míg a védettek aránya megközelítően megegyezik, férfiak esetében az átmeneti munkanélküliség, a nők esetében a tartós munkanélküliség jellemzőbb.

A magyarországi populációra vonatkozó adatok alapján a védettek aránya 66%, ami eleve egy sokkal előnytelenebb helyzetet mutat, mint az ESS országok átlaga. Az eleve előnytelenebb magyar összetétel mellett is érvényesül az előbb említett tendencia: hazánkban a 26-35 éves korcsoport 52%-os védettségi arányát tekintve szintén előnytelenebb helyzetben van a teljes magyar népességhez képest.

A férfiak és nők egymáshoz viszonyított helyzetét illetően hazánkban a vizsgált korcsoportban a férfiak előnytelenebb helyzete figyelhető meg, mind a tartós, mind az átmeneti munkanélküliségi tapasztalatot tekintve. Ennek megfelelően a védettek aránya is alacsonyabb a magyar férfiak között, azonban érdemes kiemelni, hogy az eltérés csak az átmeneti munkanélküliség esetén szignifikáns a két nem képviselői között.

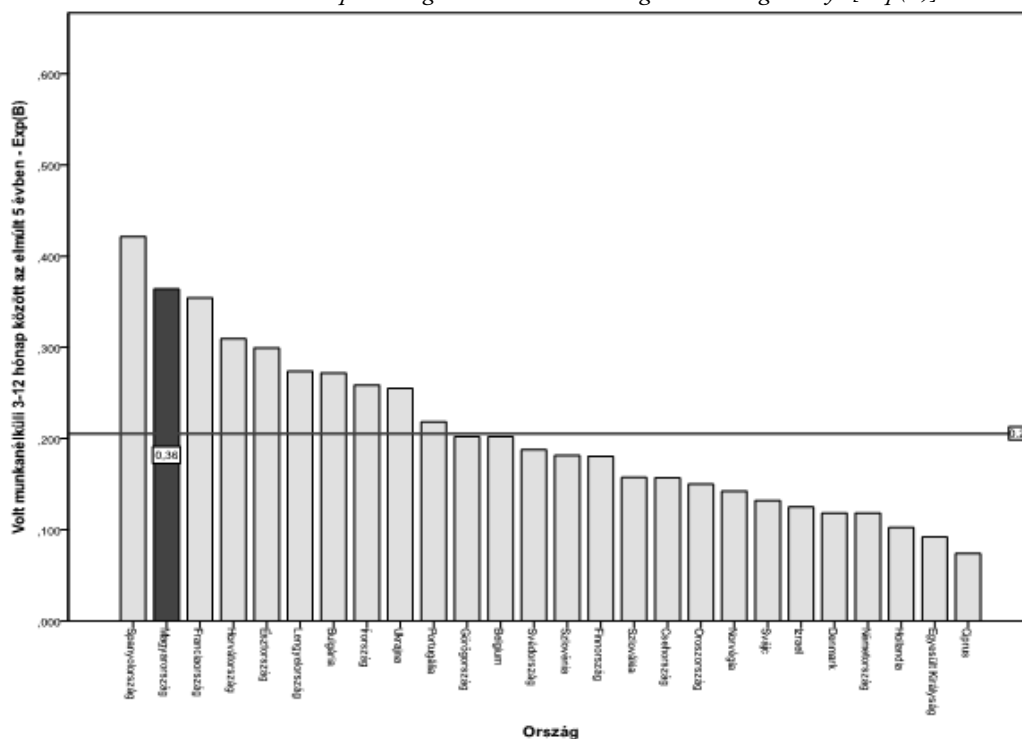
101 Megvizsgáltuk a férfiak és nők közötti különbségeket általában is (nem csupán a korcsoportban), de mivel csupán igen csekély (1-2%-os) különbségek mutatkoztak és azok sem voltak szignifikánsak, így ezeket az átlagokat nem közöljük jelen tanulmányban. A két nem közötti munkaerő-piaci különbségek jobban kirajzolódnak az alábbi multinomiális elemzéseknel.

A következőkben Magyarország átmeneti és tartós munkanélküliségi helyzetét vizsgáljuk meg nemzetközi összehasonlításban. Az 2. Ábra alapján az látható, hogy a teljes mintára vonatkozó átmeneti (3-12 hónap közötti) munkanélküliség esetében Magyarország helyzete a 10%-os átmeneti munkanélküliségi tapasztalattal a legelőnytelenebb az ESS felmérésben részvevő országok között. Az ábrán vízszintes vonal jelöli az ESS országok átlagát, amely kicsivel több mint 6%.

Érdemes azonban megjegyezni, hogy az átmeneti munkanélküliség nem egyértelműen tekinthető negatív jelenségnek. Mértéke erősen függ az adott ország munkaerő-piacának rugalmasságától, valamint egyaránt mutathat nagyobb fokú munkahelyi mobilitást (munkavállalók gyakori és önkéntes munkahely váltása)¹⁰² és munkahelyi bizonytalanságot (munkavállalók gyakori elbocsátása) az adott ország viszonyaitól függően. Ezt a kétértelműséget látszik alátámasztani az is, hogy a 2. Áb-

102 Ezt a felvetést megpróbáltuk ellenőrizni a fő indok alapján, ami miatt a válaszadók orthagyták utolsó munkaadójukat (változó neve ESS 5: rsnlvem). A „munkanélküliségi tapasztalat” és „fő indok” alapján képzett keresztábra alapján az európai adatokban az tapasztalható, hogy az átmeneti munkanélküliséget megtapasztaltak között azok aránya, akik akaraton kívül (lejárt a szerződésük, elbocsátották őket vagy a munkáltató tevékenysége megszűnt) veszítették el állásukat 44%; szemben a tartós munkanélküliséget megtapasztaltak 52,3%-ával. Magyarországon ugyanebben a sorrendben ezek az arányok 51% és 56,2%.

5. ÁBRA: 26-35 éves korcsoport ideiglenes munkanélküliségre való átlagos esélye [Exp(B)]

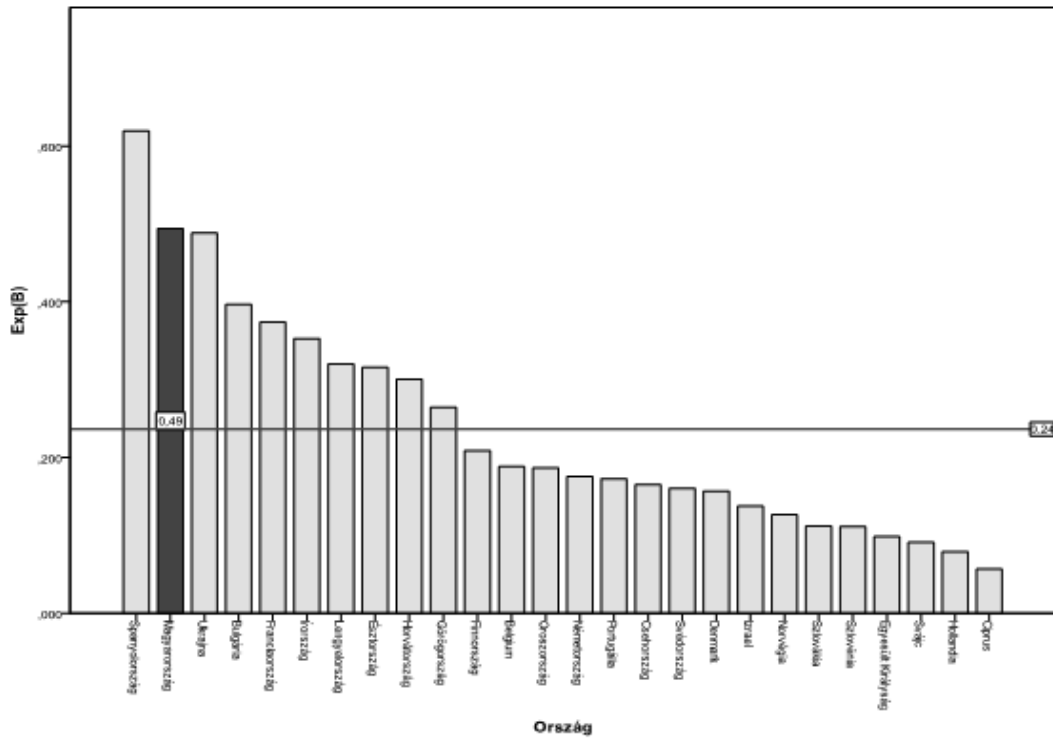
rése okozza-e ezt az előnytelen pozíciót.¹⁰⁴ Ahhoz, hogy ezt ellenőrizni tudjuk, elsőként centráltuk az iskolai végzettséget, kivonva az európai átlagot az egyes értékekből. Európában a felvétel alapján az emberek átlagosan 12,6 évig tanulnak, ezt használtuk viszonyítási alapnak, ezzel centráltuk az adatokat. Az ez alapján képzett új 0 átlagú változót vettük be a bináris logisztikus regressziós egyenletbe a korcsoportokkal együtt, ahol a referenciakategória a vizsgált 26-35 éves korcsoport volt. Az 5. számú Ábra az exponenciális B0-k értékét tartalmazza, amely az összehasonlítás bázisa. A B0-k azt mutatják, hogy egy országban egy átlagos (európai átlagot értve) iskolai végzettségű 26-35 éves korcsoportba tartozó fiatalnak mekkora esélye volt arra, hogy az elmúlt 5 évben megtapasztalja az átmeneti munkanélküliséget, szemben azzal, hogy a védett kategóriába tartozzon.

Látható, hogy Magyarország pozíciója nem változott a 4. ábrához képest, sőt Franciaország egy kicsit jobb helyzetben van az 5. Ábra szerint. Kijelenthető tehát, hogy a korcsoport helyzetét nem az iskolázottságban tapasztalható nemzetek közötti eltérések okozzák.

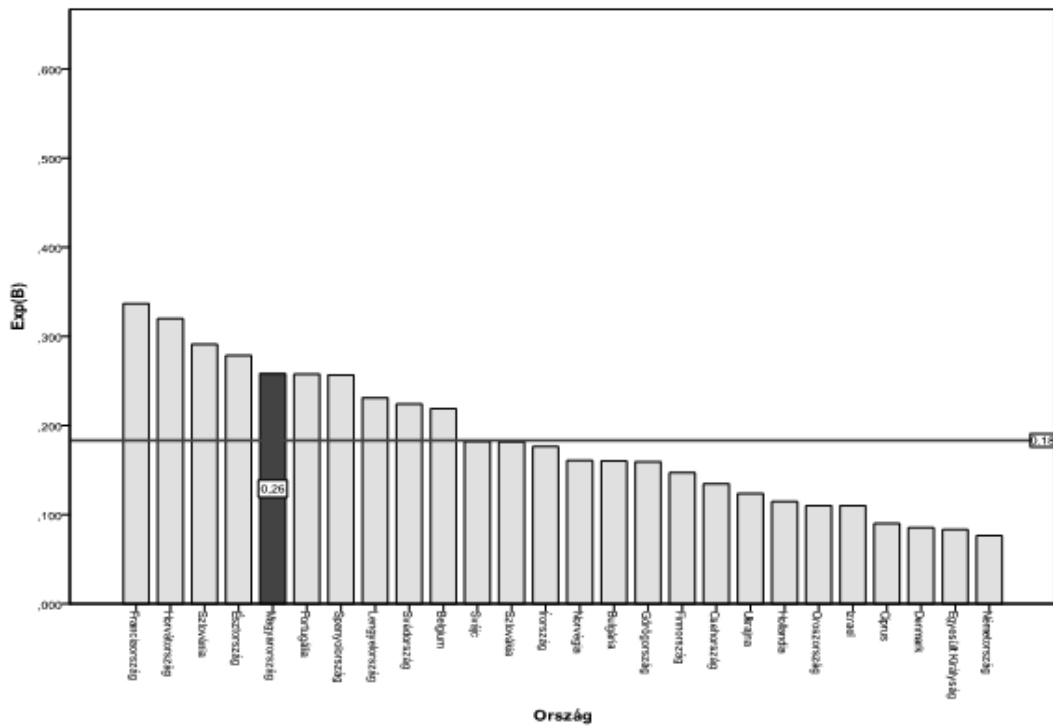
Az 6. és a 7. Ábra nemek szerinti bontásban mutatja a korcsoport átmeneti munkanélküliségre való átlagos esélyét. Ezek alapján megállapítható, hogy egyrészt a férfiak eleve rosszabb helyzetben vannak a korcsoportban, mint a nők, azaz nagyobb az esélyük az átmeneti munkanélküliségre és ez nem csupán magyar, hanem általános tendencia. A magyar nők pozíciója relatíve jobb (7. Ábra), de összességében még mindig az átmeneti munkanélküliség szempontjából kockázatosabb országok között található.

104 A tartós munkanélküliség esetén kevésbé kirívó a teljes minta és a korcsoport helyzete, így ezt a jelen írás keretei között nem vizsgáljuk meg külön.

6. ÁBRA: 26-35 éves férfiak ideiglenes munkanélküliire való átlagos esélye [Exp(B)]

7. ÁBRA: 26-35 éves nők ideiglenes munkanélküliire való átlagos esélye [Exp(B)]

Átmeneti munkanélküliségre vonatkozó esélyek az ESS országokban és Magyarországon

A következő részben multinomiális regresszióval megvizsgáljuk, hogy a vizsgált fiatal korcsoportnak ténylegesen nagyobb-e az esélye, hogy átmeneti vagy tartós munkanélkülivé váljon, összehasonlítva más korcsoportokkal. Ugyanezen logika mentén megvizsgáljuk továbbá, hogy a nők helyzete kiszolgáltatottabb-e a férfiakénál munkaerő-piaci szempontból. A regressziós egyenletbe kontrollváltozóként bevontuk a kérdezettek iskolai végzettségét.

Ahogy a módszertani részben kifejtésre került, minden alábbi Táblázat három esélyhányadosot tartalmaz, amely háromféleképpen fejezi ki a munkaerő-piaci bizonytalanságot. Az első esélyhányados, amelyet a Táblázatok fejlécében „általánosként” jelölünk, azt fejezi ki, hogy mennyi esélye van valakinek munkanélkülivé válnia, függetlenül attól, hogy jelen van-e a munkaerőpiacon vagy nem.¹⁰⁵ A másik két esélyhányados a munkaerőpiacon jelen lévőkre vonatkozik általában és főtevékenység alapján.

Az alább bemutatott multinomiális regressziós elemzések a védettek kategóriáját használják referenciacsoportnak, tehát az itt ismertetett esélyhányadosok azt fejezik ki, milyen eséllyel kerül valaki az átmeneti vagy tartós munkanélküliséget meg tapasztalt csoportjába a védett kategóriához képest.

Elsőként nézzük meg, hogy milyen eséllyel válnak a különböző európai korcsoportok átmeneti munkanélkülivé. Ahogyan azt a 2. Táblázat ESS országokra vonatkozó része mutatja, az általános adatok alapján a nőknek a férfiakhoz képest kisebb az esélyük arra, hogy ebbe a kategóriába tartozzanak, szemben a védettekkel. Továbbá minden korcsoportnak kisebb az esélye a referenciacsoporthoz képest, hogy a védettekhez képest ebbe a kategóriába tartozzanak, azaz kisebb eséllyel váltak átmeneti munkanélkülivé, mint a 26-35 évesek. Érdekes

105 Ez természetesen egy elég nyers mutató, de közlését érdemesnek tartottuk, egyrészt mert a másik két típusú esélyhányados kategóriával összehasonlítva rendelkezhet egyes esetekben információs értékkel, másrészt mivel a Blossfeld által kidolgozott elméletben a tanulmányok kitolása, folytatása (legfiatalabb 15-25 éves korcsoport), a gyerekvállalás (főleg nők esetén) vagy az idő előtti nyugdíjba vonulás is lehet egy egyéni válasz a strukturális bizonytalanság állapotára (Blossfeld 2005). Természetesen az egyéni stratégiákat nem tudjuk az adatokból rekonstruálni, de bizonyos mintázatok láthatóvá válnak, ha összehasonlítjuk az általános adatokat a munkaerőpiacon jelen lévő adatával.

módon az általános adatokban az iskolai végzettség nem szignifikáns, ez azonban megváltozik, ha csak a munkaerőpiacon jelenlévőket vizsgáljuk.

Más képet kapunk azonban, ha csak a munkaerőpiacon jelen lévőket vesszük figyelembe. Ebben az esetben a nőknek kis mértékben megnövekszik az esélyük, hogy átmeneti munkanélkülivé váljanak, de még így is alacsonyabb ez az esély, mint a férfiaké. Legnagyobb változást a 15-25 évesek korcsoportjánál találhatunk, amely csoport így a legkedvezőtlenebb helyzetbe került azáltal, hogy kizártuk a még tanulókat vagy valamilyen más ok miatt a munkaerőpiacon jelen nem lévőket: közel másfélszeres az esélyük, hogy átmeneti munkanélkülivé váljanak (főtevékenység alapján, munkaerőpiacon jelen lévő esetén), mint a 26-35 éves korcsoportba tartozóknak.

Az 50 felettiiek esetén nem tapasztalható ekkora változás. Bár növekszik az esély, hogy átmeneti munkanélkülivé váljanak, ha csak a munkaerőpiacon jelenlévőket vesszük alapul, de még így is a legkevésbé kiszolgáltatott csoport a többi korcsoporthoz képest. Az iskolai végzettség a munkaerő-piaci jelenlétet alapul véve a várakozásainknak megfelelően szignifikáns, tehát ahogy növekszik az oktatásban eltöltött évek száma, úgy csökken az átmeneti munkanélküliség esélye. Összességében tehát a fiatalabb korcsoportok felől az idősebb korcsoportok felé haladva egyre kisebb az átmeneti munkanélküliség kockázata az iskolai végzettség és a nem hatását tekintetbe véve.

Magyarország esetén azt tapasztalhatjuk az általános adatok esetében, hogy a korcsoportok közül a 15-25 közötti és az 50 év feletti kategóriának kisebb az esélye az átmeneti munkanélküliségre, a másik két korcsoport között nem tapasztalható szignifikáns különbség. Hasonlóképpen a nők és férfiak között sincs szignifikáns különbség, ellenben a magyar adatok esetében szignifikáns az iskolai végzettség hatása: minél iskolázottabb valaki, annál kisebb az esélye, hogy átmenetileg munkanélkülivé váljon.

A magyar munkaerőpiacon jelen lévő adatait vizsgálva láthatjuk, hogy hasonlóan az európai eredményekhez, ebben az esetben is a legfiatalabb korcsoport mutatkozik a leginkább kiszolgáltatottnak. A referenciacsoporthoz képest közel kétszeres az esélyük hogy megtapasztalják az átmeneti munkanélküliséget. A 26-35 és 36-50 éves korcsoport munkaerő-piaci bizonytalansága között ebben az esetben nem tapasztalható szignifikáns különbség. Az inaktívák kiszűrése után az 50 év feletti esélye az átmeneti munkanélküliségre erősen megnövekszik.

2. TÁBLÁZAT: Átmeneti munkanélküliség esélye az ESS országokban és Magyarországon

Átmeneti munkanélküliség esélye – 3-12 hónap munkanélküli 5 éven belül – ref. csop.: védett meg-i helyzet	Általános	Munkaerő-piaci jelenlét	Munkaerő-piaci jelenlét (főtevékenység alapján)
ESS országok	Exp(B)	Exp(B)	Exp(B)
Nem (ref: férfi)	0,769***	0,895*	0,889**
15-25 éves korcsoport (ref: 26-35)	0,617***	1,315***	1,394***
36-50 éves korcsoport (ref: 26-35)	0,583***	0,566***	0,552***
50 feletti korcsoport (ref: 26-35)	0,137***	0,320***	0,329***
Iskolai végzettség	-	0,944***	0,942***
Magyarország	Exp(B)	Exp(B)	Exp(B)
Nem (ref: férfi)	-	-	-
15-25 éves korcsoport (ref: 26-35)	0,571*	1,877*	1,985*
36-50 éves korcsoport (ref: 26-35)	-	-	-
50 feletti korcsoport (ref: 26-35)	0,141***	0,511*	0,508*
Iskolai végzettség	0,918**	0,854*	0,834***

Szignifikancia-szintek: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

szik (itt valószínűsíthetően a nyugdíjasok hatása a legnagyobb), de még így is sokkal kedvezőbb helyzetben vannak, mint a referenciacsoport.

Összességében tehát, hasonlóképpen az európai eredményekhez, itt is a fiatalabb korcsoportok felől az idősebb korcsoportok felé haladva csökken az esélye az átmeneti munkanélküliségnek, bár Magyarország esetén nincs szignifikáns különbség a két középső (26-35 és 36-50) korcsoport és a két nem esélyei között.

A tartós munkanélküliség esélyei az ESS országokban és Magyarországon

A következő részben a tartós munkanélküliséget vizsgáljuk meg a már ismert módon, vagyis multinomiális regressziós módszer felhasználásával a korcsoportok, a nem és az iskolai végzettség bevonásával. Ha az európai adatok esetén az általános adatokat tartalmazó oszlopot vesszük figyelembe, láthatjuk, hogy nők és férfiak között nincs szignifikáns különbség. Ebben az esetben ismétlődik a fent már megismert tendencia, azaz hogy a referenciacsoporthoz képest a többi korcsoportnak kisebb

az esélye, hogy ebbe a kategóriába tartozzanak. Az iskolai végzettséget mérő változó bevonása is a már megismert módon működik, vagyis az iskolai végzettség növekedése csökkenti a tartós munkanélküliség esélyét.

A munkaerő-piacon jelen lévőkre vonatkozó esélyhányadosok oszlopában a férfiak és nők közötti esélykülönbségek szignifikánsak, azonban jelen esetben a nők helyzete kedvezőtlenebb: nagyobb az esélyük a tartós munkanélkülivé válásra. Ez a hatás mind a két munkaerő-piacon jelenlévőkre vonatkozó oszlopban érvényesül. A korcsoportok esélyhányadosainak változása az átmeneti munkanélküliségnél már megismert változásokra emlékeztet: mind a legfiatalabb, mind a legidősebb korcsoportból kiszűrve az inaktívakat (valószínűleg a tanulás és a nyugdíj a két legjelentősebb hatás) erősen megnövekszik a tartós munkanélküliség esélye. Ez a hatás a legfiatalabb (15-25 éves) korcsoportnál csak a munkaerő-piacon főtevékenység alapján jelen levők esetében érvényesül, hiszen akik például tanulás vagy gyermeknevelés mellett melléktevékenységként vállalnak munkát, azok definíció szerint nem válhatnak tartósan munkanélkülivé.

3. TÁBLÁZAT: Tartós munkanélküliség esélye az ESS országokban és Magyarországon

Átmeneti munkanélküliség esélye - 3-12 hónap munkanélküli 5 éven belül - ref. csop.: védett mep-i helyzet	Általános	Munkaerő-piaci jelenlét	Munkaerő-piaci jelenlét (főtevékenység alapján)
ESS országok	Exp(B)	Exp(B)	Exp(B)
Nem (ref: férfi)	-	1,188***	1,114**
15-25 éves korcsoport (ref: 26-35)	0,420***	-	1,221**
36 -50 éves korcsoport (ref: 26-35)	0,871**	0,833***	0,852***
50 feletti korcsoport (ref: 26-35)	0,257***	0,611***	0,637***
Iskolai végzettség	0,926***	0,855***	0,855***
Magyarország	Exp(B)	Exp(B)	Exp(B)
Nem (ref: férfi)	-	-	-
15-25 éves korcsoport (ref: 26-35)	0,447**	-	-
36 -50 éves korcsoport (ref: 26-35)	-	-	-
50 feletti korcsoport (ref: 26-35)	0,201***	-	-
Iskolai végzettség	0,840***	0,739***	0,723***

*Szignifikancia-szintek: * p<0,05; ** p< 0,01; ***p< 0,001*

Összességében tehát a fiatalabb korcsoportok felől az idősebb korcsoportok felé haladva egyre kisebb az esélye a tartós munkanélküliség tapasztalatának, miközben az iskolai végzettség itt is csökkenti a munkanélküliség esélyét. Érdekes eredmény, hogy a munkaerő-piacon jelen lévőknél szignifikáns különbség van a nők és férfiak között, itt azonban megfordul a fent ismertetett irány, azaz a nők nagyobb eséllyel válnak tartós munkanélkülivé, ha kizárjuk a tanulókat, a gyermekeket gondozókat, a nyugdíjasokat és egyéb inaktívakat.

Magyarország esetén csak az általános adatoknál figyelhető meg szignifikáns eltérés a korcsoportok között. A legfiatalabb és a legidősebb korcsoportok esetén kisebb az esély a tartós munkanélküliségre, amely hatás azonban eltűnik, ha csak a munkaerő-piacon jelenlévőkre koncentrálunk. Az általános oszlopban található eltéréseket tehát itt is a nyugdíjas és a tanulói státusz biztosította védettségnek tulajdoníthatjuk. A nők és férfiak között egyik oszlopban sem található szignifikáns különbség. Az iskolai végzettség növekedése a magyar adatok esetén is védettséget biztosít a munkaerő-piaci bizonytalanság ellen.

A határozott idejű szerződéssel való foglalkoztatás esélyei az ESS országokban és Magyarországon

A következő két alfejezetben a szerződésekben tapasztalható különbségeket vizsgáljuk meg korcsoportok, nem és iskolai végzettség alapján. Jelen esetben is multinomiális regressziót alkalmaztunk a különbségek feltárására. A munkaszerződések esetében arra voltunk kíváncsiak, hogy a fiataloknál jellemzőbbek-e a kiszolgáltatottabb, kevésbé védett „szerződésformák”, azaz, hogy határozatlan idejű helyett határozott idejű szerződéssel vagy szerződés nélkül foglalkoztatják őket. Ezt azért tekintjük a munkaerő-piaci bizonytalanság jellemzőjének, mert ezekhez a „szerződésformákhoz” kevesebb garancia társul, könnyebb megválni a munkavállalótól, amely nehezíti a hosszú távú tervezést és a fajsúlyosabb döntések meghozatalát. Elsőként vizsgáljuk meg a határozott idejű szerződés esélyeinek alakulását!

Az ESS országokra vonatkozó adatok közül az általános adatok szerint a nőknek a férfiakhoz képest nagyobb esélyük van, hogy határozott munkaszerződésük legyen határozatlan helyett. Ez a hatás

4. TÁBLÁZAT: A határozott idejű szerződés esélye az ESS országokban és Magyarországon

Határozott idejű szerződés esélye (ref: határozatlan idejű szerződés)	Általános	Munkaerő-piaci jelenlét	Munkaerő-piaci jelenlét (főtevékenység alapján)
ESS országok	Exp(B)	Exp(B)	Exp(B)
Nem (ref: férfi)	1,076*	1,098*	1,084*
15-25 éves korcsoport (ref: 26-35)	3,040***	2,230***	2,229***
36-50 éves korcsoport (ref: 26-35)	0,536***	0,533***	0,536***
50 feletti korcsoport (ref: 26-35)	0,305***	0,411***	0,433***
Iskolai végzettség	0,977***	0,968***	0,965***
Magyarország	Exp(B)	Exp(B)	Exp(B)
Nem (ref: férfi)	-	-	-
15-25 éves korcsoport (ref: 26-35)	3,682***	2,479**	2,447**
36-50 éves korcsoport (ref: 26-35)	-	-	-
50 feletti korcsoport (ref: 26-35)	0,455***	-	-
Iskolai végzettség	0,909***	0,872***	0,875***

Szignifikancia-szintek: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

nem tűnik el akkor sem, ha csak a munkaerőpiacon jelen lévőket vizsgáljuk. A korcsoportok esetén az tapasztalható, hogy a 15-25 éveseknek sokkal nagyobb az esélyük (háromszoros) a 26-35 évesekhez képest, hogy határozott szerződésük legyen határozatlan helyett. Ez a hatás mérséklődik, ha kizárjuk azokat, akik például diákmunkát vállalnak, de továbbra is kétszeres a referenciakategóriához képest. Az idősebb korcsoportoknak mérsékeltebb az esélyük a referenciakategóriához (26-35) képest a határozatlan munkaszerződésre.

Összességében tehát itt is megmutatkozik a már ismert linearitás az adatokban, vagyis ahogy a fiatalabb korcsoportok felől az időségek felé haladunk, úgy egyre kisebb az esélye, hogy a bizonytalanabb, jövő szempontjából kevésbé kiszámítható munkaszerződéssel rendelkezzenek. A legkiszolgáltatottabb korcsoport messze a legfiatalabb, amely esélykülönbség akkor sem tűnik el, ha kiszűrjük azokat, akik nem főtevékenységként dolgoznak, hanem például diákmunkát vállalnak, miközben főtevékenységként tanulmányokat folytatnak.

Magyarország esetén a nők és férfiak között nincs szignifikáns különbség, ez akkor sem változik, ha csak a munkaerőpiacon jelen lévőket vesz-

szük az esélyhányados számítás alapjául. Ellenben a korcsoportok összehasonlításánál hazánkban a 15-25 éveseknek sokkal nagyobb az esélyük (3,6-szoros) a 26-35 évesekhez képest arra, hogy határozott szerződésük legyen határozatlan helyett. Ez némileg mérséklődik, ha csak azokat vesszük figyelembe, akik jelen vannak a munkaerőpiacon, de nem tűnik el (még mindig 2,4-szeres), vagyis itt sem csak a diákmunka velejárója. Szignifikáns még a legidősebb korcsoport és a referenciacsoport közötti különbség. Az 50 év felettieknek mérsékeltebb az esélyük a referenciakategóriához (26-35) képest, hogy határozatlan munkaszerződésük legyen. Ez a hatás viszont csak az általános adatoknál mutatkozik meg, azaz eltűnik a különbség, ha csak a munkaerőpiacon jelen lévőket vizsgáljuk meg. Ennek nagy valószínűséggel az az oka, hogy a munkaerő-piaci jelenlét előírásával kiszűrjük azokat a nyugdíjasokat, akik a legutolsó munkaszerződésük alapján válaszoltak.

Az európai és a magyar eredmények egyaránt a legfiatalabbak (15-25) kiszolgáltatott helyzetét mutatják. Azonban míg az európai adatokból egyértelmű a hatás linearitása – azaz hogy minél fiatalabb valaki, annál nagyobb bizonytalansággal kell számolnia a munkaerő-piacon – ez a magyar adatok

5. TÁBLÁZAT: A szerződés nélküli foglalkoztatás esélye az ESS országokban és Magyarországon

Szerződés nélküli foglalkoztatás esélye (ref: határozatlan idejű szerződés)	Általános	Munkaerő-piaci jelenlét	Munkaerő-piaci jelenlét (főtevékenység alapján)
ESS országok	Exp(B)	Exp(B)	Exp(B)
Nem (ref: férfi)	-	0,885*	0,872**
15-25 éves korcsoport (ref: 26-35)	3,172***	2,035***	1,934***
36 -50 éves korcsoport (ref: 26-35)	0,618***	0,613***	0,630***
50 feletti korcsoport (ref: 26-35)	0,610***	0,619***	0,619***
Iskolai végzettség	0,911***	0,920***	0,918***
Magyarország	Exp(B)	Exp(B)	Exp(B)
Nem (ref: férfi)	-	-	0,291*
15-25 éves korcsoport (ref: 26-35)	7,804**	5,200*	10,662**
36 -50 éves korcsoport (ref: 26-35)	-	-	-
50 feletti korcsoport (ref: 26-35)	-	-	-
Iskolai végzettség	0,892*	-	-

Szignifikancia-szintek: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

esetén nem érvényesül ilyen egyértelműen. Hasonlósként emelhető ki az összeurópai és a magyar adatok között továbbá, hogy az iskolai végzettség növekedése mindkét esetben védőfaktorok bizonyul a bizonytalanabb, határozott idejű szerződésforma tekintetében.

A szerződés nélkül foglalkoztatás esélyei az ESS országokban és Magyarországon

Végezetül a legkiszolgáltatottabb munkaerő-piaci helyzetet vizsgáljuk meg: a szerződés nélküli foglalkoztatási formát.

A szerződés nélküli foglalkoztatást tekintve az ESS országokra vonatkozó eredményekben a nők és a férfiak között nincs szignifikáns különbség az általános adatok esetén. Ez megváltozik azonban, ha csak a munkaerőpiacon jelen lévőket vizsgáljuk, ebben az esetben a nőknek szignifikánsan kisebb az esélyük a férfiakhoz képest, hogy ne legyen szerződésük a határozatlan idejű munkaviszonyhoz képest.

A 15-25 éveseknek sokkal nagyobb az esélyük (háromszoros) a 26-35 évesekhez képest arra, hogy

ne legyen szerződésük határozatlan idejű munkaviszony helyett. Ez az arány mérséklődik, ha az 'aktívokat' vizsgáljuk, de nem tűnik el (mindkét esetben közel kétszeres). Más szavakkal, itt sem a tanulmányaik mellett munkát vállalók okozzák az esélykülönbséget. Az idősebb korcsoportoknak mérsékeltebb az esélyük a referenciakategóriához (26-35) képest, hogy ne legyen munkaszerződésük. A szerződés nélküli foglalkoztatás esetén azonban eltűnik az eredmények már megszokott linearitása. A 36-50 évesek és a legidősebbek korcsoportja hasonló helyzetben vannak, amelyen az sem változtat, ha csak a munkaerőpiacon jelen lévőket vesszük figyelembe.

A magyar adatok esetében sincs a nők és férfiak között szignifikáns különbség az általános adatokat tekintve, azonban, hasonlóképpen az európai min-tához, ha csak a (főtevékenység alapján) a munkaerőpiacon jelen lévőket vizsgáljuk, akkor a nőknek kisebb esélyük van a férfiakhoz képest, hogy ne legyen munkaszerződésük. A korcsoportok tekintetében megállapíthatjuk, hogy a 15-25 éveseknek sokkal nagyobb az esélyük (majdnem nyolcszoros) a 26-35 évesekhez képest, hogy ne legyen szerződésük határozott munkaviszony helyett. Ez az esély-

különbség nem mérséklődik akkor sem, ha csak azokat vesszük alapul, akik főtevékenységük alapján jelen vannak a munkaerőpiacon.

Összességében, Magyarországon is a legfiatalabb korcsoport van a legkiszolgáltatottabb helyzetben, de a többi esetben nincs szignifikáns eltérés. Meglepő módon az iskolai végzettség is csak az általános adatoknál szignifikáns, a másik két esetben nem.¹⁰⁶

Összefoglaló

A fenti elemzések kapcsán két, egymással átfedő, társadalmi csoport – a nők és a fiatalok – munkaerő-piaci helyzetét vizsgáltuk meg. Választásunkban Beck és Blossfeld munkáit vettük alapul, miszerint Beck a személyes és a munkaerő-piaci kockázatok egymást erősítő hatásainak leírásánál a nőket említi, mint „veszélyeztetett csoportot”, addig Blossfeld a magánéleti döntéseket átható bizonytalanság kapcsán a fiatalok kiszolgáltatott helyzetét hangsúlyozza. Tanulmányunkban e két csoport európai és magyarországi a helyzetét mutattuk be.

A fenti elemzések tükrében a nők helyzete ambivalens képet mutat. Az európai adatokból számos esetben kirajzolódik a Beck által feltételezett előnytelen helyzet, mint például a tartós munkanélküliség és a határozott idejű szerződéssel történő foglalkoztatás. Más esetekben azonban (az átmeneti munkanélküliség és a szerződés nélküli foglalkoztatás eseteiben) a férfakkal szemben a nők helyzete tűnik kevésbé kiszolgáltatottnak. Érdemes kiemelni továbbá, hogy a magyar adatokban a legtöbb esetben egyáltalán nem látszik szignifikáns különbség a nők és a férfiak között.

A munkaerő-piaci bizonytalanság tekintetében az európai adatok a Blossfeld-i elmélet következtetéseinek megfelelően jól mutatják a fiatalabb korcsoportok kiszolgáltatott helyzetét mind az átmeneti és a tartós munkanélküliség, mind a munkaszerződések esetén. A magyar adatoknál már nem ennyire egyértelmű a helyzet. Általános konklúzióként megfogalmazható, hogy a legfiatalabb (15-25 éves) korcsoport helyzete a legkiszolgáltatottabb. A gyermekvállalás szempontjából kiemelten érintett (26-35 éves) korcsoport és a többi korcsoport munkaerő-piaci bizonytalansága azonban a legtöbb esetben nem tér el szignifikánsan.

Megállapítható továbbá, hogy az ESS országokban az iskolai végzettség növekedésével általában csökken a munkaerő-piaci bizonytalanság és ez a hatás Magyarországon is érvényesül.

Irodalom

- Bauman, Z. 2000 *Liquid modernity*. Polity Press, Cambridge.
- Beck, U. 2003 *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Ford. Berényi Gábor. Századvég – Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság, Budapest.
- Beck, U. 2010 *A munka szép új világa*. Belvedere Meridionale, Szeged.
- Blossfeld, H.P. – Klijzing, E. – Mills, M. – Kurz, K. szerk. 2005 *Globalization, uncertainty and youth in society*. Routledge London – New York.
- Blossfeld, H.P. – Hofmeister, H. szerk. 2006a *Globalization, uncertainty and women's career*. Routledge, London – New York.
- Blossfeld, H.P. – Mills, M. – Bernardi, F. szerk. 2006b *Globalization, uncertainty and men's career*. Routledge, London – New York.
- Blossfeld, H.P. – Buchholz, S. – Hofäcker, D. szerk. 2006c *Globalization, uncertainty and late careers in society*. Routledge, London – New York.
- Castells, M. 1996 *The Rise of the Network Society, The Information Age: Economy, Society and Culture Vol. I*. Blackwell, Oxford, UK – Cambridge.
- Harvey, D. 2006 *Spaces of global capitalism*. Verso, London.
- Lash, S. – Urry, J. 1987 *The end of organized capitalism*. Polity, Cambridge.
- Király G. – Paksi V. 2012 A bizonytalanság kockázata vagy a kockázat bizonytalansága? Két német társadalomtudós gondolatai a megváltozott döntési térről. *Kultúra és Közösség*, 3-4:129-140.
- Mills, M. – Blossfeld, H.P. 2005 Globalization, uncertainty and the early life course. A theoretical framework. In Blossfeld, H.P. – Klijzing, E. – Mills, M. – Kurz, K. szerk. 2005 *Globalization, uncertainty and youth in society*. Routledge London – New York.

106 A szignifikáns eltérések egyik oka lehet az alacsony elemszám. A magyar minta esetén ugyanis összesen 24-en nem rendelkeznek szerződéssel.

Absztrakt

Számos szerző szerint a késő modernitás egyik fő jellemzője, hogy a globalizációs folyamatok által keltett strukturális bizonytalanság az emberek életének egyre több területét áthatja. Ez egyben azt is jelenti, hogy magánéleti és munkaerő-piaci döntéseiket egy változó és egyre inkább bizonytalanná váló társadalmi térben kell meghozniuk. Az egyik fő kérdés, hogy vajon ez a bizonytalanság eltérő mértékben sújtja-e a különböző társadalmi csoportokat. Tanulmányunkban a globális változások által az egyik leginkább érintett területet, a munkaerő-piacot vizsgáljuk meg, azon belül pedig kiemelten foglalkozunk a két legkiszolgáltatottabb csoporttal: a fiatalokkal és a nőekkel. A European Social Survey adatai segítségével magyar és nemzetközi viszonylatban is bemutatjuk a munkanélküliség, valamint a határozott, illetve szerződés nélkül foglalkoztatottság esélyeit.

Abstract

Several scholars emphasise that one of the main characteristics of late modernity is that structural uncertainty related to global transformation increasingly pervades individual life. In line with this, individuals are forced to make their decisions concerning their private and working life under constantly changing and uncertain conditions. One of the main questions is whether various social groups are affected by this uncertainty effects in a different manner. This paper especially focuses on the labour market which is one of the most affected areas by global changes. We will pay special attention to the two groups being in the most precarious position: the youths and the women. Utilising the data of the European Social Survey we will present individuals' odds in Hungary and in Europe for being unemployed and for being employed with fixed-term contracts or even without any contracts.

AUSZTRICS ANDREA

TANULMÁNYKÖTET A ZSIDÓ IDENTITÁSRÓL ÉS ANNAK KONSTRUKCIÓIRÓL¹⁰⁸

A Kép-keret tanulmánykötet *Az eltűnt hiány nyomában* folytatása, amely az emlékezet különböző megjelenési műfajait, lehetőségeit és korlátait mutatja be, olyan kérdésfeltevésekkel, amelyek az emlékezés különböző alakváltozásait próbálták nyomon követni az eltérő művészeti ágak, mint a képzőművészet, az irodalom és a film területén. E kötet négy fő témát, a filmet, a képzőművészetet, a narratívát és az emlékezetpolitikát mutatta be a már említett kulcsfogalom mentén. A jelen gyűjtemény az identitás fogalmát járja körül. Szerkesztői Gantner B. Eszter történész és Schweitzer Gábor jogász, jogtörténész az ELTE Germanisztikai Intézet Közép-európai Németnyelvű Zsidó Kultúra Kutatócsoport társalapítói, továbbá Varga Péter az ELTE Germanisztikai Intézet docense. Mindhárman a zsidó kultúrtörténet kutatói és ismerői, ami megalapozza a kötet szakmai igényességét. A könyv kiadásához a Rothschild Alapítvány és az ELTE Közép-európai Németnyelvű Zsidó Kultúra Kutatóközpontja nyújtott mind anyagi, mind szakmai támogatást, amely érthető módon a könyv témáját is meghatározza, ami a zsidóság különböző térben és időben független aspektusaihoz köthető. Hasonlóan elődjéhez, ez a kiadás is több fő téma köré szerveződik, három tematikus blokkot különít el, az *irodalomtudományt*, az *antropológiát–pszichológiát* és a *kultúrtörténetet–történettudományt*.

A kötet kimondott célja, hogy az eddig még nem létrehozott, és mind elméletben, mind a gyakorlatban alátámasztott vagy alátámaszható „egységes identitáselmélet” (10. old.) megszületését elősegítse. Az identitás az emlékezéshez hasonlóan olyan téma, amely mindenkit érint, mégis redkívvül nehezen körülhatárolható, képlékeny, dinamikus fogalomról van szó. Az önazonosítás leginkább egy folyékony állapothoz hasonlítható, amely különböző körülmények között más halmazállapotot vesz fel, időről időre változik. Az Előszóból kiderül, hogy a fogalomról az első csoportban a narratíva kontextusaként, a másodikban az individuum identitásként, a harmadikban pedig egy, a mikroszinttől a nemzeti történelemig terjedő történeti betekintésként tájékozódhatunk a kortárs kutatásokból.

107 Gantner B. Eszter – Schweitzer Gábor – Varga Péter szerk.: *Kép-keret – Az identitás konstrukciói*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2010. 295 oldal, ISBN: 978-963-9725-29-4

A kötet szerkezetét tekintve tehát három nagy blokkjából az első az irodalomtudomány. Ezen belül az első cikk Baráth Ágotáé, aki az ELTE Irodalomtudományi Doktori Iskolájának hallgatója, kutatási területe az önéletrajz, mint fikció a Holokausztban. Jelen munkája diplomamunkájához hasonlóan Benjamin Wilkomirski *Bruchstücke* című regényének elemzését tartalmazza. A regényen keresztül foglalkozik a posztmodern önéletrajz és ezzel kapcsolatosan a posztmodern identitás kérdésével is, állítása szerint a szubjektív identitás nemcsak önmagában érdekes téma, hanem mint művészeti termék, amelyet a műalkotásként értelmezhető kultúra képes újratervezni.

Hetényi Zsuzsa irodalomtörténész, műfordító, szakterülete a 20. századi orosz próza. Jelen tanulmányában, amely *Az orosz – zsidó próza története és a kettős identitás példája: Lev Lunz Szülőháza* című elbeszélése címet viseli, egy diverz képet mutat be az orosz–zsidó irodalomról, mint irodalomtörténeti jelenségről a 19. és a 20. században. Kutatása azonban nem egyszerűen irodalomtörténeti aspektusból vizsgálja az orosz–zsidó irodalmat, hanem egy „művelődéstörténeti, történelmi, néprajzi, judaisztikai, vallástörténeti és nyelvi kutatásokhoz egyaránt elengedhetetlen” (61. old.) munka, amely az orosz irodalom olyan alakjait is megeleveníti az olvasó előtt, akikkel nagy valószínűséggel még soha nem találkozott. Rendkívül széleslátókörűen kommunikál az egyéb szakterületekről származó szakirodalommal, és kitekint a 90-es években kialakuló új zsidó vonatkozású orosz irodalomra is.

Varga Péter a kötet egyik szerkesztőjeként és az ELTE Germanisztikai Intézetének docenseként a zsidó felvilágosodással Kelet-Európában és a németnyelvű zsidó kultúrtörténettel foglalkozik Közép-Európában. Jelen munkájában a háború utáni német–zsidó költészetéről értekeznek. „Azt a folyamatot szeretném rekonstruálni, amely a holokauszt nem csak individuálisan egzisztenciális, hanem az egész emberiséget érintő megrendítő élménye utáni új zsidó identitás alapjait képezi” – írja összefoglalásként kutatása céljáról (66. old.). Hivatkozási listáján többek között Halbwachs, Nora, Assmann és Adorno is szerepel, azzal a nem titkolt céllal, hogy a háború utáni új zsidó identitás megeremtődését összefoglalja és felvázolja e szerzők hasonló törekvéseinek segítségével. Idézi Adorno híres kijelen-

tését, miszerint Auschwitz után verset írni barbár dolog, és a gondolatmenet úgy folytatja, hogy a veszteség és a túlélés következtében létrejött hallgatás válik a „közlés új kifejezőeszközévé” (69. old.). A német nyelv használatának lehetetlenségétől jut el a bachmanni gondolathoz, miszerint a hallgatás útján teremthető új nyelv vezet ki abból a nyelvi válságból, amit az emlékezés tiltása okozott. Az új nyelv vezet el az új identitás alapjainak megteremtéséhez a zsidó–német irodalomban. Varga Péter tíz oldalas cikke kevésbé elemzi a német–zsidó költészetet a konkrétság szintjén, de ennél sokkal többet tesz, egy olyan elméleti, filozófiai háttérrel vegyít a konkrét példákkal, amelynek minden sora aláhúzendó azok számára, akik ebben a témában kutatnak.

Az *antropológia-pszichológia* szekcióban a más-ság két teljesen más oldalról való megközelítését olvashatjuk. Elsőként a kulturális antropológus, politológus A. Gergely András tanulmánya került közlésre, amelyben a szerző az identitáskonstrukciók mindennapi gyakorlatáról ír a kisebbségi önkép kapcsán. A rendkívül részletes elméleti fejtegetés egy igen konkrét kiállításra éleződik ki, amely 2008/2009-ben a Néprajzi Múzeumban *A Másik* címen került bemutatásra. Ez a Musée d'ethnographie de Genève és az Artemisszió Alapítvány együttműködésében valósult meg, a kultúrák közötti párbeszéd európai éve (2008) kapcsán. Amennyiben elfogadjuk azt a kijelentést, hogy a kulturális antropológia az idegen kultúrák megismerését tűzte ki célul, akkor a szerző jogosan kérdezi rá, hogy „értelmező és kapcsolatot kereső szerepünk” (89. old.) valóban elősegíti-e a kultúrák közötti megértés lehetőségét? A válasz lehetőségeiben benne rejlik, hogy a más-ság megismerése és elfogadása egyben önmagunk megismerése is, akár a kiállítás egy-egy képével szemben állunk, akár az elméleti szövegeket elemezzük, a végeredmény, hogy a más-ság kérdése egy visszaható mechanizmus, elsőként önmagunk létére és annak formájára kérdezi rá. Amennyiben önmagunk és a másik közötti különbségtételezés megtörténik, még akkor sem mentesülünk a megítéléstől, aminek „a jelenségek földrajzi elhelyezkedése, közelsége és távolsága éppúgy oka és tere lehet..., mint az időbeli távolsága” (96. old.).

A különbségtétel további boncolgatása elkalauzol minket a blokk másik szerzőjének tanulmányához, amely a nemek közötti eltéréseket taglalja. Borgos Anna pszichológus és nőtörténész a biszexualitás helyét keresi a szexuális kisebbségek keretei között. Az elősorban konkrét eseteket vizsgáló és bemutató cikkben a biszexualitást egy identitáspolitikai kör-

nyezetbe ágyazva kutatja, konklúziójában a probléma megoldását úgy látja, miszerint „ha a diszkrimináció megszűnik probléma lenni, akkor talán a deklarált (szexuális) identitások és biztonságos szubkultúrák iránti igény is csökken” (113-114. old.).

A harmadik, *kultúrtörténet-történettudomány* elnevezésű blokk jóval nagyobb egységet foglal magában, mint az előző kettő. Ebben a részben hét tanulmány kapott helyet, talán azzal az igénnyel, hogy a két tudományterület teljes spektrumát kiaknázza. Mivel ez a fejezet alkotja a kiadvány legnagyobb részét, ezért itt sokkal nehezebb párhuzamot vonni az egyes cikkeket és témájukat érintően, mégha az nem is volt feltétlen célja a szerkesztőknek, de az előző két elkülönülő rész esetében ez koherens volt.

Frank Tibor történész az 1919 és 1933 közötti Magyarország és a német kultúra viszonyát mutatja be. Tanulmányában rendkívül olvasmányos módon sorakoztatja fel a háború előtti értelmiségi magyar, főként zsidó származású réteget, akik Berlinbe, vagy Németország egyéb területeire mentek tanulni, munkát vállalni. A személyes történetek kapcsán olyan kiemelkedő magyar egyéniségekkel találkozhatunk, mint Polányi Mihály, Balázs Béla, Szilárd Leó vagy Szent-Györgyi Albert. Mind német nyelvterületen folytattak kutatásokat, majd a náciizmus előszelével e réteg szerencsésebb része nem Magyarországra, hanem Amerikába menekült, és aktív részesei lettek az ottani tudományos életnek is. A tanulmány emléket állít azon kiemelkedő tudósainknak, akik ezen időszakban a történelem eseményeinek sodrásában messze kerültek hazájuktól.

Következő szerzőnk Gantner B. Eszter történész és egyben az egyik szerkesztője az első és a második kötetnek is. Jelen tanulmánya *A radikális zsidó* egy politikatörténeti betekintés a századforduló zsidó értelmiségének radikális, baloldali mozgalmakhoz való csatlakozásáról. Idézi többek között Polányi Károlyt, Háy Lászlót és Jászi Oszkárt, rajtuk és kortársaikon keresztül válaszokat keres arra a kérdésre, hogy mi állt a zsidó értelmiség radikalizálódása mögött. Munkája ezen időszak zsidó identitásának sokféleségéről és választójairól szól.

Konrád Miklós történész a karácsonyfa és a karácsony szerepéről ír a zsidó családok esetében a dualizmus korában. Frank Tiborhoz hasonlóan a széleskörű kutatómunkának köszönhetően olyan ismert személyek, mint Sigmund Freud, Walter Benjamin, Theodor Herzl, André Kertész vagy Balázs Béla otthonába tekinthetünk be és tudhatjuk meg, hogy zsidó identitásuk mellett szerepet kapott-e a karácsonyfa vagy a karácsonyi ajándékozás az éle-

tünkben. A szerző a „zsidó karácsony”, a Hanukah és a karácsony összefüggéseire is felhívja a figyelmet a korabeli sajtó részletgazdag ismertetésével.

Martha Keil és Lisa Maria Tillian történészek 1619-ben született magánlevelezések által kísérlék meg bemutatni a század zsidó férfi és női szerepkörét. A Prága és Bécs között folyó magánlevelezések betekintést engednek a tradicionális zsidó közösségek élete mellett a magánszféra mindennapjaiba, a férfi és a nő elkülönülő identitás-szerepkörébe egy vallásos közösségben, a 17. században.

Romsics Ignác történész *Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása és a trianoni békeszerződés* címmel elkalauzol minket az 1867–69-es alkotmányos rendezéstől, vagyis a dualizmustól az 1920-as szerződéskötésig. A korszak rendkívül precíz és részletgazdag ismertetése olyan adatokat és ok-okozati tényezőket mutat be a témával kapcsolatban, amire minden olvasó nagy valószínűséggel rászorul. Azonban nem értem, hogy miért pont itt kapott helyet ez a tanulmány a kötetben. Szerepét értem, hiszen az Osztrák–Magyar Monarchia esetében a kisebbségi lét és identitás kérdései nagyon is relevánsak, de amennyiben a szerkesztők a tanulmányokat időrendi sorrendbe helyezték volna, az olvasó számára is könnyebb lenne összefüggéseket látni egy-egy korszak kapcsolódási pontjainál.

Schwitzer Gábor jogász és jogtörténész, a kötet harmadik szerkesztője, Babits *Halálfiái* című regényét elemzi. A kor lateiner középosztályának identitásválságát helyezi a középpontba, akik a kiengedés után fokozatosan veszítették el mind társadalmi, mind politikai szerepüket és egy kiútkereső szerepkörbe kényszerültek. „A lateiner középosztály a kialakuló zsidó polgári középosztállyal összefogva a modern műveltség megszerzésével és terjesztésével képes nemcsak a társadalmi zsákutcából kihátrálni, hanem elvesztett társadalmi küldetését is pótolni” (264. old.). A regény kapcsán a szerző érdekes párhuzamokat von Babits élete és szereplői között, ahogyan saját élettapasztalatait vegyíti a fikatív szereplők karakterjegyeivel, majd utolsó sorában kegyetlen definícióját adja a címnek „*a halálfiái is élnek: noha alig érzik életük parázását a sűrű hamu alatt...*” (268. old.).

Toronyi Zsuzsanna levéltáros és történeti múzeológus a Magyar Zsidó Múzeum történetét mutatja be nekünk az 1909–1932 közötti időszakból. Adatainak túlnyomó része olyan levéltári gyűjtésből származik, ami tanulmányát egyedien részletgazdaggá teszi, mindamellett, hogy a Magyar Zsidó Levéltár vezetőjeként és a téma szakértője-

ként nehéz lenne nála hozzáértőbb szerzőt találni. A téma méltó zárása a történeti blokknak, ahogy a szerző megfogalmazta a múzeummal kapcsolatban „a kultúra a modern ember valláspótléka lett” (280. old.), úgy azt is mondhatjuk, hogy ez egyben gyűjtőhelye a történelemnek is.

Összefoglalóként kiemelem néhány gondolatot a kötet kapcsán, amiket már jeleztem a recenzió egyes részeiben, de úgy gondolom érdemes még egyszer áttekinteni őket.

Az első egy hiányérzet, mely szerint a korábbi (Az eltűnt hiány) kötethez képest kevesebb kérdéssel és problémafelvetéssel találkozhatunk, ami nehezebben vonja be az olvasót, kevésbé ösztönzi a téma továbbgondolására. Az viszont előnyös, hogy a tanulmányok hasonlóan összetett leírásokat, elemzéseket adnak az identitás kérdésével kapcsolatban, mint az előző az emlékezet, emlékezés témakörében.

Összehasonlítva a két kötetet, minkét esetben felmerült bennem a tanulmányok sorrendiségének megkérdőjelezhetősége, de ugyanitt meg kell említenem, hogy e műfaj nem követeli meg a kronológiai sorrendiséget, ezért egyéni döntés kérdése, hogy számunkra mi tűnik logikailag kézenfekvőnek és mi nem. Viszont az tény, a három blokk arányában eltérő volt, míg az irodalomtudomány három, az *antropológia-pszichológia* kettő, a *kultúrtörténet-történettudomány* rész hét munkát tartalmazott, ami olvasóként nem tűnt logikusnak. Főként nem tudtam helyben és időben hova kötni Romsics Ignác munkáját, ami bár nagyon alapos és érdekes, mégsem illett a környezetébe.

A harmadik a nyelv kérdése. Kevésbé tartottam szerencsésnek, hogy a nagyrészt magyar nyelvű kötet három német nyelvű munkát tartalmaz, amire nem hívják fel véleményem szerint kellőképpen a figyelmet, sem az előszóban, sem a tanulmányok végén nem kapunk választ arra, hogy miért van ez így. Az interdiszciplináris kontextus lehetséges válasz lehet a többnyelvűség használatára, mégis azt gondolom, hogy gyakorlati szempontból nézve érdemes a tartalomjegyzéken túl is figyelmeztetni az olvasót, hogy a kötet több nyelven íródott, így elkerülhetőek az esetleges meglepetések.

A könyv tanulmányait újra végiglapozva úgy gondolom, hogy a kötet széleslátókörűségének köszönhetően az olvasók az identitás fogalmának kapcsán a felsorolt tudományterületekhez méltó munkákat tartanak a kezükben, s minden felvetett probléma vagy kérdésség ellenére a kézben tartott mű rendkívül fontos kötet a zsidó identitás iránt

A. GERGELY ANDRÁS

KOR, KORSZAK, KORSZAKOS KULTÚRÁK

érdeklődő, kutató olvasók számára.

Korok és kultúrák, korszakok és identitások lajstroma világlik ki könyvek, regények, életrajzok, az emlékezeti irodalom utóbbi időkben megjelent opuszaiból. Korok és korszakok, az idő lenyomatai, letűnt mindennapok és továbbélő emlékezeti hálók fogják magukba az élményrengeteg átláthatatlanságát... Értelmezések, olvasatok mégis vannak. Olykor saját korunk maga az oksági következmény, máskor a történő történelem egyéb látszatai tűnnek értelmesnek, értelmezhetőnek. Egy baloldali ikonográfia, egy mezőváros díszletei, vagy egy afrikai falukép – egyaránt a múlt és tartalmas, félelmes, de olvasható idő alakzatai. Könyvek, melyek ilyesmikről szólnak, lesznek itt tanúi az időnek, öregedésnek, alig látszó avulásnak és omlásnak, társadalmi tempóknak, közösségi viszonyrendszernek, hétköznapi hősiességnek vagy rejtelmes elmúlásoknak...

Mediatizált névtelenség – hősie szereplő-választás

Eric Hobsbawm: Hétköznapi hősök. Ellenállók, lázadók és a jazz

Eric Hobsbawm olyan szerző, aki markában tartja az időt, s ha olykor elő is veszi, csupán újrasmemléli, nevet ad neki, rendszerbe tagolja valami egyébvel összefüggésben. Nemcsak a *Primitív lázadók*-at tanultuk Tőle már a hetvenes években, de ma is sugárzik Felőle a tudnivaló, a história értelméről és értelmezéséről való magabiztos meglepetések tömege. A *forradalmak kora*, a *Tőke ideje*, a *Nacionálizmus*, a szélsőségek és a *Birodalmak kora* mindmind olyan metszetek, melyekben a névtelenség, az átmenetiség biztonsághiánya, a nagy vállalatokban bővelkedő merszek, nekibuzdulások, s főleg a helyi közösségekben, szubkultúrákban, mikro-miliókban zajló érlelődések kapják a főszerepet, vagy ha azt nem is, akkor a reflektorfényt. Marginális világok, keresztnevkön szólított termelők, férfiak és nők ikonjai, gazemberek és banditák környezete, munkáshagyományok és szakszervezeti szervezetköziség határozzák meg ezeket a körülményeket: politikus cipészek, viktoriánus dámák, avantgárd alkotók, földfogláló szántóvetők, kőhajigáló diákok, szexuális szabadosok lakják ezt a királytalan és Nagyem-

berek nélküli históriát, melynek egészét az utókor is hajlamos „nagyképűen lekezelő” gesztussal „kisemberek világának” elnevezni. A „kisemberek nagysága” csak perspektíva és kontextus kérdése – ők maguk, az érintettek, a hétköznapi hősök éppúgy átélik a történelem mivégre-valóságát, mint a fölénk magasodó úrhatnám világ lakói, csak talán kevesebb köröttük a média, a celebritás, a reflektorfény vagy a csinnadratta. Azazhogy, saját közegükben épp annyi hírnév, rangképesség, napi történelmi szereptudat, sőt „melós dicsvágy” lakozik, amennyi a többi presztízsvilágokban, csak éppenséggel másképpen is élnek vele. A „vidék hagyományai” olyan tradicionális parasztnak fontosak, akik életműve maga a termelés-termés-természetalakítás; az érzelmek és tettek a gyári munkásnak éppúgy lehetnek ébresztői, mint a mozgalmároknak vagy hivatásos érdekképviselőknak; s végtére a városi „hősök és gazemberek” is ugyanúgy sztárjai egy mindennapi életnek, mint az instant fogyasztásra szánt megasztárok. Hobsbawm mindig is a világ sorsát napra nap alakítani képes érdektelenség-látszatokra helyezi a hangsúlyt, fölbizsgálja a figyelmet olyan tüneményekkel, mint például a bevándorlók körüli hangulateltetés, az idegenek-tőli félelemgépezet, az inautentikusnak tetsző viselkedések normává válása, stb. Ezt az alaptételt, hogy ugyanis az emberiség döntő többségét a garantáltan névtelenül maradó emberek alkotják, szinte könnyű is lenne elfogadni, ha nem épp azt bizonyítaná (munkáskáderrel, szövölánnyal, bevándorolt proliával, menekült avantgárd művésszel és társaikkal), hogy életük ugyanannyira izgi, mint bármely nemzeti hőse vagy sztáré, csupán kevesebb a „fejfény”, mely a médiát vonzaná, de cserébe több a szűkebb környezet megértő és elfogadó jovialitása. E negatív vonzerő éppen az, amit Hobsbawm egész életművével a megnevezésre fordított figyelem tárgyává tesz, alázattal hajolva a mindennapi siker, a hőstelen korok mikrogyőzelmei, a nemes alulmaradás krónikája szinte minden résztvevője felé. Nehéz eldönteni, hogy a kötet¹⁰⁸ szövegrészeinek sodra maga is mint valami újraföldolgozott benyomás-együttes alkotja meg a történő történelem konstruktumát, vagy a konstrukciók maguk a történelem hajtókerekei az

108 Eric Hobsbawm: Hétköznapi hősök. Ellenállók, lázadók és a dzsessz. L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány, Budapest, 2009., 432 oldal.

értelmezés területén – de nem lehet véletlen, hogy a szerző épp azzal válik egyedi véleményformálónak: mindenhol és mindig ezt a névtelenségbe öltöztetett „nemlétezőséget” személyesíti meg közvetlen elbeszélői-tépelődői stílusával.

Hobsbawm történelem-teóriája (igaz, sokak szemében az aktualizált, átformált mivoltában is egyfajta posztmarxista hagyatékot továbbgörgető tónusban) olyan időt, olyan korokat fog át, melyeket leginkább a mikrohistoria követői tematizálnak időnként. Ami a radikális hagyomány, a vidéki hagyomány és napjaink történelme keretébe befér – ebben pedig önálló fejezetekben (19.-25.) a jazz születése és szétterjedése társadalomtörténetileg Általa korábban is feldolgozott – populáris zene tematikája különleges egysége a műnek. A jazz világa kiváltképp olyan, hogy az új irányzatok, a kezdők, a feltörekvők nemzedékei (az immár dicsfényel is övezett sztárok, Sidney Bechet, Count Basie, Duke Ellington, Billie Holiday mellett) mindig is névtelen senkik voltak, a blues, a swing vagy más tónusok és irányzatok kezdeményezői, de ekként éppen az idő ritmusának megfelelő új területek gyarmatosításában játszottak főszerepet. A zene „gyarmatai”, korszakai, helyszínei egyúttal az idő ritmusát is hozzák, retrót és visszatérést, földidézést és újraalkotást, revivált és dekonstrukciót egyszerre. Az idők ritmusa, a ritmusok szólistái, a combo-k és bigband-ek részesei korszakokat alkotnak, vénülnek vagy örökifjak maradnak: „a dzsessz eddig elképesztően erősen mutatkozott a túlélésben és a megújulásban egy olyan társadalmi közegben, mely nem a dzsesszre született, és nem is érdemelte meg azt... /... de/ mi rossz van abban, ha az ember csak hallgat, és hagyja, hogy a jövő gondoskodjon magáról?” (404. old.)

Hobsbawm alapállása a kötet végső kihangzásában, az Amerikát gyarmatosító európai kultúrák terjedési kultuszát és a fogyasztóiség korszakos lázát is beszámítva, épp az, hogy a névtelen egyén (utóbb olykor nevesítve, mint a győztes katonák, térítő lelkészek, vagy épp a krumpoli és kukorica természetének terjedési sebességét felgyorsító egyszerű szántóvető típusa esetében) gyakorta úgy járul hozzá korok és kultúrák korszakhatásaihoz, hogy maga sincs tisztában vele, csak alkotja, formálja mindazt, amit korának ritmusa, ciklusai, hömpölygő hatásai megkívánnak. De ennyiben is a történelem alkotó folyamatainak, a történelemformáló egyénnek tiszteletét kéri, kívánja meg vagy dicsóíti ez a szerzői attitűd.

Kamerun, kulturális gyarmat?

Ferdinand Oyono: Az öreg néger és a kitüntetés

Az afrikai irodalmak (akár nyugati, akár afrikai) olvasója persze talán meg sem lepődik igazán, ha a négritűde és az afrikáner hangnem épp oly markáns formát ölt, mint a stílári adaptáció igénye az euro-amerikai tónusú irodalom irányzataihoz. Ebben nemcsak Senghor vagy Achebe, Neto vagy Césaire munkássága vet fel analógiákat, de a huszadik század első évtizedei óta nyugati kultúra részévé vált afrikai tónusok is szerepet kapnak. Az esztétikai univerzalizmus felé közelítő irodalmi stílusrétegek mellett ugyanakkor kialakul a saját hangján szóló, saját képzeletbeli múzeumát megalkotó trendi is, melynek egyik éltetője marad az a vízió, hogy az afrikai irodalmat nem a „fogyasztói Nyugatnak” komponálják, hanem saját magukról és saját maguknak, kevesebb útirajz-részlettel, s még kevesebb kalandor-élményanyaggal. Ennek ugyan veszélye, hogy a nyomasztó többségben írástudatlan (vagy íráshasználton kívül élő, szóbeliségben erősebb) afrikai népek, a maguk nyelvi megosztottságában és nyelvi „nacionalizmusában” is kívül maradnak a saját irodalom olvasói táborán. A közvetítő nyelvekre, egykori gyarmatosított államnyelvekre, nemzeti és országhatárookra is érzékeny irodalmi élet azt is elszenvedti, hogy maguk a könyvek sem ott és azoknak jelennek meg, akiknek és akiről szólnak. A ritka kivételek közé tartozik ma már Ferdinand Oyono (1929) kameruni regényíró, aki az örvenes-hatvanas évek kameruni irodalmi életébe csöppent bele új író- és költőnemzedéke élén, igaz: színésznek készülve, francia egyetemen diplomát szerezve, újságíróként és még diplomataként is szolgálva a posztgyarmati afrikai világ épülését. Az *öreg néger és a kitüntetés* című kötete¹⁰⁹ ugyanazt a gyarmatosítás utáni, helyütt éppenséggel még francia fennhatóság alatti kameruni városkörnyéki-„tanyai” miliőt ábrázolja, (ezt Sharpe több kriminalisztikus regénye is megpróbálja angolszászosan bemutatni dél-afrikai kertvárosi térben), amelyben még az életvitel minden egyes vonásában jelen van a francia úrhatnamság, a rangkorságos és tekintélyes funkciótól a pókhasú-tokás gyarmati funkcionáriusokig, a kiszolgáló személyzetek maradék bosszúképeségéig, a kiszolgáltatottságba belesanyarodott lakosok fél-

109 Ferdinand Oyono: *Az öreg néger és a kitüntetés*. /Fordította Lengyel Éva/. Szépirodalmi, Budapest, 1975, 145 old. Eredetileg: *Le vieux nègre et la médaille*. Éditions Juillard, Paris, 1956.

zeiig, a rendőrök nyers brutalitásáig, az igazgatási bürokráciába merevedett közélet formalizáltságáig, s vele szemben a falusi rokonsági rendszer életben maradását láttató közvetlenségig, érzelmes és elkötelezett családi kapcsolatfenntartási rítusokig, normák és értékek változó világában is megmaradó szívéllyességig megannyi léthelyzet. A kameruni kakaótermelő falusi milió, a fiai francia gyarmati szolgálatban elvesztő öreg néger, aki áldozatosságáért kormánykitüntetését kap, földjeit egyházi gondozásba adja át, s maga a hit és remény visszafogott élesztésének híveként ezt megtiszteltetésként fogja fel, esendő mivoltában a jámbor kamerunit testesíti meg. Néhány napra fókuszáló, szinte esti családi mécsesfénynél elmesélhető sztori ez, helyi ízekkel és fordulatokkal, a közbölcsességet épp evidens tanulságával megerősítő üzenet hordozójaként – nem „világnagy sztori” tehát, hanem a kis helyeken elérhető legnagyobb történetek egyikeként olyan extrém szituáció, melyben szinte a dramaturgiai struktúrába illő kudarc is be van kódolva. Meka, az öreg néger kínos-görcsös készülése a nagy megtiszteltetésre, megfelelés-kényszeres várakozása, nyugatias ünneplési rítusokhoz nem szoktatott kiszolgáltatottsága, majd koccintós fogadásba torkolló napesti emelkedettség, részegség és viharos természeti csapás, öntudat- és egzisztenciavesztés letartóztatással kiegészülve, aggódó családi milió, a megtiszteltetés hullámainak és a „civilizált” kényszereknek váltakozása, vihar utáni esőerdői hajnalfény, s visszatérés az immár megbízhatóan nem gyarmatosító hazai milióba... – aligha több e kisregény sztori-szintje. Jelentésháttere azonban jóval mélyebb. Karig Sára, aki a kötet utószavában a Szerzőt és művét méltatja, kiemeli, hogy „az utóbbi évek számtalan politikai változása Afrika térképét annyira átalakította, hogy /.../ az idő múlásával egyre élesebben rajzolódnak ki egyes afrikai országok jellegzetességei, és az általánosítások mind kevésbé elfogadhatóak. A regény cselekményének színhelye, Doum (vagy Doumé) létező helység Kamerunban. A valósághoz hű táj, a falu, a lakóhely leírása. Hiteles az emberek jellemzése és egymáshoz való viszonyuknak ábrázolása; a faluközösségek, a törzsek élete még a közelmúltban ilyen volt, és sok helyen ma is ilyen Kamerunban; a politikai változások a társadalom arcukat (különösen ez a helyzet a falvakban) még szinte alig változtatták meg. Kamerun egyes részei – a földrajzkönyvek és lexikonok tanúsága szerint – az ötvenes évek végén nyerték el függetlenségüket, de a gyarmatosítók befolyása még ma is jelen van a fiatal köztársaságban. A lakosság 80%-a írástudatlan, az

ország elmaradott mezőgazdasági állam, ahol sem a megművelt földterületet, sem pedig a felbecsülhetetlen értéket jelentő erdőt még nem használják ki... /.../ Kamerun az Egyenlítő közelében terül el, az ország nagyobb részét trópusi erdő borítja. Az ország területe nagyjából félmillió négyzetkilométer, lakosságának száma megközelíti az ötmilliót. Oyono regényének cselekménye Kamerun függetlenné válása előtt játszódik, amikor még a francia gyarmatosítók kezében volt minden politikai és gazdasági hatalom. Oyono újabb írásaiból megtudjuk, hogy a helyzet azóta sem változott meg gyökeresen, bár nagy ütemben folyik az írástudatlanság felszámolása...” (142-143. old.), de ide illő példázatokkal szolgál az orvos Turóczy Ildikó tavaly megjelent naplója (*Változó idők Kamerunban*), aki a hagyományos orvoslás és a hagyományosan pusztuló kisvárosi/nagyfalusi afrikai létben, Esu településén keresi az öregek, a döntéshozók, az adaptációs modellek és az egészségügyi szolgálat fejlesztésének lehetőségeit.

A mélyebb jelentésrétegek persze nem okvetlenül tűnnek szembe az olvasónak. Az Oyono-kötet első olvasásakor, még a hetvenes évek elején úgy véltem, az elbeszélői csín és árnyaltság kárára zajlik a történetek bemutatása, nem valami európaias cizelláltsággal, ugyanakkor nem is „hitelesen”, afrikai tanmesék, mítoszok rejtjelzett szintjén. Ám afrikai kontextusban, s az afrikai irodalom azóta való gazdagodása fényében úgy fest, a „tanulság” nem az afrikaiaknak, hanem a franciáknak szól, a könyv nem a honiaknak, hanem a kultúrsoikk előidézőinek üzen valójában. Az a társadalmi dezintegrációs trend, amelyről narratíváját megalkotja, mai szótárunkban sokkal inkább a kulturális gyarmatosításnak, a multikulturális társadalmi tényeket univokálissá egyszerűsítő beavatkozásnak, a „globalizációból” az elszenvedőkre hárítható teherviselés természetrajzának hű tükre – ha egypár nap, egyetlen ember, egyetlen életesemény talmisága köré fonva is. Épp az a perszonális jelentés-tér, amelyben az egyes ember mint szereplő, résztvevő, szenvedő, megtisztuló, beavatáson áteső, értékrendjében megerősödő kiléte a hangsúlyos, s nem maga a sztori kalandossága vagy az események sűrű rendje, már sokkal inkább az afrikai irodalom sajátja. Akkor is, ha a szerző európaivá lett, akkor is, ha „odahaza” még feladata vagy külföldön vállalása van, akkor is, ha pusztán a „kameruniség” reprezentálása lesz céljává a multikulturális és multivokális francia nyelvű irodalomban.

Egy prágai temető, avagy világösszeesküvés Eco módra

Eco: A prágai temető

Umberto Eco opuszaira talán nem az elsődleges jellemző, hogy történelemtudományi hitelességű históriákkal aratnának népszerűséget. Korábbi (csak magyar kiadásban már megjelent mintegy huszonöt) műve és narratívái alapján épp ellenkezőleg: amit hitelesen ír le, az aligha pont úgy esett – de sokkal inkább úgy is, vagy még úgy megtörténtő zezugos létezés-elbeszélés mindahány. Minthogy azonban történetei jobbra a sosem látható, múltban is rejtekező vagy jelenben is alaktalan alakzatokba simulnak, akár irodalmi esszéi vagy narratív tanulmányai, írói álmai vagy paranoid hőmpölygése során is mindig a rejtélyek rejtélyei tájkán kurkásznak. A *prágai temető* tavaly megjelent kötete például az örök ellenség-konstruálás jegyzőkönyve, a könyvben kibontakozó ál-jegyzőkönyvvel szemben életszerűbben bonyolódó szálak szövedékéből kibetűzve... – jegyzőkönyv, azaz inkább vádirat, napló, kétfedelű történet, sokszereplős dráma és titokregény, amelyben a titkok legtöbbször nyíltak, a nyíltság viszont legtöbbször mélyre rejtett és manipulált érzemény. Mottója alapján nem könnyen, de nem is ismeretlenül szól a fejtvényre vágyó olvasóhoz: „Ha nincs ellenség, mivel bíztassuk a népet?”. Vagyis sok évezredes közösségi stratégiára, a társadalmi megosztottság kor(ok)ra jellemző politikai attitűdjére utal, s ezen belül is többre, savanyúbbra, álnokabbra és ócskábbra annál, semhogy hirtelen mai politikai köznapjaink korszakos üzenetét kellenek kihallanunk belőle...

Nem egészen meglepően, az örök és ádáz ellenség itt éppenséggel a zsidó. A zsidó mágus, a zsidó tulajdonos, a zsidó rabbi, a zsidó összeesküvő, a békétlenségből mindig és mindenhol kapzsi mohósággal hasznot keresni hajlamos hitsorsos, aki nemcsak a hatalom felső szegmenseit ostromolja váltig, de belopódzik a szabadkőművesekhez is, lealázza a jezsuitákat is, sakkban tartja a vatikáni, a párizsi, a német kémhálózatokat is, s ha végül az orosz titkosszolgák útját nem állnák, még az orosz forradalomban is megtalálná helyét... A történet szépsége messzi Piemontba ível, ahonnan a főhős franciaságra vágyva és piemontiságát levette érkezik, boltot nyit Párizs egy Szajna-mentik is utcájában, ahol látszatra régiséggel ügyeskedik, valójában pedig míves okiratokat hamisít. Nőgyűlölő, akarok nagybácsival megáldott, kettősre hasadt énjével

a legkülönb bűnök kitaró elkövetésére is kész álnok ő, kinek ha kell, Garibaldi seregében adnak kémkedési szerepet, ha úgy alakul, akkor a kömmünben vállalhat robbantási merénylet-előkészítést, de ha szebb napokra ébred, akkor épp a Dreyfus-ügy hátterében szükséges hamisítványt komponálja meg. Jó ember tehát, hívó is a maga módján, ha épp nem kell egy gyűlölt papot eltenni láb alól, vagy ha nem épp a megszállottság felől kap felkérést egy robbantásra, peranyag-hamisításra, hamistanú-vadászatra, merénylő-felhajtásra. Világképe tehát, melyben hit és egyház, hatalom és hívőközösség valahol a jezsuita pragmatizmus és az aktív sátánizmus között szédeleg, készséggel alkalmassá teszik egy mesteri hamisítvány komponálására, melyből majd azután a „Cion bölcséinek hiteles jegyzőkönyve” lesz utóbb, mire a bolsevizmus kezdene érlelődni az Ohrana ellenőrzése alatt.

Zúzos könyv. Ezernyi sodrással, tűpontos leírásokkal, aprólékos jegyzetanyaggal, naplóba illő közvetlenséggel és a csalfa memória ócska hamiskasságával alátámasztva, lassúdan kibontakozó cselekményességgel, melynek árnyalataitól csak apródonként alakul ki a belső remegés annak képzelenségéről, mennyire képes mégis mindez a történelemformálás erejévé, döntéshozó méltóságok és még több döntést pusztító méltatlanságok terévé válni. Hit és kétség, korszakok és kultúrák közötti senkiföldje a táj, mely mégis valakié, a képzelenség és ártékonyságé, méltatlanság és pusztítás sötét hatalmaié, akár ha egy, vagy mégjobb ha több furmányos akarat szabdalja országokra, városrészekre, titkos találkahelyekre, temetőkre és kegyhelyekre, éttermekre és kaszárnyákra mindjárt. A napló 1830-tól 1898-ig lépeget vissza az időben, de úgy, hogy „kaotikus cselekményéből (mely csupa előrehátra tekintés, azaz olyasmi, amit filmes nyelven flashback-nek mondanak)” olyan story, fabula, szüzsé, cselekmény formálódik, melyben – írja Eco – „nincs más kitalált alak, csak a főszereplő, Simone Simonini”, „a többi szereplő ... mind valóságosan létezett, és azt tette és mondta, amit ebben a regényben tesz és mond”, habár „elbeszélésökonómiai megfontolásból egyetlen (kitalált) személlyel mondtam el és csináltattam meg mindazt, amit valójában két (történelmileg valóságos) személy mondott és csinált” (553. old.). Fekete miséket celebráló abbé, köztársaság-ellenes olasz besúgóhálózat, drogfüggő vagy lecsúszott iszákosok külvárosi tanyája, csőbomba-gyárosok ügyes szaktársai, antiklerikális csahosok, rejtelmes elmeklinika és luciferiánus kultuszt éltető szabadkőművesek, megszállottság-építő

médiabirodalom, választékos párizsi éttermek és elsőrangú vacsorák, büzös csatornarendszer és ádáz uralkodni vágyók tere épül körénk a kötetben, s „ráadásul... ki tudja? Egy XIX. századi kalandregény lapjain akár titokzatos hasonmása is támadhat az embernek... – bizonyos értelemben azért mégiscsak létezett ő. Sőt az az igazság, hogy mindmáig itt van közöttünk”.¹¹⁰

Eco a titkos világösszeesküvések látványos legalját, a cinikusan szolgáló, meghasadt és megalkuvó, felbérelhető és túlélő „hóst” mozgásban és tunyaságban, szinte a francia ponyvaregények figuráinak (és korabeli sajtógrafikáinak!) erkölcsileg mocskos kéjében megszülető „végső megoldások” kiagyaloít vezetői élénk. Amikor nincs ellenség, előveszünk egy régit, kiagyalunk egy újat, ráuszítunk egy korhangulatot, s mindjárt évszázados hírűvé válunk... Ha ugyan válunk, mert a lét, melyben mindez határtalan ellentételezéssel háláltatik meg, sehonnan és sehová nem tart, s még önmaga elviselése is nehezebb van. Önmagával szembekerülni ugyanis aligha szokott, de a történelemmel még kevésbé – létének indoka ugyanakkor nem több, mint mások és a másárok nemlétének örövendezni kész magányérzet. Lakonikus boldogság ez, de történetileg sem ismeretlen... Hétköznapi, s ezzel túlélően örök.

Text Libris

Szemtől szemben a történelemmel és önmagunkkal

Önmagunk történetének tekintjük-e Simonini titkos világát és a rejtélyek Európájának „természeti” cseleit, vagy résztvevő és beavatkozó mások kialakította feltételrendszernek? Benne, érte, általa vagy ellene élünk-e, s ha bármelyiket is választanánk, elkerülhetjük-e vajon a többit (is)...? Gáspár Zsuzsa szerkesztésében jelent meg ehhez a kérdésháttérhez az a középiskolásoknak való szöveggyűjtemény, mely társadalomismereti háttérrel kínál „A holokauszt és az emberi természet” tematikus alcímmel.¹¹¹ A kötet, mint az megjelenési adataiból is látszik, nem mai keletkezésű, s mert köny-

vészeti barangolásom nem csupán a friss termésre fókuszált, a legkevésbé sem óztkodom egy tizenöt éves tankönyv, avagy iskolai segédlet értékét felmutatni. Avagy, ismét és kitartóan fölemelni, mint olyat, melynek korok és kultúrák közötti korszakos szerepe nem a kiadás dátumától, hanem tartalmától, szemléletmódjától, hasznavehetőségétől sokkal inkább függ. Egyszerűbben szólva, a másfél évtized nem öregbítette, hanem súlyosan szomorú aktualitással ruházta föl ezt az eredetileg (1994) amerikai kiadású válogatást. Nem többel, de nem is kevesebbel, mint amit Eco regényében Simonini képes és hajlamos előállítani, terjesztetni, konstruálni, hazudni, képzelődni, elhinni, hamisítani, vallani vagy sugallani: a fajok oszthatóságát, a hit kegyelmi állapotának és elveinek célrendszerében elkülöníthető jót és rosszat, ártalmat és korszakosan hitványat, közveszélyeset és közbékkéltlenségre alkalmasat, egyáltalán, az ítékezés „jogosságát” és hatásának végzetességig hajszolható kimenetelét. Azt tehát, hogy hiteket és embereket, korokat és eszméket zsbivásáron és ószeres módjára kezelni nemcsak lehetséges, de dicső vállalás is. Azt, hogy dogmák és békétlen örökségek, hitek és részvételi hajlandóságok, néma szemlélés és szenvedő együttérzés a barbárságok része, a hatalmak érvényesülésének megengedhető útja, s a „tisztá” eszméket követő erőszak bárhol legitim lehet, ha eléggé harsányan dalolják jogosultságát. Ez a „text libris” nemcsak a Kongresszusi Könyvtár Holokauszt-Atlaszát, a hazai zsidó múzeumok történeti anyagát, a tolerancia-felfogások és kronológiai források tónusát idézi föl, hanem a tizenkét fejezetből kettőben mindjárt az egyén és a társadalom, egyén és a történelem, nemzetépítés és állampolgárság, „faj” és identitás, vallás és tolerancia érvrendszereit is bemutatja – nem utolsósorban Ember Mária, Kertész Imre és Székely Magda szövegeiből vett idézetekkel illusztrálva a sztereotípiák, félelmek, konformitás, vallási identifikáció, hátrányos megkülönböztetések útjait és módjait. Korszakos utakat és módokat, éppenséggel a változó világok huszadik századra eső fajelméleti, antijudaista, négerellenes, cigánygyűlölő és minden soron alárendelő gesztusait, melyek végzetes pusztuláshoz, milliók kínhalálához és megsemmisülő léthelyzetéhez vezettek.

A történelemmel szembesülni folytonos aktualitás. E kötet a „faj és a birodalmak” korától, a világháborútól kezd, a weimari Németország és a Horthy-Magyarország demokráciáival folytatja, hogy az alkalmazkodás és engedelmesség, tűrés és némaság, olthatatlan bírvágy és kegyetlen akarnokság

110 Umberto Eco: *A prágai temető*. /Fordította Barna Imre/. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2012., 564 oldal.

111 *Szemtől szemben a történelemmel és önmagunkkal*. *A holokauszt és az emberi természet. Társadalomismereti szöveggyűjtemény középiskolások számára*. Szerkesztette Gáspár Zsuzsa. Soros Alapítvány – Korona Nova Kiadó, Budapest, 1997., 522 oldal.

tipizálásával, ennek emberi természetbe ágyazott változataival vezessen a fokozódó erőszak-korszakok végkifejletéig, a túlfaszálódó Európa és a megtört Holocaust gyalázatáig. A „konzervatív magyar úr”, aki „csak” nézte, a csendőr, aki „csak” parancsot teljesített, a küldetéses emberek mentőakciói, a dogmának megfelelni próbáló milliók erőszakalternatívákra nem lelő tömegei, avagy a világ lelkiismerete mint állapotrajz kényesen és harsányan bomlik ki ezeken a lapokon, melyek a „maradni vagy kiszállni” döntékényszeréről éppúgy szólnak, mint a szemtanúság vagy vértanúság közérzetéről, a sodródó kisemberről, a népiirtás nemzetközi visszfényéről, az amnéziáról, az emlékezés kényszeréről és keserűségéről, meg az autonóm emberről, a múltat elismerő nyíltságról, az egyénés a történelem véget nem érő döntéshelyezeteiről. „Ha a náci rezsim utolsó és legszörnyűbb tette rögtön a legelső és legkisebb lépés után következett volna, ezek, sőt milliók döbbszentek volna meg... De hát persze ez nem így történik. A legelső és legutolsó között számtalan kis lépésre kerül sor, némelyik alig érzékelhető, s mégis, mindegyik kis lépés felkészít a következőre, apránként segít eloszlatni a sokkhatást...”.

A sokkhatás azonban erősebben üli meg a históriát, mint azt a sokkolók akár képzelnék. A sokkhatás nemcsak sok hatás együttese, hanem végkifejlet, előzménye egy következőnek, láncszeme egy folyamatnak, felkiáltójele egy korszaknak is. Félezer oldalon, apró betűkkel, korszakos fotókkal és összefoglaló táblázatokkal, olvasmányokkal és „feladatlapokkal” dúsírtott szövegről aligha van mit mondani többet, mint hogy a Facing History program mint alapítványi vállalat nem kevesebb, hanem több kötelező olvasmánynál. Alapkönyv, mely helyett hiába adnak első kis lépések formájában nemzeti alapokmányt vagy hiszekegyet a diákság kezébe, az csak fegyvernek jó később, nem a megértés eszközének, és nem ma vagy holnap, amikor erre sok-sok eddiginél nagyobb szükség volna. Sőt, nemcsak volna, van is. S nemcsak szükség, ínség is. Fájó, döbbsentes, süketen vaksi állapotban a história nemcsak visszatekintő részletezésről mutatja ki érvényességét, hanem arról is, hogy tudatlanságaink helyébe hogyan emelhetnénk inkább tudást, ismeretet, megelőző tapasztalatot, tudásörökséget, megértő türelmet. Sőt, állampolgári felelősséget, emberi mértéket is. Akkor is, ha látszólag ez még megvan... „A gonoszság nem valami tőlünk független és rajtunk kívüli torzulás, hanem tükör, önmagunk tükörképe: az emberben rejlő negatívum megnyilvánulása...” (Josef Brodsky). A tőlünk eltérőt, „a miénktől kü-

lönbözést” és e distanciák okait veszi végig évszázados időhosszban e kötet, de nem pusztán a megértő tárgyalás értelmében, nem „lecke-ként”, hanem a szembesülések feltételeit is belátó tolerancia alaphangján. Kötelező, kötelező mert kényszerű most is, kényszerű mert súlyosbodó most is mindazon állapot, melynek előzményei sodródnak-dúsulnak e kötetben, fenyegetően, jelenvalóan. Simonini mint ócska kis hamisító, ostobácska gyalázkodó, hiszékeny és csalafinta eszköz, végrehajtó gengszter és önzésében kíméletlen házmesterlélek, elfogadó és megbecsült közegre lelne itt és most is. A Holocaust-történelem egyúttal az ő történelme is, de koszlott szuszterpadlásán a vaksi és előítéletes ostobaság megfellebbezhetetlen birodalmának fegyvertárával, tükör nélküli gardróbban, ahol nincs sem visszfénye, sem kontrollja a külső fénynek, még kevésbé a belátásnak, türelemnek, morálnak... épp ő érzékeli a legkevésbé besúgó és keretlegények, csizmások és trotórcipősök kegyelmetlen birodalmát. „Szemtől szemben” így a legkevésbé lehet bárkivel is, hacsak azokkal nem, akik mindig szemben vannak minden emberivel.

Vajdaság, magyarság, elit, közösség

Vékás János: Utak

Szemtől szemben, s ha nem is ellenük, de inkább értük szól Vékás János köteté,¹¹² melyben az összegyűjtött (1980–1990) és megkomponált tizenhárom interjú a második Jugoszlávia megalakulásának körülményeire és előzményeire összpontosít. A kötet főkomponense az idő s az emlékezet, a beszélgetési közvetlenségből és terep- meg társadalomismereti jártasságból álló kérdezőbiztonság, avatottság és elbeszélési komplexitás. A Szerző, ki javarészt a megfogalmazások intimitásába takarózik, valójában egy nagymonográfia helyett él az interjúzás módszerével – igaz, újvidéki rádiós múltja és mindmáig friss térségismerete ennél többre képesítik, de mintegy tudatosan, a kortárs gondolkodásba ágyazott politikai, politikatörténeti és reflexív íveken kalauzol át bennünket a szerzői címben kínálózó útvonalválasztások felé. A vallo-mások, életutakba gyökerező mentalitások ekkénti rajzolata izgalmas átmenet a jugoszláviai magyar próza (szerzőinek, hagyományainak, önképének)

112 Tóth Ágnes (szerk.) *Utak: Életinterjúk 1980–1990*. Zenta: Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2010. 566 oldal.

körvonalai, meghatározó sorsválasztók elit-szerepe és a kulturális vagy történeti térségiség identitásformáló elemeinek aprólékos árnyalatai, tónusai felé. Mi több, Vékás, aki maga is feltáró munkása volt a Kisebbségkutató Intézet határon túli rendszerváltó elitjeiről készült felmérésnek, az ott (a megjelenő Elit-kötetben) formált elidegenült és számoszlopokba szuszakolt tartalom kiegészítéseképpen impozánsan túlível a demográfiai szűzséjű, kváziszociológiai térképezés szinte hasznavehetetlen dimenzióin, s oly részletező, pontos, sőt hű körképét kínálja a vajdasági elit „váltás-kori” vagy azt megelőző felfogástörténetének, hogy azzal egy igencsak hiányzó mentalitáshistóriai alapmunkát, ráadásul egy induló sorozat meghatározó opuszát teszi közhasznú ismeretté. A kötet (mély-, vagy életút-) interjúi formálisan (a kiadvány alcíme szerint) az 1980 és 1990 között készült rádiós felvételeiből (mintegy 200 forrásanyagból) válogatva, (az Utószó szerint 1980 és 1988 között, az Előszó alapján 1976 és 1985 között fölvetett hangportrékból, az Újvidéki Rádió Együtt című műsorának hangtárából) tizenhárom portrét tartalmaz, melyekben a kérdezettek mint vajdasági magyarok a második világháború utáni Jugoszlávia értelmiségi elitjének tagjai mutatkoznak. /A kötetbe iktatott CD-melléklet a 4-6 perces szövegrészekkel mintegy a korszakok váltásának, hangnemek átalakulásának, szereptudatoknak és tény-interpretációknak illusztratív anyaga, szintúgy fontos eleme a korok, korszakok és időszaki-helyi kultúrák elbeszélésének/. A szó legnemesebb értelmében vett oral history, amit Vékás kezünkbe ad, mégpedig azáltal, hogy tematikus erőlködés nélkül, de érzékenyen terelve a szereplők mindegyikét egy korszak ma már vallomások nélkül semmiképp sem dokumentálható interpretálása felé, olyasmit alkosson meg, melyre nem elég „történeti tényként” gondolni, hanem a kértett személyisége által hitelesített bonyodalmasság összefüggésében, a narratívák kriminális izgalmasságával enged hatni. Miután a kérdezettek éppenséggel szinte kivétel nélkül közéleti gondolkodók, írók, publicisták, közszereplők, egyetemi oktatók és maguk is kutatók, a társadalmi képviselő, közgondolkodástörténet és érdekküzdelmek színkálaja az Ő hangjukon vonul be így abba a társadalomképbe, melyre (vagy melynek pontosítására, árnyalására) fölöttébb komoly szüksége van a vajdasági magyaroknak éppúgy, mint a határon túli magyarság alapkérdéseit és részválaszait belátni törekvő utókornak is. A Vékás Jánost foglalkoztató alapkérdések (hatalmi struktúra, érdekközösségek, pártosság, titkosság, konspi-

rációk, életviteli útválasztások, kisebbségi túlélési stratégiák) ma már talán másképpen pótolhatatlan kincstára ezért ez a kötet, melyben nem csupán a „sztory” vagy a historikus élményhátér a szavatoló igazolási tartalom, hanem ez harmonikusan egészül ki a személyiség sorsvállalásának, a cselekvési lehetőségek közéleti atmoszféráinak és perspektíváinak leírásával. Sok ponton és még több esetben mindez nem csupán oral, hanem moral history is... Amit a Vajdaságról, társadalmi elitről vagy véleményformáló közösségi szereplők egy „kiválasztott” (mert kiváló) köréről és korszakáról tudni kell, tudni lehet és érdemes, az fölzigató pokolmélyen lakozik ebben a kötetben, melynek – ha a szerző csupán „szemléltető példák” gyűjteményének nevezi is szerényen – a kisebbségi elit funkciótudata és lehetetlen lehetősége is része, meghatározó eleme.

Ami a kritikus szót még talán érdemli, bár a kötet vállalását nem csorbítja igazán, az lenne, hogy a vallomásos előszóban is jelzett szűkebb köről, a sokféle beszélgetés számos résztvevőjével ki nem alakult kölcsönös megértésről mint valami felmentő gesztusról nyilatkozik – tehát azoktól válogatja össze anyagát, akikkel harmóniában készíthetett interjút. A „nemszeretem” emberek kimaradása nem csupán a megkérdezettek „kis esetszámának” hibaszázalékcsökkenő hatása miatt érzékeny hiány, hanem a szerzői „munkamódszer” egyoldalúságát is tükrözi, mégpedig fájdalmasan. Igaz, avval mentegeti magát a Szerző, hogy akiket nem volt képes megszeretni, megérteni, azokat hagyta ki, „Velük mások készítettek vagy készítenek majd interjút, és így lesz teljes a kép” (9. oldal). E kép(zet) nem bizonyosan lesz teljes, de még a Szerző alapállása, értékes gyűjtőmunkája is hiányát szenved el a lehetséges történeti összhangnak, a kívül- és belülnézet egyszerre konstruktív hatásának, a kutatói magatartás többletének, amely az interjúkészítő rádióstól, alkalmi riportertől megkülönböztetné. Vékás portré-kötete súlyos hiány pótlásaként is még teljesebb lenne a „nemszeretem” portrékkal, ellenpélda-változatokkal, mitől a „kép” nemcsak teljesebb lenne, de az alkotói opusz is árnyaltabb, gazdagabb, belülről hitelesítetten horizontális. Leghőbb vállalása, hogy ugyanis a vajdaságiak mentális világát, önmaguk „jobb megismerését segítő” és kényes közelmúlt-kérdésekkel is foglalkozó pályatársak, kortársak /csak az ismertebb nevekből: Szelei István, Herceg János, Rehák László, Solti Pál, Brindza Károly, stb./ iskoláit, családi hátterét, képesítését, anyagi körülményeit föltárja, s ezzel valamiképpen a vajdasági magyar elit közéleti históriáját is jellemezze, az bizony így kevésbé lesz

komplex. Az a história, melyre a történetmondó kutató fókuszál, ha kihagyja azokat, akik másképpen viszonyulnak/beszélnék/értékelnek, mint a saját kutatói vízió vagy velük kapcsolatos személyes viszony megkívánná, valahol talán sántít egy kicsit. Arra a kérdésre: „Kik vagyunk mi? Talán közelebb jutunk a válaszhoz, ha többet tudunk arról, hogy kik voltak ők” (517. oldal) – ez elfogadhatóan lehetséges válaszkínálat, de akkor talán mégsem a mérvadó elitet, csak a harmonikusan elérhető hatókört/kapcsolathálót jellemzi mindez. Sőt, ha nem tudjuk meg magától a Szerzőtől, milyen Ő maga, milyenek a saját partnerválasztási, elitkeresési szándékai, akkor marad annyi, hogy hát ezek itt tizenhárman erről így gondolkodnak, ezek voltak Ők, a többi meg majd csak kiderül valahonnan. Ez azonban nem oral history szempont, hanem a jugoszláviai fejlődéstörténet, eseményhistoria és kisebbségi tájrajz sajátlagos egyvelege, melyben az akkoriban már javarészt 70 és 90 év közötti generációnak élményszerű összegzési lehetőséget nyújtott a Szerző (lásd az elemző szándékú 518-530. oldal közötti utószót), illetőleg kisebbség-politológiai aspektusú ráközelítés, melyben ha a kisebbség tisztán láthatóvá válik is, az elitfogalom parttalaná nyitása (531. oldal) rontja esélyét az amúgy tényleg izgalmas teorikus összegzésnek (529-538. old.). Vékás mindezekkel együtt is a vajdasági magyar korszakok, kultuszok, képviselők és közösségeik impozáns imázsát alkotja meg, olyan kor és zsarnoksági miliő válaszlehetőségeire irányítva figyelmünket, melyben az idő tempója, az élők tere és korlátos szabadságai immár az utókor korszemléletére is hatással lehetnek.

Társadalmi tempók felhalmozott tárháza

Thomas Hylland Eriksen: *A pillanat zsarnoksága*

Gyors és lassú idő az információs társadalomban – ez az alcíme az Oslói Egyetem szociálintropológia-professzorától megjelent kötetnek,¹¹³ melyben a gyorsuló idő és a korok lassú tempója közötti distinkciókat, s mellékhatásként a „lassú idő” eltűnési folyamatát teszi átélhető közelségűvé elemzésében. A technológiai idő menedzserkalkulátoroktól és hálózati naptártól jövő fegyverező figyelmeztetése még nem hatják át minden kultúra egészét, de ahol már nem jut idő a beszélgetésre, a gondolkodásra,

113 Thomas Hylland Eriksen: *A pillanat zsarnoksága*. L'Harmattan, Budapest, 2009., 237 oldal.

olvasásra, természet-élvezetre vagy az időkímélő technológiák használatának időbecsülő értékrenddel korlátozására, ott már a fejlődés visszafejlődési paraméterei válnak meghatározóvá. A „pillanat diktatúrája”, utóbb zsarnoksága alá eső emberi létfeltételek átgondolt és (szinte kézzel) leírt jegyzeti Eriksen kötet-indító gesztusában is benne vannak, de azonnal (s antropológus módjára folytonos önkontroll alatt egyúttal kritikailag is értéknormává avatja) a zaklatott információáramlás korszakában minden intenzitás-szünetet kiiktató hatékonysági relációba vezeti át: ha egy túlnépesedett, túlhajszolt, hisztérikus és szédítő önnön tempójától velejéig megbetegedett társadalmi élményünkre vetünk egy futó pillantást, érzékelhetjük, hogy mindenfajta „előtt” és „után”, „itt” és „ott” úgy szűnik meg, hogy azzal maga az „itt és most” kerül veszélybe. „Szédítők ennek az extrém üzőttségnek a következményei, a pillanat zsarnoksága veszélyezteti mind a múltat, mind pedig a jövőt. A számítógépek, az internet, a tévés műholdak, a több csatornás tévék, szöveges üzenetek, e-mailek, az elektromos vásárlás korszakáról beszélünk. Amikor az ember a feladó oldaláról nézi a dolgot, a másik oldal figyelméből jut a legkevesebb. Amikor a címzett oldalát vesszük, akkor a legszűkebb forrás a lassú, összefüggő idő. Íme, előbukkant a konfliktus!” (13. old.)

Eriksen könyve nem a számítógépekről, s nem csak az információs társadalomról szól, hanem a kultúra változási ütemének megnövekedett fordulatszámával együtt járó elviselhetetlenségekről, a „cellulózalapú termék” könyv lineáris hasznavehetőségéről, olvasási tempóról és kiváráról, építkező értelemkeresésről és talányos megoldásképletekről, exponenciális görbe helyetti időértékelésről – arról, hogy a növekedés tempója az időtényező nullához közelítő lendületével legfőképpen az időt veszítjük el, a túláradás és egekig túlpakolt felhalmozási keretek ráncdőlnek. A kötetvégi optimizmus nem kincstári, s nem a korbeteg elmélenc kényeseres kreálmánya, hanem a politikai megfontolásoktól tartózkodni decens újfajta szabályrendszer, új kód óhaja, amely a kultúra irányítását visszaveszi az emberalkotta gépektől, hogy átállítsa mindezt (önmagát is!) az idő kerekével való ésszerűbb tekerődzésre, a „megfelelő típusú időt” visszahozni kívánó alapmagatartásra. „Keríteni néhány lassú órát, hogy akár ezt a könyvet elolvassuk. Másképp nem megy” (18. old.).

A könyv, az óra és a pénz ideje – persze – nemcsak időfüggő. Maga az időképzet, az idő „valamire” valóságának, önértékén túli hasznosításának

mikéntje is szocializáció, mintázatok, fogyasztási és kreatív ciklusok, kapcsolatközi kölcsönhatások függvénye. Ahogyan a kor, vagyis a fiatalság dinamikája és az öregkor vegetációja, tavasz és őszi, tél és nyár egymást váltó átmenetei, ugyanúgy az információ (mint vitális alapszükséglet és függéstartománnyá válás) eszköztára is társadalmi tempók következménye vagy eredménye. S hogy pusztá (elviselendő, megszenvedett, kínos vagy pusztító) következmény-e, avagy a fölhalmozódó többletek (tudások, érzetek, emlékek, értékek, reflexiók, élmények, rutinok, stb.) pusztán eredményei-e a sodrásnak, legtöbbször a fölrendelt értékrend, normák, elvárások magunk-kreálta univerzumához tartozást hitelesíti. Akkor is, ha a bevált egyúttal rutin, ha az alkalmazkodás csak eszköz, nem pedig végcél, akkor is, ha a védtelenség éppoly kiszolgáltatottá tesz, mint a vihar az őseinket, a medve a hegyi pásztort vagy az „ILOVEYOU” vírusprogram, amely a „Tőlem Neked” gesztusára éhes világnépességet meg a kalandra éhes cégek és magánemberek 60-80%-át néhány óra alatt kegyesen megfosztotta fájljaitól, címjegyzékétől, miközben ebből tovaterjedt az összes többi címre. Nem idő ez, néhány óra, maximum két és fél nap, míg egész Amerika és Európa becumizta a kínálatot, mint egy futótűz-pestis, melynek egykoron pontosan három évre volt szüksége arra, hogy Szicíliától Rigáig elterjedjen. Az idő tehát nemcsak térbeli terjedés, perszonális reflexió, gyorsaság és sürgetettség kérdése, hanem kivárási, beérésé, „valósídejű” léten túli kiterjedése is. Az ins-

tant gyorsaság ára lehet kisebb és nagyobb is, de a „kivonatos” lét egy zenei mű esetében katasztrófa, egy ebéd esetében sem kegyelmi állapot, a mentális bizonytalanság szempontjából viszont korszakos betegség, korunk lépfenéje és pestise. Másképp szólva és Milan Kunderát idézve: „a gyorsaság foka egyenesen arányos a felejtés intenzitásával” (Lassúság. Európa Kiadó, 2005).

A hipermodernizmus időtörténeti metszetei komolyabb figyelmeztetést teljesítenek be önmaguk is: a múlt „eltörlésének”, fontossága és meghatározó volta, pillanatra hangolt időszerűség-függvénykénti kezelése mindazon társadalmakat áthatja, ahol ezekre fogékonyság, emelkedési gög, kivagyisági hajlandóság volt. Szemben olyan világokkal, amelyeket ez nemcsak nem hat át, de félik is, kerülnek is – emiatt persze kiszolgáltatottabbak is. Eriksen „jóslata” nem a mcluhani Gutenberg-galaxis-vég, hanem a tempóvesztéssel járó mellékkörülmények elszabaduló uralma, a koron – így a múlton, öregségen, avittságon, idejétmúltságokon, anciennitásokon – erővel úrrá lenni próbáló öngyilkos kísérlet. Ellenszere pedig sajnos nem más, mint a másik tempójú lét, a másságosságok érvényessége előtti megadó tiszteletadás, a kevésre „rászánt” több idő, a pillanat értelmének és kiterjesztésének újraértelmezése. Lassú megfontolással kezdve, rászánt idővel folytatva, belátó sokoldalúsággal megőrizve. Respekt a múltó időnek, kornak, időzsarnokság-ellenességnek. Másképpen nem fog menni.

SZERZŐINK

A.Gergely András (1952, Budapest) az MTA TK PTI tudományos főmunkatársa, a Pécsi Tudományegyetem, az ELTE Társadalomtudományi Kar és a Zsigmond Király Főiskola oktatója, kutatásai az etnikai-regionális problémákról, a politikai antropológia és a városantropológia nézőpontjának alkalmazásával a kortárs kisebbségkutatások témakörében formálódnak.

Ausztrics Andrea (1981, Budapest) esztéta (ELTE BTK 2006), kulturális antropológus (ELTE TÁTK, 2008), doktorjelölt, Atelier Európai Társadalomtudományok és Historiográfia Tanszék (ELTE BTK), kutatási területe Budapest, Bécs és Berlin zsidó múzeumai. Szabadúszó gyártásvezető és webdesigner.

Bajusz Klára (1973, Pécs) a PTE FEEK munkatársa, az időskorúak szociálandragógiájának kutatója, az Alkalmazott Andragógia Intézeti Tanszék egyetemi docense.

Boga Bálint dr. (1938, Budapest) belgyógyász, geriáter, onkológus főorvos, Magyar Hospice Alapítvány, Budapest.

Jászberényi József László (1972, Budapest) PhD, intézetvezető, főiskolai tanár, a gerontandragógia kidolgozója, a Nyugdíjasok békásmegyeri Akadémiájának alapítója és a ZSKF Gerodukációs Kutatóközpontjának vezetője.

Dr. Kabai Imre Zoltán (1954, Várpalota) PhD. Zsigmond Király Főiskola, főiskolai tanár.

Király Gábor (1980, Budapest) szociológus, diplomáit az Eötvös Loránd Tudományegyetemen és a Maastrichti Egyetemen szerezte. Doktori disszertációját a társadalmi részvétel témakörében írta és védte meg 2009-ben (ELTE) Az elmúlt években több nemzetközi és hazai részvételi folyamat szervezésében és moderálásában vett részt. Jelenleg a Budapesti Gazdasági Főiskola Közgazdasági Intézeti Tanszéki Osztályának főiskolai docenseként, valamint a Budapesti Corvinus Egyetem egyetemi adjunktusaként tanít társadalomtudományi tárgyakat angol és magyar nyelven.

Kovássy Katalin (1981, Budapest) szociológus, a ZSKF TKK munkatársa.

Laki Ildikó (1973, Pincehely) szociológus, művelődési és felnőttképzési menedzser, az MTA Szociológiai Kutatóintézetének munkatársa és a Szegedi Tudományegyetem JGYPK Alkalmazott Társadalomismereti Tanszék, valamint a ZSKF oktatója.

Luksander Alexandra (1986, Sopron) szociológus, statisztikus, az Állami Számvevőszék számvevő asszisztense.

Maróti Andor (1927, Budapest) professor emeritus, művelődés- és kultúrakutató. Számos elméleti és módszertani könyv, szöveggyűjtemény írója, szerkesztője.

Mázi Orsolya (1991, Budapest) III. éves nappali tagozatos andragógus hallgató, Zsigmond Király Főiskola.

Paksi Veronika (1974, Budapest) szociológus, 2007 óta tudományos segédmunkatárs az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézetében. 2009 óta a Magyar Szociológiai Társaság titkára, a Kultúra és Közösség szerkesztője. 2010 óta PhD-hallgató a Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia Doktori Iskolájában. Kutatási területe: nők a tudományban, magánélet és munka összeegyeztetése, gyermekvállalás. PhD-dolgozatának témája a fiatal női kutatók munka/tanulás és családi életének összeegyeztetése, a doktori tanulmányok és gyermekvállalás időzítése.

Pataki Gyöngyvér (1979, Budapest) doktorandusz, a Debreceni Egyetem Neveléstudományi Doktori Program hallgatója. Fő kutatási területe a közéleti magatartásminták feltárása a debreceni felsőoktatási kollégista hallgatók körében.

Szabó Lajos (1944, Gödöllő) klinikai szakpszichológus, gerontológus, családterapeuta, szupervizor, jelenleg nyugdíjas külső óraadóként a „Bevezetés a gerontológiába” és a „Szociális munka idősekkel” c. tárgyakat tanítja az ELTE TÁTK Szociális Munka Tanszék keretében, Prof. Dr., címzetes egyetemi tanár.

Széman Zsuzsa (1952, Budapest) MTA TK Szociológiai Intézet tudományos főmunkatársa, kutatott témái: aktív idősödés; idősödés és munkaerőpiac; nyugdíjrendszer; idősgondozás; infokommunikáció és idősödés; önkéntesség és idősödés; az idősek életminőségét elősegítő modellprogramok kidolgozása.

